

शरद पवार

पॉवर निती

डॉ. यशराज पारखी

पद्मविभूषणाने सन्मानीत, राजकारणातील द्रोणाचार्य, मा. कृषीमंत्री, मा. संरक्षण मंत्री, महाराष्ट्राचे सर्वोत्कृष्ट मुख्यमंत्री आणि जनतेच्या मनातले पंतप्रधान, अद्युत स्मरणशक्तीचे बादशाह, राष्ट्रवादी काँग्रेसचे सर्वेसर्वा शरदचंद्र गोविंदराव पवार; ह्यांच्या जीवनावर व त्यांच्या जीवनाचे सिद्धांत, तत्वे, कार्यप्रणाली, नीती ह्यावर आधारित हे पुस्तक आपणास सर्वच क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल. शरद पवार - पॉवर नीती हे पुस्तक तुमच्या यशस्वी जीवनाची नीती ठरवण्यासाठी देखील सहकार्य करेल. शरद पवार साहेबांचे सर्वच पैलू ह्या पुस्तकात मांडले आहेत. शरद पवार ह्यांची अनेक रहस्ये ह्या पुस्तकात पुंजगती भौतिकशास्त्राच्या आधारे मांडली आहेत. त्यांच्यातील अनेक कौशल्ये तुमच्या जीवनात आचरणात आणून तुमच्या जीवनाला टर्निंग पॉइंट मिळेल अशी आशा वाटते.

ISBN :

Sharad Pawar Power Niti   Rs. 350/-

Vishwashakkti International Foundation
+919922992210 | +919922604442 | yashsrajparkhi@gmail.com

શરૂદ પવર

- પર્સેપ્ટ નીતી

ડૉ. યશરાજ પારખી

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची आणि प्रकाशकाची पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक आहे.

Sharad Pawar - Power Niti

Dr. Yashraj Parkhi

शरद पवार – पॉवर नीती

© डॉ. यशराज पारखी

मुक्काम पोस्ट माण, पो. हिंजवडी, ता. मुळशी, जि. पुणे

मो. ९९२२९९२२१० / ९९२२६०४४४२

ई-मेल : yashrajparkhi@gmail.com

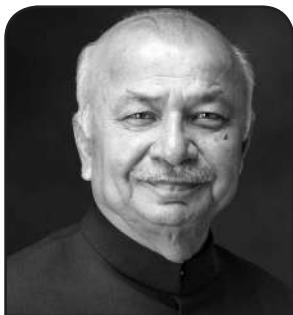
क्रेडीट पेज

शरद पवार- पाँवर नीती हे ईपुस्तक
ई साहित्य प्रतिष्ठानतर्फे विनामूल्य
वितरणासाठी दिल्याबद्दल आम्ही
डॉ. यशराज पारखी यांचे आभारी
आहोत.

ई साहित्य प्रतिष्ठान
esahity@gmail.com
www.esahity.com

!! अर्यणपन्निका !!

माझ्या पित्याची सावली
आणि माता माझी माऊली
आयुष्यभराची माझी सोबती, माझी पत्नी
यांना हे पुस्तक समर्पित

प्रस्तावना

श्री. शरद पवार यांच्याबद्दल लिहिताना माझ्या मनात अनेक आठवणी आणि भावना उचंबळून येत असतात. पाच दशकांच्या संसदीय राजकारणाच्या काळात शरद पवार यांनी सत्तेवर असताना आणि नसतानाही जे योगदान दिले, त्याबाबतची विविध मते अनेक प्रकारे व्यक्त होत आहेत. त्यांपैकी एक म्हणजे त्यांच्यावरील पुस्तके. त्यांच्या अमृतमहोत्सवी वाढदिवसानंतर त्यांच्या कारकीर्दीचा सम्यक् आढावा घेणारे एक आगळेवेगळे पुस्तक आता उपलब्ध झाले आहे. डॉ. यशराज पारखी यांनी लिहिलेल्या ‘शरद पवार – पॉवर नीती’ या ताज्या पुस्तकात त्याचा प्रत्यय वारंवार येतो.

एक उत्तम वाचक असलेले पवार कसबी लेखकसुद्धा आहेत, हे त्यांच्या ७५ व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांची राजकीय आत्मकथा ‘लोक माझे सांगाती’ या पुस्तकाच्या रूपाने आता सिद्ध झाले आहे. तब्बल ३७० पानांचे हे आत्मकथन विशेष महत्त्वाचे आहे, कारण त्यात कित्येक प्रमुख

प्रसंग तपशीलवार शब्दबद्ध केलेले आहेत. पवार यांच्या कारकीर्दीचा गैरव करण्यासाठी दिल्लीत झालेल्या समारंभात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘पवारांची शेती क्षेत्रावरील पकड, ते बदलती हवा कशी कुशलतेने ओळखतात यावरून दिसून येते.’ वास्तविक ही मळिनाथी पवार यांच्या राजकीय कौशल्याला दिलेली दाद होती आणि साहजिकच मोदी यांच्या विधानानंतर प्रचंड हंशा उसळला. त्यात पवारही सहभागी झाले. पवार यांच्या राजकारणाचे हेच रहस्य आहे की सर्व पक्ष, समाजाची सर्व क्षेत्रे आणि त्यांचे धुरीण यांच्याशी पवार यांचे उत्तम संबंध आहेत. त्यामुळे अपेक्षेनुसार अनेक नेते, चळवळी, राजकीय घडामोडी या सर्वांचा एक व्यापक लेखाजोखा ‘शरद पवार – पॉवर नीती’ या पुस्तकात वाचायला मिळतो. शरद पवार हे नेतृत्व कसे आहे आणि त्यांची कारकीर्द कोणकोणत्या पैलूनी भरलेली आहे याचेही दर्शन यात होते. या पुस्तकाच्या शीर्षकातच लेखकाला नेमके काय सांगायचे आहे, हे सुयोग्य प्रकारे व्यक्त झालेले आहे.

आपली जीवननिष्ठा आणि विद्यमान परिस्थिती याची सांगड पवार व्यक्तिगत स्तरावर कशी घालत असतील याचा धांडोळा आपल्या प्रतिभेच्या आणि भारतीय राजकारणाच्या बदलत्या परिमाणांचे परिशीलन करून,

त्यातील सूक्ष्म बारकावे उलगडून एखादा अभ्यासक प्रतिभावंत सादर कीरील तेब्हाच या व्यापक कालखंडात पवार यांनी काय योगदान दिले याचे आकलन होऊ शकेल. परंतु ही अपेक्षा खुद्द पवारांच्या आत्मकथनाने पूर्ण झाली असेही म्हणता येणार नाही. याचे कारण स्पष्ट आहे. पवार यांनी आपल्या संदर्भात हे लिखाण केले आहे. त्याला एक समग्र परिमाण लाभणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील यशवंतराव चव्हाण, कॉप्रेड श्रीपाद अमृत डांगे, एस. एम. जोशी, आचार्य अत्रे आर्दींची आत्मचरित्रे प्रसिद्ध आहेत. नंतरच्या पिढीत शरद पवार हे राज्याचे एक प्रमुख नेतृत्व आहे. पवारांच्या भाषणांचे काही ग्रंथ गेल्या दशकात प्रसिद्ध झाले आहेत. परंतु चरित्रग्रंथ म्हणून त्यांचा उल्लेख करणे अप्रस्तुत ठरेल. पवारांच्या एकूण वाटचालीचा आणि कर्तव्यारीचा एक महत्वाचा दस्तऐवज एवढेच फार तर त्याबाबत म्हणता येईल.

पवार यांच्याबद्दलच्या या राजकीय दस्तऐवजात कॉप्रेस पक्षाच्या ज्येष्ठ नेत्यांवर त्यांनी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष केलेली टीका समाविष्ट आहे. डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या सरकारमध्ये कृषिमंत्री म्हणून काम करताना सोनिया गांधी यांच्याबाबतचा अनुभवही त्यात कथन केलेला आहे. मात्र कॉप्रेसखेरीज आपण सत्तेवर येऊ शकलो नसतो याची कबुली त्यात दिलेली दिसत नाही. तथापि महाराष्ट्राचे राजकारण, यशवंतरावांच्या बरोबर काम करण्याची संधी आणि त्यांची भूमिका, वेळोवेळी लाभलेले मार्गदर्शन, दिल्लीच्या राजकारणातील अनुभव, आपण स्थापन केलेली राष्ट्रवादी कॉप्रेस, पुन्हा कॉप्रेसबरोबर सत्तेतील सहभाग, संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या सरकारची स्थापना व त्यातील सहभाग, या कालखंडाचे दशक याबाबत पारखी यांनी तपशीलवार लिहिले आहे.

पारखी यांच्या पुस्तकाचा आरंभ पवार यांच्यावर झालेले आई-वडिलांचे संस्कार, त्यांच्या प्रेरणा आणि जागृत झालेल्या जाणिवा यापासून होतो. पुढील प्रकरणे पवार यांच्या राजकीय उदयाचा आणि वाटचालीचा तपशील देतात. नागपूरची शेतकरी दिंडी, राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाचा स्वीकार, पुन्हा मुख्यमंत्री, दिल्लीला प्रयाण, महाराष्ट्राचे महिला धोरण, भूकंपाच्या नंतरचे आपत्ती व्यवस्थापन आणि मुंबईतील दंगली या विषयांवरही लिखाण असून ते जिज्ञासूना उपयुक्त वाटेल.

महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदासाठी पवार यांनी परतावे, अशी सूचना पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी केल्यानंतर ते महाराष्ट्रात परतले. दरम्यान राव यांनी मला दिल्हीत पक्षकार्य करण्यासाठी बोलावून घेतले होते. दंगलीनंतरच्या काळामध्ये पवार यांनी सूत्रे हाती घेतल्यावर काही दिवसांतच मुंबईत १२ बाँबस्फोट झाले. पवारांनी मुंबईत शांतता प्रस्थापित करून वातावरण त्वरित पूर्वपदावर आणले. या कामगिरीची प्रशंसा जगभर झाली. मात्र यानंतरच्या वर्षात पवार यांच्यावर अनेक गंभीर आरोप झाले. त्यांना जोमदार उत्तर मिळाले नाही. त्याचेही कारण स्पष्ट होत नाही. अखेर १९९५ मध्ये शिवसेना आणि भाजप यांची युती सत्तारूढ झाली. त्याबाबतही पारखी यांनी आणखी तपशील द्यायला हवा होता, ज्यायेगे समतोल चित्र समोर आले असते. त्याचे कारण म्हणजे हा कालखंड महाराष्ट्र आणि पवार यांच्या दृष्टीने अत्यंत नाजूक होता. परंतु एन्ऱॉन प्रकरणी पवार यांचे पूर्ण निवेदन समाविष्ट करून पारखी यांनी त्याचे अल्प परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शरद पवार यांच्याबरोबर राजकीय मतभेद असू शकतात. पण पवारांचा जीवनपट हा महाराष्ट्राचा आणि देशाचा एक संक्रमणकालीन राजकीय कालखंड आहे. त्यात संघर्ष, डाव आणि प्रतिडाव, प्रशासन आणि प्रबोधन, तडजोड आणि मात असे अनेक पदर आहेत. पवार एक साहित्यप्रेमी, कलाप्रेमी, नाट्यप्रेमी, जातिवंत रसिक आहेत. ‘धाशीराम कोतवाल’प्रकरणी त्यांनी ठाम भूमिका कशी घेतली याचा मी सक्रिय साक्षीदार आहे.

पवार यांच्याबद्दलची माझी भावना मुंबईत झालेल्या त्यांच्या अमृत महोत्सवी सत्कार सोहळ्यात मी व्यक्त केली आहे. तथापि शरद पवार यांच्याकडून शिकण्यासारखे बरेच काही आहे असे मी आजही म्हणेन. मी राजकारणात आलो पवार यांच्यामुळे. पुढे आमचे मार्ग वेगळे झाले, पण आमचे व्यक्तिगत संबंध कायम राहिले. पवार सर्वार्थांनि एक राजकीय नेते आहेत. त्यांच्यावरचा पुरोगामी विचारांचा प्रभाव, शासनाचे प्रमुख म्हणून त्यांनी दाखवलेली सामाजिक बांधिलकी आणि त्यांच्या निकटवर्तियांना दिसलेले पवार असे विविधरंगी चरित्र अद्याप उपलब्ध झालेले नसले तरी त्यामुळे पारखी यांच्या पुस्तकाचे मोल कमी होत नाही. त्यांच्या या पुस्तकातून काही प्रमाणात पवार यांचे व्यक्तिमत्त्व साधार तपशिलांसाठी

समोर येते, ही एक मोठी कामगिरी आहे. हे काम खुद पवार यांनीच पुढे नेले तर एका बहुमोल दस्तऐवजाची भर देशाच्या आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासात पडेल.

श्रीयुत यशराज पारखी यांनी मोठ्या कष्टाने श्री. पवार साहेबांच्या जीवनावर हे पुस्तक लिहिले आहे. यातून नव्या पिढीला व नवतरुणांना श्रीयुत शरद पवार-व्यक्ती आणि राजकारण याचा अभ्यास करण्याची एक चांगली सोय या पुस्तकाच्या माध्यमातून झाली आहे. तसेच, श्री. शरद पवार यांचे ‘बालपण ते दिल्लीपर्यंतचा प्रवास आणि राजकारण’ याविषयी संशोधन (research) करणाऱ्याला हे पुस्तक फार उपयुक्त होईल.

माझ्या हार्दिक शुभेच्छा.

सुशीलकुमार शिंदे
माजी गृहमंत्री, भारत सरकार

मनोग्रह

नमस्कार! सन्माननीय वाचक म्हणून, आपण या क्षणी इतर कोणत्याही कामापेक्षा पुस्तक वाचण्याला अधिक महत्व दिले, त्याबद्दल मी आपले प्रथम हात जोडून वंदन करतो, अभिनंदन करतो, आभार मानतो.

शरद पवार साहेबांचे नाव मी लहानपणापासून ऐकत आलो आहे. दिवसभराच्या राजकारणी आणि समाजकारणी गप्पांत शरद पवारांचे नाव नेहमीच येते. शरद पवारांविषयी कौतुक करणारी मंडळी ८० टक्के आहेत आणि २० टक्के मंडळी विरोधात्मक आरोप-प्रत्यारोप करण्यात व्यग्र आहेत. शरद पवार साहेबांची यशोगाथा अभ्यासण्याचे मी ठरविले. त्यासाठी काही पुस्तके वाचल्यावर, साहेबांना प्रत्यक्षात भेटल्यावर, तसेच विविध वाहिन्यांवर साहेबांनी दिलेल्या मुलाखतींमधून, त्यांच्या प्रकाशित पुस्तकांमधून व त्यांच्या जवळ असणाऱ्या व्यक्तींबरोबर झालेल्या चर्चेमधूम शरद पवार साहेब मला उलगडले. आमच्या साहेबांबरोबर झालेल्या भेटीगाठीत साहेबांचे व्यक्तिमत्त्व अनोखे आणि असामान्य असे हे अधिक प्रकषणे जाणवले. त्यांचे साधे राहणीमान, प्रत्येक गोष्टीकडे जागरूक होऊन पाहणे हे अमूल्यवान आहे. साहेबांवर विरोधकांकडून भ्रष्टाचाराचे अनेक आरोप झाले, पण कोणताही आरोप सिद्ध झाला नाही, कारण त्यांची प्रतिमा ही पूर्णतः स्वच्छ आहे. त्यामुळे यांनी नेहमी म्हणतो, शरद पवार हे व्यक्तिमत्त्व पूर्णतः वेगळे आहे, असामान्य आहे. शरद पवार साहेबांनी पैसा कमविला नाही तर माणसे आणि पैसा दोन्ही मैनेज केला. योग्य ठिकाणी, योग्य वेळी योग्य कामांसाठी तो पैसा त्या माणसांच्या माध्यमांतून योग्य ठिकाणी वापरला.

१९५९ पासून राजकारणात सक्रिय झालेल्या शरद पवारांनी, जवळपास

सहा दशके भारताच्या राजकारणात यशस्वीपणे कार्य केले. त्यांनी विद्यार्थांच्या जनरल सेक्रेटरीपदापासून सुरु केलेला प्रवास दिल्लीच्या राजकारणी दालनात देशाच्या सर्वोच्च तीन नंबरच्या केंद्रीय संरक्षण मंत्रिपदापर्यंत पोहोचला. शेतकरी घराण्यात जन्मलेले, शेतात पिकलेला शेतमाल विकण्यासाठी टेप्पोच्या मागे कोपन्यात बसून बाजारात शेतमाल विकणारे, शेतकरी शरद पवार देशाचे सर्वोत्कृष्ट केंद्रीय कृषिमंत्री झाले. कृषिमंत्री म्हणून त्यांनी देशाची मान जगभरात उंचावली.

राजकारणाशिवाय आपल्या वैयक्तिक जीवनातदेखील आदर्शवाद मांडून एकच अपत्य हा निर्णय लग्नापूर्वीच आपल्या जीवनसाथीदाराला सांगितला आणि त्या निर्णयावर ते ठाम राहिले. एक मुलगी झाल्यावर त्यात बदल झाला नाही. पवार साहेब म्हणजे अद्भुत स्मरणशक्तीचे बादशहा म्हणून ओळखले जातात. त्याचे काय रहस्य आहे हेदेखील या पुस्तकात लिहिले आहे. राजकारण म्हणजे बुद्धिबळाचा खेळ, त्यामध्ये साहेब काही ठिकाणी डाव मांडण्यात यशस्वी झाले तर काही ठिकाणी कमी पडले आणि त्यांची पंतप्रधान होण्याची, सर्वोच्च स्थानाची संधी हुकली; अर्थात सर्वाधिक ठिकाणी त्यांनी खेळलेली राजकारणी खेळी प्रत्यक्षात उतरली.

वाचक कोणत्याही क्षेत्रातील असो, त्याला हे पुस्तक वाचल्याने जीवनाची दशा बदलवण्यासाठी अन् दिशा देण्यासाठी पवारांची पॉवर नीती नक्कीच कामी येईल यामध्ये तिळमात्रदेखील शंका नाही. पवार घराण्याने राजकारणाबरोबर, इंडस्ट्रियलायझेशन, शिक्षण क्षेत्र, शेती व सहकार क्षेत्र यांमध्ये सर्वोत्तम कार्य केले आहे. लोकशाहीचे प्रमुख तीन स्तंभ आहेत – विधायिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका. लोकतंत्रामध्ये पत्रकारिता हा चौथा महत्वपूर्ण स्तंभ मानला जातो. शेतकरी आणि कामगार हे देशाचे श्रमशील स्तंभ आहेत. यांमधील पत्रकारितेमध्येही प्रतापराव पवार आणि अभिजितराव पवार यांनी मीडियाच्या साहाय्याने सहकार तत्त्व उभे करून सावंजनिक समस्या कशा सोडवल्या जाऊ शकतात, यांवर प्रत्यक्षात कृती केली आहे. मला पूर्ण खात्री आहे की वाचकांना हे पुस्तक वाचून आपल्या कार्यक्षेत्रात सर्वोत्तम कार्य करण्यासाठी आवश्यक ऊर्जा मिळेल.

यशराज पारखी

ऋणनिर्देश

हे पुस्तक माझ्याबोरोबरच खालील सन्माननीय व्यक्तींच्या
सहकाऱ्यांने पूर्ण झाले, सर्वांना मनापासून खूप खूप धन्यवाद.

- मा. सुशिलकुमार शिंदे साहेब, केंद्रिय गृहमंत्री
- मा. सतीशदादा मगर साहेब, उद्योगमर्षी
- मा. श्री. अजितदादा पवार, मा. उपमुख्यमंत्री
- सौ. सुप्रियाताई सुळे, खासदार संसदरत्न पुरस्कारप्राप्त
- मा. श्री. जयंतराव पाटील, महाराष्ट्र प्रदेशाध्यक्ष
- सौ. वंदनाताई चव्हाण, खासदार
- श्री. सतीश राउत, साहेबांचे पी.ए.
- श्री. रवींद्र आबा काळे, मार्गदर्शक
- मा. श्री. संग्रामदादा थोपटे, आमदार
- श्री. अरुण खोरे, साहित्यिक
- श्री. दत्ता बाळ सराफ
- डॉ. दत्ता कोहिनकर,
विश्वस्त, विश्वशक्ती इंटरनॅशनल फॉडेशन
- श्री. विजय जोशी, ज्येष्ठ पुस्तक संस्करण तज्ज्ञ
- श्री. मयूर लोहकर, लेखकाचे एकझीक्युटीव असिस्टंट व
मुख्यपृष्ठ डिझायनर
- श्री. तुषार शेंडे, शेती मार्गदर्शक व उद्योजक
- प्रा. सौ. सविता सुहास दगडे

શરદ પવાર
- પર્વત નીતિ

अंग्रेजीकारणिका

पित्याची सावली – गोविंदराव पवार	१
आई शारदाई	८
लहानपण देगा देवा! – शारदाईचा संस्कारठेवा!	१४
विद्यार्थ्याचा नेता – शरद पवार	२०
महाराष्ट्र प्रदेश युवक कॉंग्रेस अध्यक्षपदाची माळ	२५
शिष्यवृत्ती राजकारणाची – शिदोरी आयुष्यभराची	३१
जे जे पाहिले ते ते आणिले – दूरदृष्टीने करून दाखविले	३६
प्रतिभावंत – संसारी आमदारपंत	४४
नामदार मंत्री महाराष्ट्राचे	४९
मुख्यमंत्रिपदाची पहिली इनिंग	५३
ध्येयाला नसते कोणतेही वय –	
पंतप्रधान मोरारजी देसाई होय	५८
साहसी इंदिरा गांधी	६२
दिंडी शेतकऱ्यांची – नामुष्की सरकारची	६७
यशवंतरावांनी स्वीकारली इंदिरा कॉंग्रेस	
शरदरावांनी निर्मिली समाजवादी कॉंग्रेस	७४
इंदिरा गांधी यांची हत्या...	७७
राजीव गांधी आणि शरद पवार मनोमीलन	८१
शरद पवार पुन्हा मुख्यमंत्री	८५
अजितदादा अनंतराव पवार	९०
हत्या राजीव गांधीची	९८
पंतप्रधान होण्याची संधी हुकली	१००
पंतप्रधान झाले पी. व्ही. नरसिंहराव	१०५
देशाचे संरक्षणमंत्री	११०

संरक्षणमंत्री झाले पुन्हा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री	११७
१३ विस्फोट १२ मार्चला, भीतीवर मात १३ मार्चला	१२३
३० सप्टेंबर १९९३ चा भूकंप	१२९
मराठवाडा विद्यापीठाचा नामविस्तार	१३३
महिला धोरणाचा जय	१३७
एन्ऱॉन आणि विरोधाचे रान	१४२
महाराष्ट्रात आले भगवे सरकार	१४६
एन्ऱॉन स्पष्टीकरण	१४९
गुरुवर्य यशवंतराव चव्हाण - आहे त्यांची कारकीर्द महान देशात अस्थिर सरकारे देवेगौडा, गुजराल पंतप्रधान झाले रे काँग्रेसमध्ये यावे - सोनियांनी सक्रिय व्हावे	१५८
विदेशाचा वाद - बाहेर पडायला दाद	१६४
आपली काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस	१६९
नवा पक्ष, नवी दिशा...	१७३
बुद्धिबळ चाल, पवारांची वाटचाल	१८८
पंडित नेहरूंचे शब्द खरे ठरले-अटल बिहारी पंतप्रधान झाले राष्ट्रवादीचा शुभारंभ - घड्याळाचा प्रारंभ	१९२
महाराष्ट्राचे आघाडी सरकार-राष्ट्रवादी आणि काँग्रेस सरकार राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन समिती -	१९८
शरद पवारांची कार्याध्यक्ष नियुक्ती	२०१
सरकार यूपीएचे - कृषी खाते पवारांचे	२०९
कृषिप्रधान देशाचे सर्वोत्तम कृषिमंत्री	२१५
धोरण औषधांचे - कॅबिनेट मंत्र्यांचे	२२८
सकारात्मक इच्छाशक्तीचा बादशहा	२३१
सुप्रिया झाल्या लोकप्रिया!	२३७
अमृतमहोत्सवी पवार साहेब	२४२

पित्याची सावली - गोविंदराव पवार

पवार हे आडनाव सध्या भारतीय राजकारणातील अग्रगण्य असे नाव आहे. भारतात ‘पवार आणि पॉवर’ हे शब्द जणू काही एकच आहेत. जर मला डिक्षनरीमध्ये ‘अँड टू डिक्षनरी’ असे करण्यास मिळाले तर पॉवर या शब्दाला पवार हे समानार्थी असेच मी म्हणेन. गेली ७ दशके हे पवार कुठुंब राजकारणाच्या माध्यमातून देशाची सेवा करीत आहे, दूरदृष्टीच्या माध्यमातून बदलत्या काळानुसार देशाला एक नवी दिशा देत आहे. पवार म्हटले की सर्वप्रथम नाव पुढे येते ते म्हणजे शरद पवार साहेबांचे. सुदैवाने आदरणीय शरद पवार साहेबांचा जन्म राजकारणाची पार्श्वभूमी असलेल्या घरात झाला. त्यांचे वडील गोविंदराव पवार हे बारामती सहकारी खरेदी-विक्री सोसायटीमध्ये नोकरी करीत. अत्यंत हुशार, चाणाक्ष व्यक्ती म्हणून त्यांनी सोसायटीमध्ये एक उत्तम ठसा उमटवला होता. सरकारी नोकरी म्हटले की आराम, रटाळवाणे

कामकाज! पण याबाबत गोविंदराव पवार मात्र एकदम भिन्न प्रवृत्तीचे होते. घेतलेले काम लागलीच तडीस न्यायचे, कोणालाही तक्रारीची संधी बिलकूल द्यायची नाही, अशा प्रवृत्तीमुळे ते थोऱ्याच कालावधीत सर्वांचे लाडके बनले. खरेदी-विक्री सोसायटीमधून तालुक्याच्या महत्वाच्या घडामोडी होत असत. त्यामुळे बारामती तालुक्याची खरेदी-विक्री सोसायटी म्हणजे महत्वपूर्ण ठिकाण होते. सोसायटीमध्ये सर्वच महत्वाच्या राजकारणी लोकांची ये-जा सातत्याने होत होती.

गोविंदराव यांच्याकडील कौशल्यामुळे ते लवकरच सहकारतज्ज्ञ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. कोणत्याही गोषीचा खोलवर जाऊन अभ्यास करणे, इत्यंभूत माहिती गोळा करणे, कोणतेही काम जबाबदारी घेऊन पूर्ण करणे; कोणत्याही कामाला नाही न म्हणणे, अपूर्ण राहिलेले काम झोकून देऊन पूर्ण करणे यांमुळे बारामती खरेदी-विक्री सोसायटीमध्ये नोकर म्हणून नव्हे तर एक अधिकारी दर्जाप्रमाणेच त्यांना वागणूक मिळत होती.

खरेदी-विक्री सोसायटी म्हणजे सहकार चळवळीवर चालणारा एक अनोखा उपक्रम होता. या सहकार उपक्रमाची आणि कोणतेही सार्वजनिक काम सहकार चळवळ उभारून यशस्वी करण्याची पूर्ण माहिती गोविंदराव पवार यांना झाली होती. त्यामुळे अल्पावधीतच गोविंदराव सहकार चळवळीचे एक अभ्यासू नेतृत्व म्हणून उभे राहिले. आपणास सहकार चळवळ ही माहीत असेलच आणि अनेकांना माहीत देखील नसेल. बदलत्या काळानुसार सहकार चळवळीचे स्वरूप हे सातत्याने बदलत आहे. अत्याधुनिक युगामध्ये सहकार चळवळीचे आणखी व्यापक स्वरूप पाहायला मिळेल असे दिसते. सहकार चळवळीची व्याख्या जागतिक आणि त्यानंतर राष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळ्या विचारवंतांनी, तज्ज्ञ मंडळींनी वेगवेगळी केली आहे. पुढे त्यावर आणखी जाणून घेणार आहोत. सहकार चळवळीत खूप सामर्थ्य आहे, म्हणूनच मी या पुस्तकात त्याबद्दल लिहीत आहे.

महाराष्ट्रात सहकार चळवळ आणणारे आणि सुरु करणारे म्हणून वैकुंठभाई मेहता यांची ओळख आजही आहे. वैकुंठभाई मेहता म्हणजे मुंबई द्विभाषिक राज्याचे अर्थमंत्री; ज्यांचे अगदी साधे राहणीमान, निर्गर्वी, शांत व्यक्तिमत्त्व. बारामती खरेदी-विक्री सोसायटीच्या निमित्ताने अनेकदा गोविंदराव पवार यांची वैकुंठभाई मेहता यांच्याबरोबर भेट झाली होती. वैकुंठभाई मेहतांनी गोविंदराव पवार यांच्यामध्ये सहकार चळवळ चालवण्याचे एक सामर्थ्य आहे हे ओळखले

होते. गोविंदराव पवार यांना माणसात राहायला नेहमी आवडायचे. माणसातला माणूस म्हणून त्यांची ओळख झाली होती. माणूस छोटा असो वा मोठा, सर्वांना आदराने वागवणारी व्यक्ती म्हणून अल्पावधीतच गोविंदराव पवार यांची ओळख निर्माण झाली होती.

शरद पवार लिखित ‘लोक माझे सांगाती’ या आत्मचरित्रात, सहकारतज्ज्ञ गोविंदराव पवार हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात आदर्श अहिंसेचे आंदोलक देखील होते याचा उल्लेख आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. त्या वेळी महात्मा गांधी यांनी म्हटले होते की ‘भारत हा शेतीप्रधान देश आहे, आणि शेती व शेतकरी हाच भारताचा कणा आहे. गावागावात प्रगती झाल्याशिवाय भारताची खरी प्रगती होणे नाही. त्यासाठी सहकार चळवळ ही प्रत्यक्षात उतरली पाहिजे.’ बापूचे हे ठाम मत होते.

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सहकार हे एकमेव औषध आहे, असे शेतकऱ्यांचे नेते व पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या मंत्रिमंडळातील कृषिमंत्री डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे मत होते. कृषी आणि सहकार या नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. अठाब्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली, पण त्याचबरोबर भांडवलशाहीने हाहाकार माजवला होता. श्रीमंत व्यक्तीच जास्त श्रीमंत होत होती आणि गरीब व्यक्ती आणखी गरीब होत होती. त्यावर उपाय म्हणून एकमेकांच्या गरजा भागवणे, या हेतूने मानवी समूह अस्तित्वात आले. एकमेकांच्या गरजा पूर्ण करणे तसेच एकमेकांमधील कमतरता यांवर मात करून सर्वांगीण प्रगती साधणे या हेतूने सहकार चळवळ अस्तित्वात आली. खरे तर ही सहकार चळवळ फार प्राचीन आहे. परंतु परिस्थितीमध्ये जसजसा बदल होत गेला, तसेच सहकार चळवळीचे स्वरूप देखील बदलू लागले. भांडवलशाहीमुळे प्रचंड मोठी विषमता निर्माण झाली होती, ती कमी करण्यासाठी सहकारी तत्त्वज्ञान व्यवहारात आणणे अत्यंत गरजेचे होते.

प्रा. जगदीश किल्लोळ, प्रा. अरविंद बोद्रे व प्रा. अनिल भावसार या तीन प्राध्यापकांनी एकत्रित ‘सहकार तत्त्वावर भारतातील सहकारी चळवळ तत्त्वे व व्यवहार’ हे पुस्तक लिहिले. त्या पुस्तकामध्ये सहकाराविषयीच्या जगभरातील सविस्तर व्याख्या व माहिती दिली आहे.

एच. कल्वर्हट यांनी सहकाराची व्याख्या अशी केली आहे : समानतेच्या भूमिकेवरून आणि स्वतःच्या आर्थिक कल्याणाच्या उद्दिष्टाने स्वेच्छेने कार्य करणाऱ्या संघटनांचा प्रकार म्हणजे सहकार.

सी. एफ. स्ट्रीकलंड यांच्या मते, ‘संयुक्त प्रयत्नांतून एक समान ध्येय गाठण्यासाठी एकत्र आलेला समूह किंवा व्यक्तींचा गट म्हणजे सहकार होय.’

प्रा. ललकबर्ड पॉल यांच्या मते, ‘स्वतःच्या फायद्यासाठी व्यक्तीसमूहाने स्थापन केलेली, दिर्दर्शित केलेली, लोकशाही संकेतानुसार चालवलेली आणि समाजसेवेसाठी स्थापन केलेली व्यावहारिक संस्था म्हणजे सहकार होय.’

आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेच्या मते सामान्यतः मर्यादित साधनसामग्री असलेल्या व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन आपली समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी जी संस्था स्थापन केली जाते तिला सहकारी संस्था म्हटले जाते

भारतातील सहकार चळवळीचे प्रणेते वैकुंठभाई मेहता यांच्या मते सहकार ही व्यापक चळवळ असून त्यामध्ये समान गरजा असलेल्या व्यक्ती समान आर्थिक उद्दिष्टांसाठी स्वेच्छेने संघटित झालेल्या असतात. भारतातील सहकारी चळवळीची सुरुवात शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी झाली, ब्रिटिशकालीन राजवटीमध्ये जनतेची, आर्थिक व्यवहारांमधून संस्थानिक, जहाणीरदार आणि सावकार यांच्याकडून पिळवणूक होत होती. दुष्काळ आणि रोगराई यांमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक व्यवहार ठप्प होत होते आणि ठरलेली रक्कम वेळेवर न दिल्यामुळे जनतेची पिळवणूक होत होती. त्यामुळे त्यावर उपाय म्हणून शासनातर्फे ग्रामीण कर्जखाती व त्यामध्ये झालेला अन्याय थांबवणे, या हेतूने समित्या व मंडळे स्थापन करण्यात आली. त्यातच स्थापन झालेले ‘दख्खन बंडाळी मंडळ’ यशस्वी कार्य कीत होते. त्या काळात या मंडळाने केलेल्या शिफारशीनुसार शेतकारी मदत कायदा १८७९ मध्ये मंजूर करण्यात आला, आणि सावकारांवर थोड्या प्रमाणात वचक बसला. नंतर सहकार चळवळीत अनेक चांगले चांगले बदल घडत गेले. १९१२ मध्ये नवीन सहकारी कायदा निर्माण करण्यात आला. त्या कायद्यानुसार खरेदी-विक्री सहकारी संस्था आणि गृहनिर्माण सहकारी संस्था यांसारख्या सहकारी संस्था स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली. या सहकारी चळवळीचे पाईक म्हणून गुजरातमध्ये भावनगर येथे २६ ऑक्टोबर १८९१ मध्ये जन्मलेले वैकुंठभाई मेहता यांची ओळख आहे. वैकुंठभाई मेहता जवळपास ३५ वर्ष महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे अध्यक्ष होते, तसेच नंतर ते सहकारमंत्री झाले. खादी व ग्रामोद्योग आयोगाचे ते पहिले अध्यक्ष होते. महाराष्ट्रातून सहकार चळवळीचे महत्वपूर्ण योगदान देणारे यशवंतराव चव्हाण यांचेदेखील नाव घेतल्याशिवाय भारतातील सहकारी

चळवळीचा इतिहास पूर्ण होणार नाही. पुस्तकात आपण यशवंतराव चव्हाण यांच्याबाबत आणखी जाणणार आहोतच.

गोविंद पवार यांचे जन्मस्थान बारामती तालुका नव्हे तर सातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव तालुक्यामध्ये नांदवळ नावाचे गाव आहे. नांदवळ हे नाव घेतले तर अजूनही पैलवानांचे गाव म्हणून ओळख आहे. पैलवान मंडळी ही मुळातच धाडसी असतात, जिद्दी असतात, ध्येयवादी असतात. अशी पैलवान मंडळी स्वातंत्र्यलढ्यात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होती. त्यामुळे नांदवळ गावाला पैलवानांच्या बरोबरच क्रांतिकारकांचे गाव म्हणूनही ओळख होती.

स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी देशाच्या कानाकोपन्यातून प्रयत्न होत होते. त्यानुसार १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीचे कार्य करण्यासाठी क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी नोकरीचा त्याग केला. महाराष्ट्रात (प्रामुख्याने सातारा, सांगली भागात) स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करणारे, तसेच प्रतिसरकार हा समांतर शासनाचा एकमेवाद्वितीय प्रयोग राबवणारे लढवव्ये राजकीय कार्यकर्ते म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटील होत. त्यांनी ग्रामीण जनतेला गुलामगिरीची जाणीव करून देऊन, जनतेला धाडसी बनवण्याचा प्रयत्न केला. नानांवर वारकरी संप्रदायाचा प्रभाव होता. तसेच लोकांच्या भाषेत प्रभावी भाषणे करून, त्यांच्यात प्रेरणा उत्पन्न करण्याची हातोटी नानांकडे होती. ग्रामीण भागातील, बहुजन समाजातील लोकांचा स्वाभिमान जागृत करून त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी करून घेणे, हे क्रांतिसिंहांचे प्रमुख योगदान होय.

ब्रिटिश शासनाला समांतर अशी शासन-यंत्रणा उभी केली पाहिजे असा नाना पाटलांचा विचार होता. ‘आपुला आपण करू कारभार’ हे सूत्र त्यांनी इ. स. १९४२च्या चलेजाव चळवळीत प्रत्यक्ष अंमलात आणले. आपल्या देशाचा कारभार आपणच केला पाहिजे या जाणिवेतून प्रतिसरकार ही संकल्पना नानांनी प्रत्यक्षात आणली होती. प्रतिसरकारच्या माध्यमातून लोकन्यायालये, अन्नधान्य पुरवठा, बाजार व्यवस्था यांसारखी लोकोपयोगी कामे केली जात होती. ब्रिटिशांची राज्यव्यवस्था नाकारून त्यांनी १९४२ च्या दरम्यान सातारा जिल्ह्यात स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली.

नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली प्रतिसरकारमध्ये विविध दलांची स्थापना झाली. त्यातल्या एका दलाचे -तुफान दलाचे- फील्डमार्शल जी. डी. लाड होते. या दलाची कुंडल येथे युद्धशाळा होती. या युद्धशाळेतून प्रशिक्षित अशा पाच हजारांवर जवानांच्या दोनशे शाखा स्वातंत्र्यपूर्व काळात गावेगाव काम

करीत होत्या. तलवारी, जंबिया या परंपरागत हत्यारांबरोबरच पिस्तूल, बाँबगोळे फेकण्याचे प्रशिक्षण या जवानांना होते. प्रतिसरकारने गावटग्यांवर बसवलेल्या दहशतीमुळे या सरकारची पत्री सरकार अशी ओळख तयार झाली. पत्री म्हणजे शिक्षा. त्यानुसार फितुरांना शिक्षा म्हणून पत्रे ठोकायचे, म्हणून पत्री हे नाव पडले. सातान्यामधील नांदवळ गाव म्हणजे पत्री सरकारचे मुख्य ठिकाण म्हणून ओळख निर्माण झाली होती. नांदवळ गावाच्या सभोवताली तालुक्यात जवळपास सर्वच भाग टुष्काळी म्हणून ओळखला जात होता, त्यापुळे नोकरी व व्यवसाय करण्यासाठी गावाबाहेर जावे लागत असे. पवार कुटुंबात घरची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्याने मुलांना नोकरी करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. नाइलाजाने गोविंद पवार बारामती तालुक्यात आले आणि त्यांनी बारामती तालुका खरेदी-विक्री सोसायटी येथे नोकरी स्वीकारली. हळूहळू आपल्या कर्तव्यनिष्ठेने गोविंद पवार – गोविंदराव पवार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. वैकुंठभाई मेहता यांचे महत्वपूर्ण सहकारी म्हणून गोविंदरावांची ओळख निर्माण झाली. नोकरी व समाजाच्या कामकाजात वाहून घेणाऱ्या गोविंदराव पवार यांचे कोल्हापुरातील भोसले घराण्यातील शारदा यांच्यासोबत लग्न झाले.

पॅवर्क्रीती

आपण क्षणभर असे समजू की तुम्ही मासे खाता आणि तुम्हाला मासे खाणे किंवा मासे पकडण्याची कला, यांपैकी एक गोष्ट निवडण्यास सांगितली तर तुम्ही काय निवडाल? काही जण मासे निवडतील, पण खन्या दूरदृष्टीच्या व्यक्ती मासे पकडण्याची कला निवडतील. कारण मासे एक दिवस पुरतील पण मासे पकडण्याची कला मिळाली तर मात्र ती आयुष्यभर तुम्हाला मासे देईल, सर्वांगीण श्रीमंती देईल.

जीवनात प्रत्येक ठिकाणी तुमची कामाची पद्धत, लहान मुलांना संस्कार देण्याची पद्धत, त्यांना शिकवण्याची पद्धत, बोलण्याची पद्धत ही फिश टेक्नॉलॉजी आहे की फिशिंग टेक्नॉलॉजीची आहे हे तपासा. जर ती फिश टेक्नॉलॉजीची असेल तर ती आजच थांबवा आणि त्यामध्ये बदल करा.

जीवनात आपण अनेकदा छोटी छोटी कामे करून आपले लक्ष विकेंद्रित करतो पण जीवनात यशस्वी होण्यासाठी कामाचे विकेंद्रीकरण आणि एखाद्या मोठ्या ठोस कामावर केंद्रीकरण हवे. कारण त्या मोठ्या आणि ठोस कामामुळे तुमची प्रतिमा निर्माण होत असते.

बुद्धिबळाच्या खेळातील काही चाली या तात्काळ यश मिळवून देतात, पण पुढील शिड्यांच्या पायन्या मात्र मोडूनच निघतात. मुख्यमंत्रिपद पदरात पाडून घेतल्यावर भविष्यात पंतप्रधानपदाच्या शर्यतीत एक बंडखोर म्हणून विरोधकांनी प्रतिमा बनवली आणि शरद पवार साहेबांना बाजूला करण्यात आले. खुद पवार साहेबदेखील, ही त्या वेळी खेळलेली बुद्धिबळाची राजकारणाची चाल चुकीची पडली असे म्हणतात.

त्यामुळे आपल्या आयुष्यात प्रतिमा सांभाळणे याला अधिक महत्त्व आहे. आपल्या निर्णयाचा दूरवर काय परिणाम होईल याचादेखील विचार करूनच निर्णय घ्यावा. विकासाचे राजकारण करताना आपल्याकडे जे काम येईल ते तात्काळ हातावेगळे करणे फार गरजेचे आहे, म्हणजे ज्या वेळी आपल्याकडे जे काम येते त्यासाठी योग्य व्यक्तीकडे काम देऊन त्याची पूर्णत्वास जाण्याची नियोजनबद्ध कृती हवी. विद्यार्थीं जीवनाचे देखील उद्दिष्ट आहे, हेतू आहे, ध्येय आहे आणि रचना आहे. विद्यार्थीं जीवन विभागाचे (विभाग म्हणजे शाळा, आई-वडील व समाज) विद्यार्थ्यांना सर्वोत्तम बनवण्यासाठी नेतृत्वकौशल्य निर्माण होण्यासाठी वातावरणनिर्मिती करणे हे ध्येय असते; तर विद्यार्थ्यांनी या वातावरणात स्वतःची विचारसरणी, कल्पनाशक्ती, शिस्त, शिष्टाचार कौशल्ये विकसित करणे हे उद्दिष्ट असते. त्यानुसार शरदारावांच्या आई शारदाईने हे सर्वोत्तमरीत्या केले हे दिसून येते.

आई शारदाई

शारदाबाई भोसले म्हणजे शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या एक करारी, बुद्धिमान, धडाडीची स्त्री. श्रमप्रतिष्ठा, शिक्षणाचे महत्व, बाहेरच्या जगात वावरताना असावी लागणारी प्रसंगावधानता, असे अनेक संस्कार आपल्या मुलांना देणाऱ्या या आईने परंपराप्रिय समाजात राहूनही स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रीशिक्षण, संस्कारांची आणि आधुनिक मूल्यांची रुजवण आपल्या मुलांमध्ये केली. आपापल्या क्षेत्रात उतुंग उंची गाठलेल्या अकराही मुलांच्या घडणीमध्ये महत्त्वाचा सहभाग असणाऱ्या शारदाबाईची कहाणी अनेकांना प्रेरक ठरणारी आहे.

भोसले घराण्यातल्या शारदाजी, गोविंदराव पवार यांच्या आयुष्यात जणूकाही पॉवरच घेऊन आल्या. पवार कुटुंबाने इतिहास घडवला, पण या इतिहासाची मुहूर्तमेढ करणारी खरी व्यक्ती म्हणजे शारदाबाई. कोल्हापूरमधील

पन्हाळा गडाजवळ असलेल्या गोलिवडे गावात, कृष्णराव सखाराम भोसले यांच्या घरात १२ डिसेंबर १९११ रोजी शारदा यांचा जन्म झाला. दोन मोठ्या बहिणी आणि एक भाऊ यांच्या सान्निध्यात शारदा लहानाच्या मोठ्या झाल्या.

मोठ्या बहिणीचे (कमलादेवी) लग्र छत्रपती शाहू महाराजांचा सहवास लाभलेल्या लोकमित्र काकासाहेब (श्रीपतराव) जाधव यांच्याबरोबर झाले. पण पहिल्या मुलीच्या जन्मानंतर कमलादेवी देवावधी गेल्या. त्या मुलीचे नाव प्रमिला ठेवण्यात आले. शारदाबाईच्या बहिणीपाठोपाठ त्यांचे वडीलही त्या चार वर्षांच्या असतानाच गेले. प्रमिला आईच्या मायेला, तर शारदाबाई वडिलांच्या मायेला पारख्या झाल्या. काकासाहेब शेतकी खात्यात काम करीत असल्याने प्रमिलेची जबाबदारी शारदाबाईच्या आईवरच सोपवली गेली. काकासाहेबांनी आधारवड बनून दोन्ही कुटुंबांचा सांभाळ केला.

शेती क्षेत्रातील सुशिक्षित व्यक्ती व शेतीमधील आधुनिक कार्यपद्धती व शेतकऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन व बोलका-हसरा चेहरा यांमुळे ते लोकांचे, खास करून शेतकऱ्यांचे आवडते बनले, लोकमित्र बनले. प्रत्येक क्षणाचा उपयोग करून नोकरीबरोबर समाजकार्य करणाऱ्या काकासाहेबांबरोबर राहिल्याने प्रमिला व शारदा यांच्यावरही सामाजिक श्रीमंतीचा संस्कार झाला.

रमाबाई रानडेंच्या सेवासदन संस्थेत शालेय शिक्षणाबरोबर शिस्तीचे व व्यक्तिमत्त्व विकासाचे, टापटीपणाचे शिक्षण शारदा आणि प्रमिला यांना मिळाले. सेवासदनमधील शिक्षिका असलेल्या विधवा माई शिंदे यांच्याशी काकासाहेबांनी पुनर्विवाह केला. माई महिला शिक्षक परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाच्या सदस्या असल्याने त्यांना विविध कार्यक्रमांना जावे लागे. त्यामुळे काकासाहेब प्रमिला व शारदा यांनादेखील बरोबर घेऊन जात असत. लहानपणापासून अनेक मान्यवर, बुद्धिवंत, समाजप्रबोधन करणारी भाषणे त्यांना त्यानिमित्ताने ऐकायला मिळत असत.

शारदाजींचे सातवीपर्यंत शिक्षण पूर्ण झाले. गोविंदराव पवार व काकासाहेबांचा चांगला परिचय होता. एक तरुण, तडफदार, सहकार क्षेत्रातील व्यक्ती म्हणून गोविंदरावांनी चांगले नाव कमावले होते. सुशिक्षित, सुशील असणाऱ्या शारदा यांना गोविंदरावांनी काकासाहेबांकडे मागणी घातली. गोविंदरावांना पहिला मुलगा असल्याने सर्वांच्या परवानगीशिवाय काकासाहेबांना होकार देता येत नव्हता. काकासाहेबांची तयारी होती, पण रीतसर शारदाजींच्या आईची परवानगी घेऊनच त्यांनी विवाहाला संमती दिली.

विवाह झाला आणि शारदाईनी बारामतीमध्ये आल्यावर मोकळ्या वेळेत आजूबाजूच्या मुलांना शिकवण्यास सुरुवात केली. पूर्वी शाळेतील शिक्षिकेला बाई म्हणून उच्चारण्याची पद्धत होती, त्यामुळे शारदाईना बाई ही जणूकाही पदवीच मिळाली.

लग्नानंतर त्यांना अकरा अपत्यं झाली. वसंतराव, दिनकरराव (आप्पासाहेब), अनंतराव, माधवराव (बापूसाहेब), सूर्यकांत, सरला (सुनीता जगताप), सरोज (सरोज पाटील), शरदचंद्र, मीना (मीना जगधने), प्रताप, नीला (नीला सासणे), या सर्वांनाच आबा (गोविंदराव) आणि बाई (शारदा) यांनी सर्वोत्तम शिक्षण द्यायचे ठरवले.

गोविंदराव कामानिमित्त सतत बाहेर असल्याने मुलांच्या शिक्षणाकडे बाई-शारदाई यांचे वैयक्तिक लक्ष असे. वेळेवेळी शिक्षकांकडे विचारपूस करून मुले नक्की कोठे कमी पडतात याकडे बाईचे लक्ष असे. त्यानुसार त्या त्या विषयाकडे लक्ष देण्याचे काम आवर्जून करीत असत. शिक्षणाबरोबर व्यक्तिमत्त्व विकास, स्वच्छता, टापटीप, कल्पनाशक्तीला वाव मिळावा म्हणून वेगवेगळ्या उपक्रमांच्या माध्यमांतून शारदाई शिक्षण देत असत. मुळातच सेवासदनमध्ये शारदा यांनी शिक्षणाबरोबर उत्तम हस्ताक्षर, लेखन कौशल्य, भरतकाम, चित्रकला आणि स्वयंपाकात सर्वोत्तम असे शिक्षण घेतले होते. व्हर्नाक्युलर फायनलपर्फॉर्मेंटचे म्हणजे सातवीपर्फॉर्मेंटचे शारदाबाईचे शिक्षण झाले होते. शिवाय सामाजिक क्षेत्रात माणसे जोडण्याची मोठी अनुभवरूपी शिदोरी त्यांच्याबरोबर होतीच. सेवासदन जरी बारामतीमध्ये नसले तरी त्यांनी सेवासदनची संस्कृती घरातच निर्माण केली होती.

त्यामुळेच एखाद्या-दुसऱ्या नव्हे तर सर्वच अकरा मुलांनी त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रांत सर्वोत्तम कार्य केले. काकासाहेबांमुळे शारदाबाईना शास्त्रशुद्ध उत्तम शेतीचीदेखील सर्व माहिती होती. तशी योग्य प्रकारे शेती केल्यासच ती फायद्याची ठरू शकते, यांची शारदाबाईना कल्पना होती.

शिक्षणाबरोबरच इतर साहित्यिक पुस्तके वाचण्यावर बाईचा भर असे, आणि तीच सवय त्यांनी मुलांनादेखील लावली होती. पुस्तकांबरोबरच महाराष्ट्र टाईम्स व इतर वृत्तपत्रांतील संभलेख बाई स्वतः वाचत व मुलांनादेखील वाचायला लावत आणि त्यांच्याबरोबर मुद्दाम वाद-संवाद घडवून आणत. त्यामुळे मतभिन्नता असताना देखील तिरस्कार न करता सुसंवादाच्या साहाय्याने चर्चा घडवून आणता येते, हा महत्त्वपूर्ण संस्कार बाईनी आपल्या मुलांवर

केला. रोजच्या रोज बाईंकदून सर्व मुलांची विचारपूस होई व संवाद होई, त्यामुळे मुलांच्या प्रगतीचा आलेख हा कायझेन सूत्रानुसार सातत्याने वरच्या दिशेने वाढत राहिला. कायझेन हे तंत्र जपानी तज्ज्ञांनी विकसित केले आणि या तंत्रामुळे जपानने भूकंपाचे सतत धक्के सहन करूनदेखील आंतरराष्ट्रीय पातळीवर औद्योगिक क्षेत्रात आपले नाव प्रस्थापित केले आहे. कायझेन म्हणजे सातत्याने फोकस ठेवून आवश्यक ते चांगले बदल करून परिवर्तन करून विकास घडवणे.

पॅवर्क्रीती

मनुस्मृतीने स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारले होते, त्याकाळात स्थियांना वैयक्तिक मालमत्तेत गणले जात नव्हते. प्रथम तिचे संरक्षण पित्याकडून, विवाहानंतर पतीकडून आणि पतीच्या पश्चात तिच्या सासरच्या मंडळीकडून होत असे, पण असे फक्त भासवले जात होते. बालविवाहासारख्या प्रथा आणि पुरुषसत्ताक संस्कृती रूढ झाली होती. त्यानंतरच्या मुघल साप्राज्यात स्थियांचा दर्जा आणखीनच खालावला गेला होता. पर्दा, सती यासारख्या प्रथा रूढ झाल्या होत्या.

ब्रिटीशांची सत्ता आल्यानंतर, काही पुरोगामी विचारांच्या समाजसेवी भारतीयांच्या पाठपुराव्यांमुळे ब्रिटिशांनी कायदा आणला व त्यामध्ये काही महत्वपूर्ण सुधारणा केल्या व त्यानंतर स्वतंत्र भारताने घटनेच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समानतेला मूर्त रूप देण्याचा प्रयत्न केला. त्याच काळात घडलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे शारदाबाई ह्या होत.

त्यानुसार घरातील वातावरण आणि विचारसरणी ही कोणत्याही व्यक्तीला यशस्वी होण्यासाठी मूळ आधार आहे. बदलत्या काळानुसार आपली संस्कृती व विचारसरणी निर्माण करणे आणि तशा प्रकारचे स्वावलंबनाचे धडे देणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. आपली घरची परिस्थिती कशीही असो, पण लहान वयातच स्वावलंबनाचे धडे हे प्रत्येक आईवडिलांनी दिले पाहिजेत हीच मूळ पॉवर नीती आहे.

स्त्रीरुपी आई ही पुरुषाला सर्वांत पहिल्यांदा खन्या अर्थानं त्याच्या पायांवर उभं करते आणि नंतर तो आयुष्यात स्वसामर्थ्यावर उभा राहावा, यासाठी आपलं सामर्थ्य पणाला लावते. हेच आई शारदाई म्हणजेच शारदाबाई ह्यांनी आपल्या सर्वमुलांसोबत केलेले जाणवते.

प्रेमस्वरूप आई; वात्सल्यसिंधू आई,
वसविन नित्य तुला, मी माझी हृदयमंदिरी॥

आ म्हणजे आत्मा आणि ई म्हणजे ईश्वर यांचा दैवी साक्षात्कार म्हणजे आई. आई हा किती गोड शब्द! केवढे माधुर्य भरलेले आहे या शब्दात! सारे जग या शब्दापुढे डुलत राहील, एवढी जादू आहे या शब्दात! आई हा शब्द उच्चारताच प्रेम, माया, ममता या देवता उभ्या राहतात.

आईला कधीच आपल्या लेकराबद्दल भेदभाव माहित नसतो. तिच्या प्रेमाला व्यवहाराची तुलना माहित नसते. तिला माहित असते ते फक्त खरंखुर प्रेम करण. प्रत्येक आई आपल्या बालाला जीवापेक्षा जास्त जपते. त्यांच्यावर सुसंस्कार करते. तिची फक्त आपल्या मुलांकडून एकच अपेक्षा असते ती म्हणजे, माझी मुले, मनाने,

गुणाने व पराक्रमाने मोठी व्हावीत व स्वतःचे तसेच आईवडिलांचे नाव करावे. जगातील सर्व पराक्रम आईच्या कुशीतच जन्म घेत असतात. मातृप्रेमाचे मंगल स्नोत म्हणजे ‘श्यामची आई’.

श्यामच्या जीवनात त्याच्या आईने त्याच्या आयुष्याला कसे वळण देऊन त्याचे आयुष्य घडविले, याचे वर्णन साने गुरुजींनी त्यांच्या ‘श्यामची आई’ या पुस्तकात केले आहे. शिवरायांना घडवणारी जिजाबाई, कृष्णाला घडवणारी कौशल्या हे साक्ष देतात की, आईच्या मायेला अंत नाही. तिची माया चिरंतर, सागराप्रमाणे अथांग आहे. आईला कितीही अलंकारांनी सुशोभित केले तरी अपुरेच! आईकडे प्रेमाचा, मायेचा झारा असतो. तिला सतत आपल्या लेकराची काळजी वाटत असते. म्हणूनच म्हणावेसे वाटते,

‘घार फिरते आकाशी

परि तिची नजर पिलापाशी’

म्हणूनच शारदा बाई ह्या राजकारणाबरोबरच आपल्या घराकडे सर्वोत्तमरित्या लक्ष देत होत्या. जो आईची पूजा करतो, जग त्याची पूजा करील. शरद पवार व त्यांच्या सर्व भाऊ बहिणींनी आईची पूजा केली, आईने जोडलेल्या प्रेमाच्या धाग्याने ते सर्व सतत जोडून राहिले. तिने दाखवलेल्या दिशेने नेहमी वाटचाल करीत राहिले, जेथे जेथे आईला जाणवले, की मी इथे दिशा देण्यासाठी कमी पडते आहे, तिथे तिथे त्यांना त्याठिकाणी योग्य गुरु कसा शोधावा हे देखील सुचवले. गुरु मिळण्याबरोबरच गुरुंची आपल्यावर कृपादृष्टी व्हावी ह्यासाठी काय करावे, हे देखील शिकवले आणि करवून घेतले हीच पांवर नीती आहे.

लहानपण देगा देवा! - शारदाईचा संरक्षारठेवा!

शारदाबाई भोसले घराण्यातल्या. त्यांच्याकडे दुष्काळी परिस्थिती कशा प्रकारे सुरळीत होईल, यासाठी योजना होती आणि खरोखर तसेच झाले. शारदाबाई यांच्यामुळे बारामती तालुक्याला प्रगतीची एक दिशा मिळाली. शारदाबाई या सुशिक्षित, कर्तृत्ववान होत्या. छत्रपती शाह महाराजांच्या कोल्हापुरात त्या वाढल्या होत्या, जेथे सामाजिक कार्याचे आणि सहकार चळवळीचे वारे हे चोहो बाजूला होते. त्यापासून शारदाई अलिस राहणे शक्यच नव्हते. कोल्हापूर म्हणजे एकदम सधन परिसर. तिथून शारदाताई लग्न होऊन बारामती येथे आल्या. बारामतीपासून दहा किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या काटेवाडी या ठिकाणी त्यांनी आपला संसार थाटला. बारामती हादेखील तसा दुष्काळी भाग, पाण्याची कमतरता असलेला भाग म्हणून ओळखला जात होता. तालुक्याचे ठिकाण आणि खरेदी-विक्री सोसायटीमध्ये मिळालेली नोकरी या कारणाने गोविंदराव पवार तेथे स्थायिक झाले होते. नंतर संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ सुरु झाली, त्यामध्ये गोविंदराव पवार यांचादेखील सहभाग होता. चर्चेच्या निमित्ताने आचार्य अत्रे, केशवराव जेथे, शंकरराव मोरे, एस. एम. जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे अशी मान्यवर आंदोलक मंडळी व नेते, शेतकरी कामगार पक्ष, डाव्या चळवळीतील सर्वच महत्त्वाचे नेते यांची गोविंदराव पवार यांच्या घरी ऊठबस असे. आपल्या कार्यकुशलतेमुळे, जबाबदार व्यक्तिमत्त्व म्हणून पवार यांची ओळख निर्माण झाली होती. पवार आता पुरेपूर बारामती तालुक्याचे झाले होते.

डाव्या विचारसरणी म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी मी खाली एक आकृती दिली आहे. त्यामुळे तुम्हाला डावी आणि उंची विचारसरणी म्हणजे नक्की काय हे लक्षात येईल.

	संपूर्ण, पायाभूत, मुलगामी, अत्यंत पुरोगामी	उदारमतवादी, मोठ्या मनाचा	माफक, मयदिच्या आत, नेमस्त, मवाळ	पुराणमतवादी	प्रतिक्रियावादी, प्रतिगामी	
डावे Left	Radical	Liberal	Moderate	Conservative	Reactionary	उजवे Right

कोल्हापूर आणि बारामतीमध्ये तसा बराच फरक होता. कोल्हापुरात ज्याप्रकारे स्थिया पुढारलेल्या होत्या, त्या सावित्रीच्या लेकी होऊन शिक्षण घेत होत्या, तशी बारामतीमध्ये मात्र स्त्रियांना मोकळीक नव्हती. त्यांना योग्य वागणूक दिली जात नव्हती. स्त्रियांना पुरुषांसमोर येताना पदर घेऊन, चेहरा झाकूनच यावे लागत होते.

शारदाबाईना ही पदर आणि चेहरा लपविण्याची पद्धत मंजूर नव्हती. त्यांनी त्या रूढीविरुद्ध आवाज उठवला. शेतावर येणाऱ्या महिलांना देखील चुकीची वागणूक दिली जात होती. शारदाबाई त्याविरुद्ध लढल्या आणि त्यांनी महिलांना हक्काचे स्थान प्राप्त करून दिले, शेतमजुरांचे प्रश्न जाणून घेतले आणि ते मार्गी लावले. संसाराच्या जबाबदाऱ्यांबरोबरच शेती, मुलांवर उत्तम संस्कार करीत, त्यांना सर्वोत्तम शिक्षण देत शारदाबाईनी राजकारणात आणि समाजकारणातही स्वतःला झोकून दिले. हे सगळे समर्थपणे सांभाळणाऱ्या शारदाताई सर्वसामान्य नक्कीच नव्हत्या, याचीच जाणीव होते.

१९३२ च्या सुमारास पुणे जिल्हा स्थानिक परिषदा स्थापना झाल्या होत्या. त्यांच्या निवडणुकीत सहभागी होऊन बिनविरोध निवडणूक जिंकून महिला प्रतिनिधी म्हणून शारदाबाई पवार स्थानिक परिषदेच्या सदस्या झाल्या. १९३२ ते १९५२ पर्यंत सलग वीस वर्षे तिथे सदस्या राहनु त्यांनी उत्तम कार्य केले. त्याबरोबरच बांधकाम व शिक्षण समितीच्या अध्यक्षा म्हणून शारदाताई पवार यांनी सर्वोत्तम कार्य केले. शारदाबाई या कोल्हापुरात असताना काँग्रेसी विचारात मोठ्या झालेल्या तर दुसरीकडे गोविंदराव पवार हे मात्र शेतकरी कामगार पक्ष, डाव्या व उजव्या विचारांचे नेते यांच्याबरोबर असायचे. शेतकरी कामगार पक्ष व

डाव्या-उजव्या विचारांचे प्रमुख नेते घरी येत असत. शारदाताईंना माणसांची कदर होती, त्या सर्वांचाच आदर करत. घरी येणाऱ्या माणसांमुळे कामाचा व्याप वाढत असे, पण शारदाताई सर्वांचे मनापासून स्वागत करीत, आदर करीत.

राजकारणाबरोबर शारदाबाईंचे मुलांच्या आणि मुलींच्या शिक्षणाकडे बारकाईने लक्ष होते. मुलांनी आणि मुलींनीदेखील शिकलेच पाहिजे, असा ठामपणे विचार मांडणाऱ्या शारदाबाई म्हणजे आधुनिक सावित्रीबाईंच!

औपचारिक शिक्षणाबरोबर अनुभवरूपी, ज्ञानरूपी, व्यवहाररूपी, संस्काररूपी शिक्षण द्यायला हवे, हा शारदाबाईंचा ठाम निश्चय होता. त्यामुळे, घरची कामे करणे, शेतात पिकलेला शेतमाल, खास करून भाजीपाला सुट्टीच्या दिवसात दॉँडच्या बाजारात रविवारी तर वालचंदनगरच्या बाजारात बुधवारी अथवा कधी कधी मुंबईला घेऊन जाण्याची जबाबदारी सर्व भावंडांना दिली जात असे. टेप्पोच्या मागे पोत्यांवर बसून प्रवास करायचा. वेळ पडल्यास स्वतः माल उचलणे, गरज पडल्यास गोड बोलून मदत करावयास लावणे अशी सर्व कसरत मुलांना करायला लागत असे. आपल्याबरोबर असलेल्या मंडळींना कशा प्रकारे मर्जीत ठेवून मदत करवून घेणे हा धडा शरद पवार यांच्याबरोबर सर्वच भावंडांना तेथेच मिळाला.

मुलांबरोबरच मुलींनादेखील शारदाबाईंनी सर्वोत्तम शिक्षण दिले. लग्नानंतर मुलींनी नवव्यावर फक्त विसंबून न राहता स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वकर्तृत्व सिद्ध करावे; त्यामुळे आपला आत्मविश्वास चिरकाल टिकून राहतो, हाच संस्कार शारदाबाईंनी आपल्या मुलींवर केला.

अकरा मुलांपैकी पहिला मुलगा वसंतराव नावाजलेला फौजदार वकील झाला. त्यांनी वकिली क्षेत्रात चांगले नाव कमावले, पण दुर्दैवाने त्यांची हत्या करण्यात आली. एका कुटुंबातील दोन चुलत भावांची जागेवरून भांडणे होती. त्यापैकी एकाने ती केस लढण्यासाठी ॲडव्होकेट वसंतरावांकडे दिली होती. ती केस ते जिंकले. अर्थात कोर्टात सादर केलेल्या पुराव्यांनुसार न्यायाधीशांनी तो निर्णय घेतला होता. केस जिंकल्यावर पैशांच्या गरजेपेटी त्या भावाने ती जागा विकण्यास काढली आणि वसंतरावांनीच ती जागा घेतली. केस जिंकून त्यांनीच जमीन घेतल्याने बदल्याच्या भूमिकेने प्रतिस्पर्धी नराधमाने कायदा हातात घेत वसंतरावांवर गोळ्या झाडल्या आणि त्याच ठिकाणी वसंतरावांचा देहांत झाला.

दुसरे दिनकरराव ऊर्फ आपासाहेबांनी पुण्याच्या शेतकी कॉलेजमधून पदवी घेतल्यावर शेतीमध्येच पुढे सहकार चळवळीचा हिस्सा होत, प्रवरानगर येथील पहिल्या साखर कारखान्यात कृषी अधिकारी म्हणून नोकरी स्वीकारली आणि

कालांतराने ते त्याचे कार्यकारी संचालकदेखील झाले. प्रवरानगरनंतर छत्रपती सहकारी साखर कारखाना व अकलूज येथील साखर कारखान्यातही त्यांनी कार्यकारी संचालक म्हणून जबाबदारी पाहिली. शरदचंद्र पवार यांनी बारामती मतदारसंघातून विधानसभा निवडणूक लढवण्याचे आणि बारामती तालुक्यात विकासगंगा आणण्याचे ठरवल्याने दिनकरराव नोकरीचा राजीनामा देऊन बारामतीत आले.

बारामतीमध्ये शेतीक्षेत्रातील विकासगंगा दिनकररावांमुळेच पूर्णत्वास गेली. कारण दिनकरराव सर्वोत्तम कार्यकारी संचालक आहेत, हे अनेकदा सिद्धही झाले. त्यांना अनेक कृषी विद्यापीठांनी मानद डॉक्टरेट देऊन व भारत सरकारने पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले आहे.

तिसरे चिरंजीव अनंतराव, यांच्याकडे अद्भुत कल्पनाशक्ती असल्यामुळे मुंबईमध्ये व्ही. शांताराम यांच्या राजकमल स्टुडिओमध्ये छायाचित्रणात साहाय्यक म्हणून ते काम करू लागले. अमर भूपाळी, झनक झनक पायल बाजे या छायाचित्रकारांच्या टीममध्येही अनंतराव यांचा सहभाग होता. कालांतराने त्यांना शेतीची संपूर्ण जबाबदारी देण्यात आली. महाराष्ट्राच्या राजकारणात अग्रणी असलेल्या अजितदादा पवार यांचे अनंतराव पवार वडील होत.

चौथे चिरंजीव माधवराव यांनी एस. पी. महाविद्यालयातून इंटर सायन्स करून पुढे महसूल खात्यात नोकरी केली व पैसे साठवून इंजिनिअरिंगच्या शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले. इंग्लंडमध्ये ‘कमवा आणि शिका’ पद्धती अवलंबत त्यांनी मेटलर्जीमध्ये पदवी घेऊन ते भारतात परतले आणि ‘अजय मेटाकेम’ कंपनी स्थापन केली. पोलाद निर्मितीसाठी आवश्यक रसायन निर्मितीचा व्यवसाय त्यांनी सुरु केला. पुणे, कोल्हापूर, भद्रावती, नागपूर, टाटानगर इत्यादी ठिकाणी स्वहिमतीवर त्यांनी उद्योगांदा उभारला.

पाचवे चिरंजीव सूर्यकांत यांनी एस. पी. कॉलेजमधून माधवराव यांच्याप्रमाणेच इंटर सायन्स केल्यावर, बडोद्याला जाऊन आर्किटेक्ट – वास्तू विशारदची पदवी घेतली. कालांतराने इंग्लंडला जाऊन त्यांनी ‘मास्टर्स डिग्री इन टाउन प्लॉनिंग’मध्ये उच्च शिक्षण घेतले आणि ब्रिटिश युवतीशी लग्न करून तेथेच संसार थाटला.

सहावी मुलगी सरला बी. ए. झाल्या आणि लाईफ इन्शुरन्स कंपनीच्या माध्यमातून लोकांचे आयुष्य सुरक्षित करण्यासाठी पॉलिसी डीलरशिप घेऊन त्या कार्यरत आहेत. त्यांनी लाईफ इन्शुरन्सतर्फे अनेक परदेशी दौरे करण्याची पारितोषिके जिकली आहेत. लग्नानंतरचे त्यांचे नाव सुनीता जगताप झाले.

सातवी मुलगी सरोज यांनी एम.ई.एस. कॉलेज मधून एम.ए. केले. त्यांचे लग्न शेतकरी कामगार पक्षाचे नेते एन. डी. पाटील यांच्याशी झाले. राजकारणात पाटील यांच्यामागे त्या खंबीरपणे उभ्या राहिल्या.

आठवे शरदचंद्र पवार, ज्यांनी भारताच्या राजकारणात महाराष्ट्राचे नाव उज्ज्वल करत देशातील सर्वोच्च तीन नंबरच्या मंत्रिपदापर्यंत मजल मारली. भारताच्या मागील पाच दशकांच्या इतिहासात त्यांचे नाव सर्वोच्च राजकारणांच्या यादीत आहे. नववी मुलगी मीना यांनी एम.ई.एस. मधून बी.एस्सी. पदवी घेतली आणि पुढे आपले आयुष्य उभे केले.

दहावे प्रताप यांनी एफ. सी. कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. त्या वेळी त्यांच्याबरोबर पृथ्वीराज चव्हाण, बाबा कल्याणी हे वर्गमित्र होते. पृथ्वीराज चव्हाणांनी पुढे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रिपद सांभाळले, तर कल्याणी उद्योग समूहाला बाबा कल्याणी यांनी सर्वोच्च स्थानी पोहचवले. पृथ्वीराज चव्हाण, बाबा कल्याणी व प्रतापाराव पवार यांनी फार्युसन कॉलेजनंतर राजस्थानमधील बिट्स पिलानी येथून इंजिनिअरिंगचे शिक्षण घेतले. ते आज ‘सकाळ माध्यम समूह’ची जबाबदारी यशस्वीरीत्या सांभाळत आहेत. त्यांच्या उपस्थितीत सकाळ माध्यम समूहाने अनेक समाजोपयोगी उपक्रम, आधुनिक सहकार चळवळीच्या माध्यमातून यशस्वीपणे राबवले आहेत व पूर्ण केले आहेत. अकरावी मुलगी नीला (सासणे) यादेखील उच्चशिक्षित असून उत्तम संसार करीत आहेत. संसार वेगवेगळे झाल्यावर व कामानिमित बाहेरगावी गेल्यावर अकरा भावंडे आणि त्यांच्या घरातील मंडळी एकत्रित गेट-टुगेदर साजरा करतात. त्यामधील काही भावंडांचा देहांतवास झाला, पण आजही सर्वजण – जवळपास ८५ जण दिवाळीनिमित एकत्र जमतात आणि चर्चाविनिमय करतात. ही सवय शारदाबाईंनीच लावली होती.आईसारखे दैवत साच्या जगतावर नाही... शारदाबाईंमुळे संपूर्ण कुऱ्बं उभे राहिले आणि जगप्रसिद्ध झाले. आजही आपल्या कर्तृत्वाचे सगळे श्रेय सर्व मुले त्यांच्या आईला देतात. शारदाबाईंनी मुले घडवताना अत्यंत बारकाईने, विचारपूर्वक, दूरदृष्टीने त्यांच्यावर संस्कार केले. मुलांना देशाबाहेर पाठवल्यावर देखील राजकारणातून आवर्जून वेळ काढून शारदाबाई पत्रव्यवहार करून संवाद साधत. शारदाबाई पुण्यात थोरल्या मुलीकडे असताना अचानक त्यांना दम्याचा जोरात ॲट्क आला आणि दवाखान्यात २८ ऑक्टोबर १९७८ रोजी त्यांनी देह सोडला. पण आजही जी भावंडे हयात आहेत त्यांच्यातील कृती, स्वभाव, संस्कार यांतून आईचे म्हणजेच बाईंचेच दर्शन होते.

पॉवर्क्रीती

शारदाबाईच्या

यशोगाथेतून आई म्हणून स्त्रीने

आपली जबाबदारी कशी सांभाळावी याचे
यथार्थ दर्शन घडते. आई म्हणून स्वतः प्रथम यशस्वी
जबाबदारी सांभाळणे, कर्तृत्व गाजवणे, स्वतः सामाजिक
कार्यात सहभागी होणे; तसेच नियोजनबद्ध कृती करून सर्व
गोष्टींकडे परिपूर्ण लक्ष देणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

Leaders are born as well as leaders can be made
या दोन्हीसाठी जगभर असलेली गुंतागुंत या ठिकाणी संपते – कारण
सर्वच्या सर्वच मुले आणि मुली ज्या वेळेस कर्तृत्ववान बनतात त्याचा
अर्थ उत्तम संस्कारांच्या माध्यमातून ‘लीडर्स कॅन बी क्रिएटेड’,
(Leaders can be created) हे दिसून येते.
त्यासाठी प्रत्येक आई-वडिलांनी आपल्या घरांची योग्य
आचारसंहिता आणि यशाची नियमावली बनवल्यास
आणि त्यानुसार कृती केल्यास परिवर्तन १०० टक्के
होऊ शकते.

विद्यार्थ्यांचा नेता - शरद पवार

अकरा भावंडांपैकी आठव्या स्थानावर असलेले शरद यांचा जन्म १२ डिसेंबर १९४० रोजी झाला. इतर भावंडांबरोबर तेसुद्धा शाळेत जात असत. शाळेत असतानाच गोवा मुक्ति आंदोलन जोरात चालू होते. इंग्रजांपूर्वी आलेले पोर्टुगीज ५०० वर्षांपासून गोव्यावर राज्य करीत होते. गोमंतकी जनतेवर अन्याय करत, त्यांना इसाई धर्माचा स्वीकार करण्यासाठी जबरदस्ती केली जात होती. पोर्टुगीज सरकारचे हे अन्याय संपवणे आणि गोवा पोर्टुगीजांपासून स्वतंत्र करणे या हेतूने आंदोलन सुरु झाले होते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटिश राजवटीतून भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर पोर्टुगीजांपासून गोवा स्वतंत्र होणे आत्ता गरजेचे होते, त्यामुळे आंदोलन जोर धरीत होते. देशाच्या कानाकोपन्यातून या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात विद्यार्थ्यांपासून सर्वच जण सामील होत होते. फक्त गोव्यातच नव्हे तर देशाच्या कानाकोपन्यातून भारत सरकारने

गोवा मुक्तीसाठी पाऊल उचलावे म्हणून गावागावात नागरीक आंदोलन करून भारत सरकारला इशारा देत होते. त्या वेळेस शरदराव प्रवरा-नगरच्या शाळेत शिकत होते. गोवा मुक्तीसाठी निर्दर्शने व मोर्चा आयोजित करून सर्व विद्यार्थ्यांनी सहभागी व्हायचे असे त्यांचे नियोजन होते. शरद पवार यांनी विद्यार्थ्यांची एक कमिटी बनवून शाळेची, शिक्षकांची व पोलिसांची परवानगी घेऊन आंदोलन करण्याचे ठरवले. या आंदोलनात, विद्यार्थिदेशेत असताना शरद पवार यांनी त्यांच्या साथीदारांसह आंदोलने करून, निर्दर्शने करून भारत सरकारला सांगितले की गोवा मुक्तीसाठी आता सरकारने पाऊल उचललेच पाहिजे. गोवा भारताचा भाग आहे आणि तो पोर्टुगीजांच्या अन्यायापासून मुक्त झालाच पाहिजे, असा संदेश ते देत होते. या आंदोलनाची दखल वृत्तपत्रांनी देखील घेतली. शाळेतील शिक्षकांकडून शरद पवार आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे कौतुकही करण्यात आले होते.

शरद पवार शाळेत असताना शाळेकडे दुरुस्ती करण्यासाठी आर्थिक अडचण होती. शरद पवार यांनी ही अडचण आईला सांगितली. आईने स्थानिक परिषदेची असलेली आर्थिक परिस्थिती शरदरावांना सांगितली आणि ‘पैसे उपलब्ध होणे शक्य नाही, त्यामुळे तुम्हाला दुसरा पर्याय शोधावा लागेल,’ असे सांगितले. त्यावर कल्पनाशक्तीला व इच्छाशक्तीला आवाहन देत, ‘अशा परिस्थितीत कोणाकडे पैसे मागण्याएवजी आम्ही नाटक बसवून त्याद्वारे पैसे मिळवले तर चालेल का?’ असे शरदरावांनी विचारले. त्यावर आईने संमती दिल्यावर, शरदरावांनी विद्यार्थ्यांची निवड करून नाटके बसवली आणि ठिकिठिकाणी ती सादर करून जमलेले पैसे शाळेला मिळवून दिले. अर्थात हे करीत असताना त्यांनी शाळेकडे दुर्लक्ष होऊ दिले नाही. सुट्टीच्या दिवशी आणि शाळा सुटल्यावर नाटके बसवून आणि ती सादर करून त्यांनी हे पैसे जमवले. यावरून आपल्या लक्षात येते की शरद पवार यांना साहित्य व नाट्य यांची विशेष आवड होती व अजूनही आहे. महाविद्यालयात शिक्षण घेण्यासाठी, शारदाबाईनी शरद यांना पुण्याला पाठवण्याचा निर्णय घेतला. पुण्यातील बी.एम.सी.सी.मध्ये (बृहन महाराष्ट्र कॉलेज ऑफ कॉर्मर्स) त्यांनी प्रवेश घेतला. पुण्यामध्ये तेव्हा बीएमसीसी हे एकमेव वाणिज्य कॉलेज होते. या कॉलेजमधून शरद पवार यांच्या जीवनाला एक विशेष कलाटणी मिळाली.

फक्त शालेय शिक्षण घेऊन पढतमूर्ख होण्यापेक्षा अनुभवरूपी, ज्ञानरूपी, व्यवहाररूपी, कौशल्यरूपी शिक्षण घेण्याकडे शरद पवार यांचे विशेष लक्ष

होते. त्यामुळे शिक्षण घेत असताना, मार्क मिळवण्यापेक्षा ‘एक्स्ट्राकरिक्युलर ऑफिटिन्हटीज’मध्ये शरद पवार जास्त सहभागी होत आणि त्या यशस्वी करत, पूर्णत्वाला घेऊन जात. महाविद्यालयात असताना शरद पवार जवळजवळ सर्वच उपक्रमांमध्ये सहभागी होत असत, मग त्यामध्ये खो खो असो, कबऱ्ही असो की इतर खेळ – यांमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धेत बीएमसीसी संघात त्यांचे नाव होते, आणि राज्यस्तरीय स्पर्धेत व राष्ट्रीय स्पर्धेत खेळाडू म्हणून त्यांनी उत्तम नाव कमावले होते. त्या वेळेला असेच वाटले की शरद पवार हे उत्तम खेळाडू म्हणून देशाचे नेतृत्व करतील आणि तसेच घडले. त्यांनी उत्तम खेळाडू म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नाव कमावले, पण ते बुद्धिबळाच्या म्हणजेच खच्याखुच्या राजकारणाच्या खेळात.

महाविद्यालयात शिक्षण घेत असताना त्या वेळेस महाविद्यालयीन निवडणुका होत. त्यामध्ये जे विद्यार्थी वर्गप्रतिनिधी असत त्यांनाच सहभागी होता यायचे. त्यामुळे सर्वप्रथम वर्गप्रतिनिधी होणे आवश्यक असायचे. त्यासाठी वर्गातील सर्वांत हुशार म्हणजेच परीक्षेत जास्त मार्क मिळवणाऱ्या विद्यार्थ्याला संधी दिली जात असे. परंतु शरद पवार यांचे सर्व विद्यार्थ्यांबरोबर असलेले उत्तम संबंध-मैत्री यांमुळे त्यांना वर्गप्रतिनिधी म्हणून सर्वांनी निवडून दिले. सर्व वर्गमित्र शरद पवार यांच्यावर किंती प्रेम करीत हे त्यावरून दिसून येते. वर्गप्रतिनिधी झाल्यावर निवडणुकीचे फॉर्म भरणे, प्रचार करणे ही सर्व प्रक्रिया होत असे. शरद पवार फक्त स्वतःच्या विजयाचा विचार करत नसत, तर एक संपूर्ण पॅनेलच ते उभे करीत असत. आपल्या विचारांचा एक गटच त्यांनी त्याकाळी निर्माण केला होता आणि संपूर्ण पॅनेलच ते निवडून आणत असत. त्यानुसार कॉलेजचे जिमखाना सेक्रेटरी व जनरल सेक्रेटरी अशी निवड होत असे, त्यामध्ये शरद पवार पॅनेलचाच संपूर्ण प्रभाव होता.

एका प्रसंगात प्रतापराव पवार म्हणतात, “हळूहळू बीएमसीसी कॉलेज-बरोबरच अधिकारिधिक कॉलेजमध्ये शरद पवार यांनी त्यांच्या विचारांचा गट निर्माण केला. फक्त प्रतिनिधी म्हणून निवडून यायचे आणि मिरवायचे असा स्वभाव शरद पवार यांचा नव्हता, तर ते विद्यार्थ्यांची कामे व्हावीत यासाठीदेखील सक्रिय होते. एकदा एका विद्यार्थ्याला शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती कागदोपत्री मिळूनही प्रत्यक्षात मिळत नव्हती, त्याबाबत प्रतापराव पवार यांच्याकडे माहिती आली होती. प्रतापराव यांनी ती गोष्ट शरद पवार यांना सांगितली. शरद पवार यांनी त्यासाठी आवर्जून वेळ काढून त्या विद्यार्थ्यांचे

काम पूर्ण केले आणि त्याला ठरल्याप्रमाणे शिष्यवृत्ती मिळू लागली. त्या कामासाठी शरदरावांनी तब्बल आठ वेळा १० किलोमीटरपेक्षा अधिक अंतराच्या सुनसान अशा रस्त्याने सायकलवर खेपा मारल्या. त्या कामाच्या पूर्ततेसाठी त्यांनी शेवटपर्यंत पाठलाग केला आणि तो यशस्वी झाला. पुढे जाऊन तो विद्यार्थी एक मोठा अधिकारीदेखील झाला.

अशा अनेक विद्यार्थ्यांच्या अनेक अडचणी सोडवल्यामुळे आणि खेळांडूसाठी विशेष सहकार्य मिळण्यासाठी अधिक झटक राहिल्याने शरदरावांना अधिकच लोकप्रियता मिळाली आणि ते विद्यार्थ्यांचे व खास करून शालेय खेळांडूंचे अधिक लाडके नेते बनले.

पॅवर्क्रीती

मुलांनी विद्यार्थिदंशेत अधिकाधिक वेगवगेळ्या उपक्रमांमध्ये सहभागी व्हावे, कारण त्यामुळे सर्व कस लागतो; तसेच विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती होते, आत्मविश्वास वाढतो. त्यामुळे आपल्या संस्कारांनुसार सतत जागरूक राहून कार्यरत राहणे, आपल्या वेळेचा सदुपयोग करणे, वेगवगेळ्या सर्वच कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे ही सवय शारदाबाईंनी लहानपणापासूनच मुलांवर आणि मुलींवर बिंबवली. कोणतीही गोष्ट सातत्याने केल्यास त्याची सवय बनून जाते. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण घेत असताना आईंने केलेल्या दररोजच्या संवादांमुळे अमुक अमुक स्पर्धा किंवा कार्यक्रम शाळेत होणार आहे, याची कल्पना शारदाबाईंना मिळत असे. त्या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी शारदाबाई तयारी करून घेत असत. त्यामुळे मुलांमध्ये आत्मविश्वास वाढत असे. त्यामुळेच सतत कार्यरत राहण्याची क्षमता मुलांमध्ये निर्माण झाली. ‘शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी!’

प्राथमिक शिक्षणाच्या वेळेस अधिक लक्ष दिल्यास भविष्यात म्हणजे कॉलेजच्या काळात मुळे स्वतःहून वेगवगेळ्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात आणि प्रत्यक्ष जीवनातदेखील त्याचा प्रचंड प्रभाव पडतो.

ज्या वेळी पाटी कोरी असते, त्यावेळी त्यावर योग्य ते व न पुसले जाणारे ‘प्रोग्रेसिंग’ केले तर योग्य दिशा मिळते आणि माणसाचे आयुष्यच बदलते.

अनेकदा आपणास असे वाटते की मूल लहान आहे, उगाच त्याला तणाव नको. मोठा झाल्यावर सुधारेल वगैरे वगैरे... पण तसे होत नाही. लहान मुलांवर संस्कार करण्याचा योग्य काळ हा वयाच्या १५ वर्षांपर्यंतच आहे. त्यानंतर ते मूल तुम्ही केलेल्या संस्कारांची शिदोरी आयुष्यभर जोपासते.

महाराष्ट्र प्रदेश युवक काँग्रेस अध्यक्षपदाची माळ

बी एमसीसीमध्ये असताना एका कार्यक्रमासाठी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना बोलावण्याचा ध्यास शरद पवार यांनी घेतला. त्या कार्यक्रमासाठी त्यांनी प्राचार्यांकडे परवानगी मागितली. प्राचार्यांना शरद पवार यांच्या नेतृत्वाबद्दल, कार्यकुशलतेबद्दल व नियोजनाबद्दल पूर्ण खात्री पटली आणि त्यांनी कार्यक्रमाला मान्यता दिली. ती मिळाल्यावर योग्य पद्धतीने शरदरावांनी कार्यक्रम आखला आणि पूर्ण केला. कॉलेजचे जीएस (जनरल सेक्रेटरी) म्हणून शरद पवार यांनी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्यासमोर छोटेसे भाषण केले. त्यांच्या त्या लक्षवेधी भाषणाने यशवंतराव चव्हाण साहेब यांनी कार्यक्रम संपल्यावर शरदरावांची बाजूला घेऊन चौकशी केली व संपर्कात राहण्याची सूचना केली. त्यानंतर मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण पुणे-सातारा जिल्ह्यांच्या दौऱ्यावर निघाले की शरद पवार यांना दरवेळी बरोबर

घेत. तशा प्रकारचे आदेशच चव्हाण साहेबांनी त्यांच्या सेक्रेटरींना देऊन ठेवले होते. मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची भाषणशैली, संपर्कशैली, माणसांना धरून ठेवण्याची खास शैली, कोणत्या क्षणी कोणत्या प्रकारे बोलायचे, विचारवंतांच्या भेटीत चव्हाणसाहेब नक्की काय बोलतात हे सर्वच शरद पवार जवळून पाहत होते. मुख्यमंत्री चव्हाण यांच्याबरोबर राहत असताना त्यांनी ठरवले की काँग्रेस पक्षात जाऊन प्रत्यक्ष राजकारणात कार्य करायचे, जनतेची सेवा करायची. खरे तर घरात शेतकरी कामगार पक्षाची मोठी पार्श्वभूमी असूनही आई शारदाबाई, वसंतराव पवार व शरद पवार यांनी काँग्रेस पक्षाची निवड केली. कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतानाच शरद पवार युवक काँग्रेसमध्ये सामील झाले. मुरुवातीला सोमवार पेठ ब्लॉक कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी युवक काँग्रेसचे कार्य केले. त्या वेळेस युवक काँग्रेसचे प्रदेश अधिवेशन अगदी तोंडावर होते. बॅरिस्टर अब्दुल रहमान अंतुले हे युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. वयाची ३५ वर्षे पूर्ण झाल्यामुळे त्यांना युवक काँग्रेसमधून प्रदेश काँग्रेस सरचिटणीसपटी घेण्याचे पक्के झाले होते.

त्यामुळे युवक काँग्रेस अध्यक्षपटी नवीन व्यक्ती नेमायची होती. शरद पवार यांनी शिक्षण घेत असतानाच, मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रभावामुळे पूर्ण वेळ राजकारणात काम करण्याचे ठरवले होते. ब्लॉक अध्यक्ष पदावरून महाराष्ट्र प्रदेश युवक काँग्रेस अध्यक्ष ही मोठी झेप होती. शिवाय निवडणुकीत फलटणचे राजे भोसले यांचेही नाव खूप चर्चेत होते. अर्ज भरले गेले, मतदानाची तारीख ठरली. शरद पवार यांनी त्यांच्या साथीदारांसह मोर्चेबांधणी केली. महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात जाऊन युवक काँग्रेसच्या कार्यकर्त्याशी त्यांनी संपर्क साधला. प्रत्येकाला आपलेसे केले. शिवाय मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचा हात डोक्यावर होताच. पहिल्याच टप्प्यात शरदचंद्रजी पवार महाराष्ट्र प्रदेश युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. लहान वयात ही जिंकलेली मोठी निवडणूक त्यांना खूप काही शिकवून गेली, खूप काही देऊन गेली. लहान वयातच ठरवलेले ध्येय पूर्ण झाले. करियरची दिशा एकदम फायनल झाली. जीवनात काय करायचे आहे याची दिशा ठरली आणि मग पुन्हा राजकारणात बुद्धिबलाच्या पटाप्रमाणे पुढचे आणि पुढचे पाऊल टाकतच गेले. पूर्णवेळ युवक काँग्रेसचे कार्य करीत असताना शरद पवार यांनी महाराष्ट्रभर दौरे केले. अनेक ठिकाणी आपली मते व्यक्त केली. अनेक थोरामोठ्यांची भाषणे ऐकली, अनेकांचे विचार आत्मसात केले. शरदचंद्र पवार साहेबांची एक स्वतंत्र अशी

उदारमतवादी विचारसरणी निर्माण झाली. अनेकांनी ती विचारसरणी आत्मसात केली. त्या वेळी प्रदेश काँग्रेसचे व युवक काँग्रेसचे कार्यालय टिळक भवन या नव्या वास्तूत होते. प्रदेश काँग्रेसचे सरचिटणीस मोहन धारिया, टिळक भवनात राहून आपली कार्ये सांभाळत. शरदचंद्र पवारदेखील महाराष्ट्र प्रदेश युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून तिथेच मुक्काम करीत.

मुंबईमध्ये असलेले की सान्या महाराष्ट्राचे राजकारण एकाच ठिकाणी कळते, याचा प्रत्यक्ष अनुभव शरदचंद्र पवार यांना आला. कार्य करीत असताना त्यांच्या लक्षात आले की महाराष्ट्रात जरी काँग्रेसची सत्ता असली तरी तरुणांपर्यंत अजूनही काँग्रेसचे विचार पोहचलेले नाहीत आणि यशवंतराव चव्हाण यांनी मला का जवळ केले आहे आणि माझी जबाबदारी काय आहे हे चव्हाणासाहेबांनी न सांगताच त्यांनी ओळखले. यशवंतराव चव्हाण म्हणजे शरद पवार यांचे राजकीय गुरुच. प्रत्येक क्षेत्रातल्या गुरुंची काही खासियत असते. तसेच राजकारणातला गुरु हादेखील बुद्धिबळातील पटाप्रमाणे आपणास काही इशारे देत असतो आणि ते इशारे न बोलता आपले आपण ओळखायचे असतात. असेच जणू काही ते मौन व गूढ संभाषण होते, असेच म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्रातील तरुणांमध्ये काँग्रेसचे विचार पोचवणे, ब्लॉकनुसार मोर्चेबांधणी करणे, ब्लॉकपासून ते राज्यापर्यंत एक मजबूत बांधणीचे पिरॅमिड तयार करणे हे ध्येय घेऊन युवक अध्यक्ष शरदचंद्र पवारसाहेब यांनी कार्य सुरु केले. कधी अध्यक्षपद मिरवले नाही. युवकांमध्ये असताना ते नेहमी आपलेच वाटायचे. मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण साहेबांबोरार असताना ते कशा पद्धतीने मोर्चेबांधणी करतात, नातेसंबंध जोपासतात हे त्यांनी प्रत्यक्षात पाहिले होते. त्यामुळे युवक अध्यक्ष म्हणून कार्य करताना त्यांना फार अवघड गेले नाही. अल्पावधीतच शरदचंद्र पवार यांनी ब्लॉक कमिटीपासून ते राज्यापर्यंत भक्तम मोर्चेबांधणी केली. महाराष्ट्र युवक काँग्रेस अध्यक्ष म्हणून महाराष्ट्रभर दौरे करताना शरदचंद्र पवार यांना जाणवले की सर्वप्रथम कार्यकर्त्यांना बोलते केले पाहिजे. त्यांनी मनमोकळेपणाने कमी शब्दांत आपली मते मांडली पाहिजेत. त्यामुळे दौरे करीत असताना शरदचंद्र पवार यांनी ऐकण्यावर जास्त भर दिला. राजकारणात बोलणाऱ्यांपेक्षा ऐकणाऱ्या माणसांची किंमत जास्त असते, हे शरदचंद्र पवार साहेबांनी चांगलेच ओळखले होते..

असे म्हणतात की,

‘बोलण्यापेक्षा ऐकायला फार मोठे धाडस लागते.’, ते धाडस शरदचंद्र पवार यांनी अंगिकारले आणि युवकांची फार मोठी फळी त्यांनी महाराष्ट्रभर उभारली.

कोणताही संवाद झाल्यावर व ऐकल्यावर शरद पवार साहेब त्याची नोंद करून घेत. ज्या कामाला लागलीच पूर्ण करता येईल ते लगेच मार्गी लावत. त्या त्या संबंधित अधिकाऱ्यांशी बोलत आणि विषय पूर्णत्वाला घेऊन जात. त्यामुळे संबंधित अधिकारी आणि कार्यकर्ते यांमध्ये साहेबांचे संबंध अधिकच पक्के होत गेले. ज्या ज्या ठिकाणी वरिष्ठ पदाधिकाऱ्यांची मदत हवी असेल तीदेखील तत्काळ घेऊन साहेब काम मार्गी लावत. एखादे काम समोर आले की ते लगेच हातावेगळे करण्याचे यशवंतराव चव्हाण यांचे कौशल्य त्यांनी अंगिकारले. त्यामुळेच शरदचंद्र पवार साहेब यशवंतराव चव्हाणसाहेबांएवढेच मोठे राजकारणी होऊ शकले.

दौरे करीत असताना आणि नागरिकांच्या, मतदारांच्या, कार्यकर्त्यांच्या समस्या ऐकत असताना पवार साहेबांच्या लक्षात आले की अशा अनेक समस्या आहेत ज्यावर तातडीने उपाययोजना होणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर साहेबांच्या हेदेखील लक्षात आले की ग्रामीण भागातल्या समस्या आणि शहर पातळीवरील नागरिकांच्या समस्या या पूर्णपणे वेगळ्या आहेत. या सर्व प्रश्नांवर देशपातळीवर काय उपाययोजना आहेत यांचा साहेबांनी बारकाईने अभ्यास केला. तसेच ब्लॉक कमिटीपासून जिल्हापातळीवरचा प्रत्येक कार्यकर्ता उत्तम राजकारणी व्हावा, त्याने सर्वसामान्य नागरिकांच्या समस्या सोडवाव्यात या हेतूने कार्यकर्त्याला प्रशिक्षण देणे अव्यंत गरजेचे आहे, हे साहेबांच्या लक्षात आले. त्या वेळेस मोबाईल, व्हॉट्स-अप, ईमेलसारखे तंत्रज्ञान नव्हते. लँडलाईन टेलिफोनशिवाय दुसरी कोणतीही सुविधा उपलब्ध नव्हती. संपर्काचे साधन म्हणजे प्रत्यक्ष भाषण, बोलणे किंवा टेलिफोन. पण दोन्हीमधून एकाच वेळेस सर्वांशी संवाद साधणे कठीण होते. त्यामुळे एकाच वेळेस ठोस संपर्कासाठी एक साधन हवे होते आणि अखेरीस आपल्या अदूभुत कल्पनाशक्तीतून त्यांनी एक उपाय शोधून काढलाच. प्रशिक्षणाच्या हेतूने साहेबांनी एक मासिक सुरु करावे असा विचार शरद पवार यांच्या टीममधून पुढे आला. शरद पवार साहेबांना ती कल्पना खूपच आवडली आणि मासिक सुरु करण्याची जोरदार तयारी सुरु झाली आणि तयारी झाल्यावर ही कल्पना शरद पवार यांनी वसंतदादा पाटील व यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे

मांडली. मान्यता घेऊन मासिक सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. त्या मासिकाला ‘नवयुवक’ असे नाव देण्यात आले.

‘नवयुवक’ मासिकाचे उद्घाटन तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण साहेबांच्या हस्ते झाले. संपादक म्हणून शरदचंद्र पवार साहेब यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. ‘नवयुवक’ माध्यमातून विविध समस्या आणि त्यावर उपाय यांविषयीचे सविस्तर लेख खुद्द साहेबांनीच लिहिण्यास सुरुवात केली.

‘नवयुवक’ मासिकामध्ये शेती व शेतीविषयी मार्गदर्शन असो किंवा एखादी सरकारी योजना असो, त्याविषयी सविस्तर माहिती मिळायची. शेतीबरोबरच जोडधंदा म्हणून कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय, शेळी पालन, खतनिर्मिती, बायोगॅस प्लॅट, विविध सरकारी योजना व त्यांचा लाभ घेण्यासाठीची प्रक्रिया व पद्धती यांविषयी सविस्तर माहिती त्यामध्ये साहेबांनी मांडली. शेतीबरोबरच काही नवनवीन उद्योगधंदे, त्यासाठी लागणारे भांडवल व सहकार्य यासाठी विशेष मंडळाची परिपूर्ण माहिती ‘नवयुवक’ मासिकामधून शरदचंद्र पवार साहेब महाराष्ट्रभर पोहचवत होते.

एवढेच नव्हे तर एखादी नवीन उपाययोजना काँग्रेस पक्षातील कोणत्याही कार्यकर्त्याला सुचली तर ते आवर्जून शरदचंद्र पवार साहेबांना सांगत. पवारसाहेबांना ती योजना आवडल्यास त्याबाबत यशवंतराव चव्हाण साहेबांबरोबर किंवा वरिष्ठ नेत्यांसोबत चर्चा करीत आणि मग ती योजना योग्य असल्यास ती पूर्णत्वास घेऊन जात असत.

वरील गोर्टीवरून शरद पवार साहेबांना पुंजगती (Quantom) भौतिकशास्त्राचा अभ्यास असलाच पाहिजे असा अंदाज येतो. त्या रहस्यानुसार तुम्ही ज्या गोर्टीसाठी ठाम आहात किंवा जी गोष्ट तुम्हाला पूर्ण करायची आहे त्यांची मनोमन पूर्वतयारी करा. मग प्रत्यक्षात ती गोष्ट होणारच आहे असा सकारात्मक विचार घेऊन कार्य सुरु करा, ते होणारच आहे अशी खात्री बाळगा. महाराष्ट्र प्रदेश युवक अध्यक्ष यानिमित्ताने पवार साहेबांची देशातील सर्वच मोठ्या नेत्यांशी सतत भेट होत राहिली. देशपातळीवरच्या राजकारणाचा आढावा घेत अभ्यास करता आला, नवनवीन शिकता आले. तसेच, फादर बॉडीमधील पदाधिकाऱ्यांच्या बरोबर समवयस्क असलेल्या आणि दुसऱ्या राज्यांतील पदाधिकारी व अध्यक्षांच्या बरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित झाले. पुढे देशातील राजकारणात ते अनुभव फार मोलाचे ठरले.

पॉवरक्नीती

‘पॉवर ऑफ नाऊ’ नुसार आपल्याला जे करायचे आहे, ज्या क्षेत्रात करियर करायचे आहे त्यासाठी निर्णय घेण्याची योग्य वेळ आहे, आत्ता आणि आत्ताचीच. होय अनेकदा आपण पर्फेक्शनच्या (जे करायचे ते एकदम परफेक्ट) जगात जगत असताना अनेक गोष्टी नंतर करू, नंतर एकदम परफेक्ट करू अशा भ्रमात राहतो आणि संधी गमावतो. त्यामुळे पर्फेक्शन हा एक रोग आहे. आपण जे करू ते परफेक्ट होईलच अशा आत्मविश्वासाने काम सुरु करणे महत्त्वाचे. ज्या क्षेत्रात आपणास करियर करायचे आहे ते ठरवा आणि त्यासाठी पुरते झोकून द्या. स्वामी विवेकानंद यांनी म्हटल्याप्रमाणे :

“Take up one idea. Make that one idea your life - think of it, dream of it, live on that idea. Let the brain, muscles, nerves, every part of your body, be full of that idea and just

leave every other idea alone. This is the way to success” - Swami Vivekananda.

पवार घराण्यात आईने पारखी बनून, मुलांचे कलागुण ओळखून त्यांना योग्य क्षेत्र सुचवले आणि प्रेरणा दिल्या. कदाचित ती पारखी नजर प्रत्येक आईकडे नसेलही, पण जर ठरवले तर अँप्टिट्यूड टेस्टसारख्या माध्यमांतून सध्या करियर ठरवणे सोपे झाले आहे. पण तो करियरचा निर्णय लहान वयात, लवकरात लवकर घेऊन त्यासाठी आवश्यक कला-कौशल्ये वाढवण्यासाठी प्रयत्न केल्यास त्या क्षेत्रातील उच्च स्थान मिळवणे शक्य आहे.

शिष्यवृत्ती राजकारणाची - शिंदोरी आयुष्यभराची

अंतरराष्ट्रीय पातळीवर 'वर्ल्ड असेंबली ऑफ यूथ (WAY- World Assembly of Youth) अंतर्गत विविध देशांतील तरुणांची अधिवेशने होत. तसेच wayच्या वतीने विविध देशांतील पंतप्रधान किंवा राष्ट्रपती ह्यांच्या हाताखाली काम करण्याची संधी तीन आठवड्यांसाठी दिली जायची. दर दोन वर्षांनी ती टीम पाठवली जायची. भारताच्या वतीने त्यासाठी इंदिरा गांधी यांनी पुढाकार घेतला होता. त्याकरता दिल्लीमध्ये बैठक झाली. महाराष्ट्राच्या वतीने यशवंतराव चव्हाण यांनी शरद पवार यांचे नाव सुचवले होते. बरोबर त्याच वेळेस महाविद्यालयाची वार्षिक परीक्षा होती. काय करावे कळत नव्हते. वडिलांचे म्हणणे होते की परीक्षा महत्त्वाची आहे. शेवटी शरदगावांनी आई शारदाबाईना विचारले. आईला सगळेजण आवडीने बाई असे म्हणत. बाई म्हणाल्या, मला असे वाटते की देशाबाहेर जाऊन नवीन

शिकण्याची संधी सोडू नये, परीक्षा काय नंतरदेखील देता येर्इल. खुद आईनेच सांगितल्यावर मग काय; शरदराव युवा शिष्टमंडळाबरोबर इजिस-कैरोला गेले. इजिसला गेल्यामुळे दूरदृष्टी मिळाली, आपल्याकडे नक्की कोणत्या गोष्टीची कमतरता आहे हे कळले. इजिसमधील आधुनिक शेतीची यंत्रणा समजली. रस्ते, वीज, पाणी नियोजनासाठीच्या उपाययोजना कळल्या. दूरदृष्टीसाठी विकसित देश फिरणे फार महत्वाचे आहे, कारण येथून पुढचे पाऊल नक्की काय हे कळते.

वर्ल्ड असेंब्ली ऑफ यूथ अंतर्गत पहिल्यांदा शरद पवार यांना जपानचे पंतप्रधान इसाकु सातो ह्यांच्या हाताखाली काम करण्याची संधी मिळाली.

त्यामध्ये पंतप्रधानांच्या कामकाजाचे वेळापत्रक बनवणे, ॲपॉइंटमेंट देणे, कोठे भेट असेल किंवा भाषण असेल त्या टिप्पणी तयार करणे, इतर देशांतील भेटीसाठी येणारे जे लोक आहेत त्यांच्या भेटीपूर्वी त्या व्यक्तींची माहिती व पाश्वरभूमी तयार करण्याबाबत टिप्पणी तयार ठेवणे, ह्या सर्व गोष्टी शिकण्याची संधी शरद पवार यांना मिळाली.

जपाननंतर त्यांना कॅनडामध्ये पाठवले गेले. त्या वेळी लेस्टर पियरसन नावाचे पंतप्रधान होते. कॅनडामध्ये तीन आठवडे कामकाजाचे शिक्षण घेतल्यावर शरद पवार यांना अमेरिकेला पाठवले गेले.

अमेरिकेत प्रेसिडेंट केनेडी यांच्या बंधूंच्या हाताखाली तीन आठवडे काम करण्याची संधी मिळाली.

त्यानंतर डेन्मार्क येथे असे शिक्षण व कामकाज पाहत असताना शरद पवार यांना त्वरित परत बोलावण्यात आले आणि विधानसभेचे तिकीट देण्यात आले.

कोणताही निर्णय घेताना पुढील वीस ते पंचवीस वर्षांचा विचार करणे फार गरजेचे आहे; त्यासाठी नवनवीन सुधारणा आणि यशस्वी झालेल्या प्रयोगांचा अभ्यास करून ते आपल्याकडे आणण्यासाठी प्रयत्न करणे फार महत्वाचे आहे. एक जागृत नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी शरद पवार यांना पुढे जाऊन त्याचा फार फायदा झाला. इजिस-कैरोच्या शिष्टमंडळ भेटीतून खूप शिक्षण मिळाले. त्यामधून फार उत्तम ‘इनपुट्स’ मिळाले. त्यामुळे देशातील अनेक समस्यांवर उपाययोजना मिळाल्या. प्रौढ व्यक्तीची एक विचारसरणी निर्माण झालेली असते, त्यामुळे प्रौढांपेक्षा तरुणांचे शिष्टमंडळ वेगवेगळ्या देशभेटीसाठी गेल्याने फायदा होतो हे लक्षात आले. युवक राजकारणी हा कोन्या पाटीसारखा

असतो आणि त्यावर आपण जे लिहितो, त्यास जसे घडवतो त्यानुसार लाखो-करोडो तरुणांना त्यामुळे फायदा होत असतो. शिवाय त्यामुळे भविष्यातील परिपूर्ण राजकारणाची फळी आपण निर्माण करीत असतो, याची जाणीब काँग्रेसमधील वरिष्ठ राजकारणी नेतृत्वाला होती; म्हणूनच आणखी प्रगती साधणे या हेतूने युवा शिष्टमंडळाला युनेस्कोची शिष्यवृत्ती देण्यात आली. जगभारातील राजकारणाचा अभ्यास करणे व इतर देशांतल्या, नेतृत्वाचा-कौशल्याचा त्यानिमित्ताने अभ्यास करण्यास मिळत असे. पक्षातील मैनेजमेंट कोणत्या पद्धतीची आहे – व्हर्टिकल मैनेजमेंट आहे की हॉरिझोन्टल मैनेजमेंट आहे, या सर्व मैनेजमेंटची सूत्रे एम्बीएच्या सिलॅब्समध्येही शिकवली जातात.

पक्षबांधणीसाठी कोणती तत्त्वे व नियमावर्लांचा वापर केला जातो या सर्वाचा अभ्यास त्यानिमित्ताने होत असे. शरदचंद्र पवार साहेबांना इटली, फ्रान्स, ब्रिटन, डेन्मार्क, नॉर्वे, कॅनडा, स्वीडन, अमेरिका, जपान या देशांना भेट देण्याची संधी मिळाली. साहेबांनी त्या सर्व संधींचे सोने केले. ‘सार ते घ्यावे, असार ते जाणून त्यागावे’ या वृत्तीनुसार साहेबांनी परदेशातील रस्ते, बांधकाम पद्धती, उद्योगधंद्याच्या योजना, पाणी व्यवस्था, इलेक्ट्रिसिटी निर्माण व्यवस्था जाणल्या आणि अधिकाधिक योजना, ज्या भारतात प्रत्यक्षात राबवणे शक्य आहे त्या राबवल्या. परदेशाचे दौरे करण्यामुळे दूरदृष्टी मिळाली, व्यापक नजरेने पाहण्याची दृष्टी निर्माण झाली आणि जणू काही विकासाचे साप्राज्य आपल्या देशात उभे करण्याची एक आशा निर्माण झाली. परदेशी दौरे करण्यामुळे शरदचंद्र पवार यांना काही वर्षे उशीरा बी.कॉम. पदवी मिळाली. आजही त्यांच्या कॉलेजमधील विद्यार्थी दर वर्षी न चुकता एकत्रित गेटुगेदर करतात.

परदेशातील दौरे करीत असताना आपला भारत विकसनशील का आहे, तसेच विकसित आणि विकसनशील देशांत नक्की काय फरक आहेत, हे प्रत्यक्ष लक्षात आले, अनुभवता आले. आपल्याला भारत देशाला विकसित करण्यासाठी नक्की कोणत्या सुधारणा करायला हव्यात, हे ध्यानात आले. काँग्रेस पक्षाचे त्या वेळचे जे धोरण होते त्यानुसार विकासाचे राजकारण म्हणजे काय करायचे ते प्रत्यक्षात अनुभवले आणि काँग्रेसच्या नेतृत्वानुसार विकासाचे काम सुरू झाले.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ यशस्वी झाली आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री होण्याचा मान १ मे १९६० रोजी यशवंतराव चव्हाण यांना देण्यात

आला. तेव्हापासून आपण १ मे हा दिन महाराष्ट्र दिन म्हणून साजरा करतो.

परदेश दौरे करून आल्यावर अनुभवलेली, पाहिलेली विकासकामे प्रत्यक्षात उत्तरवण्याची फार मोठी जबाबदारी काँग्रेस पक्षाने शरदचंद्र पवार यांच्यावर नकळतपणे सोपवली होती. महाराष्ट्रभर पक्षबांधणी, प्रशिक्षण शिबिरे आणि नवयुवक मासिकाच्या माध्यमातून विचार पोहचवले जात होतेच. दिवसेंदिवस तरुणांचा भक्तम पाया निर्माण होत होता.

पॅवर्क्रीती

व्हिजन

म्हणजे दूरची दृष्टी

- दूरदृष्टी. आयुष्यात यशस्वी

होण्यासाठी दूरदृष्टी असणे फार गरजेचे

आहे. ज्या वेळेस आपण आपल्या आयुष्याची

सुरुवात करतो, त्यावेळी पुढील ५ वर्षे कमीत कमी आणि

अधिकाधिक २५ वर्षाची दूरदृष्टी ठेवून आपण आपल्या आयुष्याचे

सर्वांगीण नियोजन करावे. दूरदृष्टी ही आपणास जागरूक

विचारसंरणीमुळे मिळते, तसेच ज्या वेळी आपण राजकारणाचा

प्रगतीचा किंवा सार्वजनिक मालमत्ता व इन्फ्रास्ट्रक्चर यांचा विचार

करतो; त्यावेळी प्रगत म्हणजेच विकसित देशाचा प्रवास केल्याने

आपणास आपल्याकडे असलेल्या कमतरतेचा, चांगुलपणाचा

आणि सामर्थ्याचा अंदाज येतो व त्यानुसार सुधारणा करता

येतात. त्यामुळे शारदाबाईनी शरदारावांना परवानगी दिली व

इतर दोन मुलांनादेखील भारताबाहेर शिक्षणासाठी पाठवले.

जे जे पाहिले ते ते आणिले - दूरदृष्टीने करून दाखविले

शरद पवार यांना मुंबई पाहण्याची इच्छा होती. १९६० साली मुंबईला गेल्यावर तिथला समुद्र, मुंबईचा विमानतळ व महाराष्ट्राची विधानसभा पाहण्याचे ठरवले. समुद्र व विमानतळ पहिल्यांदा पाहिल्यावर शरद पवार मुंबईच्या विधानसभेत गेले आणि गॅलरीमध्ये बसून त्यांनी विधानसभा पाहिली. त्या वेळी आचार्य अत्रे यांचे भाषण चालू होते. गॅलरीमध्ये बसताना काही नियम असतात. त्यांपैकी एक नियम म्हणजे बसताना पायावर पाय टाकून बसायचे नाही. पहिल्यांदाच गेलेल्या शरद पवार यांना त्याची माहिती नव्हती. भाषण ऐकता ऐकता अचानक शरद पवार यांनी पायावर पाय ठेवले. एक व्यक्ती येऊन म्हणाली, “पायावर पाय ठेवू नका.” त्यावर त्यांनी का असे विचारले असता, ती व्यक्ती म्हणाली, “विधानसभेत पायावर पाय टाकून

बसायचे नसते.”

पुन्हा काही वेळाने शरद पवारांचा सवयीनुसार पायावर पाय गेला. त्या व्यक्तीने जवळ येऊन पुन्हा रागावून पहिले. त्यावर शरद पवार यांनी ‘सॉरी, सॉरी’ म्हणून त्यांची माफी मागितली. २०-२५ मिनिटे झाल्यावर अचानक शरद पवारांचा पाय पुन्हा पायावर गेला आणि मग संतापलेल्या व्यक्तीने कॉलर धरून शरद पवार ह्यांना बाहेर जाण्यास सांगितले.

बाहेर आल्यावर शरद पवार म्हणाले, “पुन्हा विधानसभेत आलो तर गॅलरीत बसायला नाही, तर सभागृहातच येईन.”

तसेच झाले. त्यांनंतर बरोबर ७ वर्षांनी शरद पवार आमदार झाले आणि विधानसभेच्या सभागृहात गेले. विधानसभा निवडणुकीसाठी आवश्यक तयारी शरद पवार यांनी केलेली होती. त्यामध्ये बारामती तालुक्यातून पुणे येथे शिक्षणासाठी आलेल्या ६०० ते ७०० विद्यार्थ्यांची संघटना शरद पवार ह्यांनी उभारली होती आणि त्या मुलांमार्फत त्या त्या गावात प्रवेश करता येत होता.

ज्या वेळी बारामती कॉंग्रेस व पुणे जिल्हा कॉंग्रेस ह्यांनी ठराव केला की ‘शरद पवार सोडून कोणालाही तिकीट द्यावे, कारण शरद पवार काही निवडून येणार नाहीत. सर्वांचा शरद पवार ह्यांना विरोध आहे.’ त्यावर पुणे जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीला प्रश्न विचारला गेला : “या निवडणुकीत साधारणतः महाराष्ट्रात कसे चित्र असेल असे तुम्हाला वाटते?” सर्व म्हणाले, “चांगले चित्र आहे.”

त्यावर यशवंतराव चव्हाण म्हणाले, “२७० पैकी किती जागा येतील?” त्यावर कमिटी म्हणाली, “अंदाजे १८० ते १९० जागा येतील.” त्यावर यशवंतराव म्हणाले, “म्हणजे ८० ते ९० जागा पराभूत होतील. त्यामध्ये आणखी एक पराभव शरदचा झाला असे समजून शरदला तिकीट द्या.” त्यामुळे सगळ्यांचा विरोध असतानादेखील तिकीट मिळाले आणि बारामतीमधून सर्वाधिक मताने शरद पवार निवडून आले.

तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण साहेबांनी शरदरावांना नवे ‘चॅलेंज’ दिले होते, ते म्हणजे एक विधानसभा मतदारसंघ बांधून प्रत्यक्षात निवडणुकीत उत्तरून आमदार होण्याचे. त्यासाठी कोणताही मतदारसंघ निवडा, असे यशवंतरावानी सांगितले होते. १ मे १९६७ मध्ये सरकारची पाच वर्षे मुदत संपत होती, त्यानुसार महाराष्ट्रभर युवक पक्षबांधणीबरोबरच बारामती विधानसभेची तयारी करणे जिकिरीचे होते.

त्या वेळेस शरद पवार यांचे वय अवघे २७ वर्षे होते. दोन वर्षांच्या कालावधीनंतर विधानसभा निवडणुकीचे रणशिंग फुंकले जाणार होते. काँग्रेस पक्षाच्या वर्तीने १९६२ मध्ये मालतीताई शिरोळे या बारामती विधानसभा मतदारसंघाच्या आमदार झाल्या होत्या. पण दरम्यानच्या काळात काकडे कुटुंबाची दहशत पसरवण्याचे काम करण्यात आले होते. त्या दहशतवादाला मोठून काढून निवडणूक जिंकण्याचे ध्येय ठरवण्यात आले होते. बारामती तालुका तसा दुष्काळी परिसर म्हणून ओळखला जात होता. नीरा कालव्याने बारामतीमधील जवळपास २२ गावांना पाणी मिळाले होते पण उर्वरित ६० ते ७० किलोमीटरच्या अंतरावरील शेतकऱ्यांचे हालच होते. जवळपास दीड लाखांहून अधिक शेतकऱ्यांना पावसाच्या पाण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी पाणी साठवल्याशिवाय आणि आधुनिक पाणी वापराच्या नियोजन पद्धतीचा वापर केल्याशिवाय पर्याय नाही, हे शरद पवार यांनी ओळखले होते. सर्व शेतकऱ्यांच्या समस्या शरद पवार यांनी ऐकल्या होत्या. त्यावर उपाय करणे आवश्यक होते. पाणी साठविण्यासाठी जागोजागी पाझऱ तलाव बांधणे आणि पाझऱतलावांची एक साखळीच तयार करावी अशी योजना सरकारकडे मांडण्यात आली. पण नव्याने उभ्या राहिलेल्या सरकारकडे पुरेशी आर्थिक व्यवस्था उपलब्ध नव्हती, त्यामुळे काँग्रेसचे सरकार असूनदेखील काहीच करता येत नव्हते. शेवटी ‘आपणच आहोत आपल्या जीवनाचे शिल्पकार’ असा विचार शरदरावांनी गावकऱ्यांमध्ये राबवला.

गावकऱ्यांमध्ये उत्साह संचारला, खास करून तरुणांची मने जिंकण्यात आली. काम तसे अवघड आहे, पण लोकसहभागातून ते सहज शक्य आहे असा विश्वास शरदरावांनी लोकांमध्ये जागवला. तरी काहींच्या रोजगाराचा प्रश्न होता. म्हणून ज्यांचे हातावर पोट आहे त्यांच्यासाठी फक्त कामाचा मोबदला म्हणून गहू आणि जे सधन आहेत त्यांना कोणताही मोबदला मिळणार नाही; तसेच रोजगाराच्या मोबदल्यात गहू देण्यासाठी सधन लोकांनी सढळ हाताने गहू दान करावेत, अशी योजना आखण्यात आली. लोकसहभागातून सर्व काही शक्य आहे, असे म्हणतात आणि खरोखरच तसे घडले. कर्तृत्वसिद्धीची एक लाट निर्माण झाली आणि सत्तावीस वर्षांच्या एका तरुणाच्या नेतृत्वाखाली अशक्य कार्य शक्य झाले.

१९६७ साली पहिल्या पाझऱ तलावाचे काम सुरु झाले. या पाझऱ तलावामुळे ८० पेक्षा अधिक विहिरीची पाण्याची पातळी वाढली. त्यासाठी शरद पवार – पॉवर नीती | ३८

प्रकल्पाचा खर्च दीड लाख रुपये आला. बारा महिने कामकाज चालले. गावकन्यांनी रोज आठ तास काम केले. कासा नावाच्या संस्थेने रोजगाराच्या मोबदल्यात गहू देण्यासाठी गहू पुरवला, त्यामुळे उपासमारीचा प्रश्न सुटला होता. आपले स्वतःचे घरचेच काम म्हणून प्रत्येकजण शारीरिक कष्ट करीत होता. गावकन्यांच्या उत्साहामुळे ज्या शेतकन्यांच्या जमिनी पाण्याखाली बुडणार होत्या त्या जमीनदारांनी मोबदला न घेता जमिनी प्रकल्पाला दिल्या. लोकसहभागातून उभे राहिलेले काम आकाराला आले.

पाऊस सुरु झाला आणि पाझर तलाव पूर्ण भरला. तालुक्यातून प्रत्येक शेतकरी हे काम पाहण्यासाठी येत होता. महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात या लोकसहभागाविषयी चर्चा होत होती. शरद पवार या उमद्या तरुणाचे नाव प्रत्येकाच्या तोंडावर होते. पुढे जाऊन या पाझर तलावाचे काम पूर्ण झाले आणि तांदुळवाडी गावाचे आणि आजुबाजूच्या परिसरातील शेतकन्यांचे नशीबच बदलले. दुष्काळग्रस्त म्हणून शापित भाग हिरव्यागार परिसरात आशीर्वादमय झाला. पाझर तलावच आपला शापित भाग आशीर्वादमय करू शकतो, याचा विश्वास संपूर्ण बारामतीकरांना पटला. १९६७ पासून ते १९८७ च्या कालावधीत जवळपास ३०० पेक्षा अधिक पाझर तलाव उभे राहिले. ३५०० पेक्षा अधिक जलस्रोत वाढले. सर्व गावांत तर पाणी पोहचले. दुष्काळाने शापित असलेल्या बारामती तालुक्याने दुष्काळाची कात टाकून विकासाची नवी उमेद जागवली. पाणी आले, आता आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याच्या तंत्रज्ञानाची माहिती सर्वांना देण्यात आली. काही शेतकन्यांची टीम परदेश दौरे व देशातील यशस्वी शेतीचे पाहणी करून आली. ‘स्वतः पाहिले, दुसऱ्याला सांगितले, शहाणे करून सोडले सकळजना.’ ड्रिप इरिगेशन, मल्ट्यूंग पेपर, शेडनेट शेती प्रकल्प, उसाची शेती, फळबागा, फुले, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक्सपोर्ट होणारा माल निर्माण करण्यासाठी प्रशिक्षण, मुलांना व मुलींना शिक्षण या सर्वांचा सारासार विचार करून बारामतीकरांची सर्वांगीण प्रगती झाली.

पण हो, त्यासाठी त्यांनी वीस वर्षे सातत्याने परिश्रम घेतले. दूरदृष्टीच्या नवीन तरुण नेतृत्वावर विश्वास टाकला आणि आयुष्याला कलाटणी दिली. ती वीस वर्षे बारामतीकरांसाठी ‘टर्निंग पॉइंट’ची ठरली. बारामतीचा कायापालट झाला. तांदुळगावच्या पहिल्या पाझर तलावाचे कामकाज शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली लोकसहभागातून पूर्ण होत असताना, विधानसभेच्या निवडणुका आल्या.

पक्षबांधणी, कार्यकर्त्यांचा आदर, घेतलेले काम पूर्ण करण्याची सचोटी व चिकाटी, प्रचारासाठी घेतलेली मेहनत, घरोघरी पोहचून केलेला प्रचार, पुरेसा वेळ मिळावा म्हणून जेथे जातील तेथेच रात्री गावात किंवा गाडीत झोपणे, गावोगावी कोपरा सभा, दूरदृष्टीच्या विचारांची रीतसर मांडणी, विकासाचे राजकारण म्हणजे नक्की काय करायचे याची तर्कशुद्धरीत्या मांडणी, अशा अनेक गोर्टीमुळे पहिल्याच निवडणुकीत शरद पवार वयाच्या २७ व्या वर्षीच विधानसभेवर प्रचंड बहुमताने निवडून गेले. पहिल्या निवडणुकीची प्रचार मोहिमेची सूत्रे वडीलबंधू अनंतराव पवार यांच्याकडे होती. त्यांनी निवडणूक निधी गोळा करण्यापासून ते निधी काटकसरीने वापरणे याकडे अत्यंत बारकाईने लक्ष दिले. आमदार बनल्यावर एका ठिकाणी केलेला पाझर तलावाचा प्रोजेक्ट यशस्वी करणे आणि अत्याधुनिक शेती शिकणे या हेतूने पहिले कृषी विकास प्रतिष्ठान १९७१ मध्ये बारामतीमध्ये सुरु करण्यात आले.

कृषी विकास प्रतिष्ठानची संपूर्ण जबाबदारी शरदरावांचे मोठे बंधू दिनकर यांनी उचलली. दिनकरराव हे कृषी पदवीधर, शिवाय सहकारतज्ज्ञ. वडिलांना असलेल्या अभ्यासाची त्यांनांदेखील पुरेपूर माहिती, त्यामुळे गोविंदरावांनंतर दिनकररावच सहकार व साखर तज्ज्ञ म्हणून ओळखले जात. धान्याच्या नव्या जाती, बी-बियाणे यांची तपासणी, शेतीबरोबर जोडधंदे यांचे गाढे अभ्यासक व तज्ज्ञ म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली होती. शेती क्षेत्रातील एक यशस्वी व्यक्ती म्हणूनच त्यांना लोक आवडीने आप्पासाहेब असे म्हणत. शरदराव परदेशातील नवनवीन प्रयोग आप्पासाहेबांना सांगायचे आणि आप्पासाहेब ते प्रत्यक्षात शेतात उत्तरवायचे. गरज भासल्यास आप्पासाहेब स्वतः परदेशातल्या नवीन पद्धती शिकण्यासाठी जात असत आणि ती प्रत्यक्षात पूर्णत्वासही आणत असत.

आप्पासाहेबांसारखी उच्च सुशिक्षित व्यक्ती शेतीचे नवनवीन प्रयोग करून, यशस्वी व फायद्याची शेती करू शकते तर आपणदेखील करू शकू, असा विश्वास हव्हूहव्हू सर्व शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण होऊ लागला आणि शेतकरी सधन होऊ लागला. विचारशक्ती सकारात्मक दिशेने वाटचाल करू लागली. वेगवेगळ्या सरकारी योजना, बँकांकडून अल्पदरात कर्ज, सहकारी तत्वावर चालणारे कारखाने आणि कारखान्याच्या माध्यमातून सर्व शेतकऱ्यांना होणारा फायदा, अशा अनेक कारणांमुळे बारामतीकरांची आर्थिक प्रगती होऊ लागली.

त्या वेळी पंजाब राज्याने शेती व उद्योगांद्यांमध्ये आघाडी घेतली होती.

त्यानुसार दिल्हीतील राजकारणात यशस्वी काम करणाऱ्या यशवंतराव चव्हाण यांच्या मार्गदर्शनानुसार २० ते २५ जणांना घेऊन पंजाबचा दौरा झाला. शेती करण्याची पद्धती व उद्योग-निर्मितीचे जाळे यांची सर्वांनी पाहणी केली. त्यातून काहींनी उद्योजक होण्याचे ध्येय घेतले तर कोणी यशस्वी शेती करण्याचा पण केला. शरदाराव युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष होते तेव्हा मोहन धारियाजी महाराष्ट्राचे सरचिटीस होते. शरदाराव आमदार होऊन विधानसभेत आपला ठसा उमटवत विकासाचे राजकारण करीत होते. त्या वेळी मोहन धारिया हे खासदार होते. वरिष्ठ मंडळी आणि तरुण काँग्रेसी राजकारणी यांच्यामध्ये थोडे मतभेद होते. तरुण काँग्रेसी विकासाच्या राजकारणाला अधिक महत्त्व देत होते तर वरिष्ठ जुने राजकारणी सोयीचे राजकारण करीत होते, म्हणून एक नवा गट निर्माण झाला. त्याला गूलजारीलाल नंदा यांनी काँग्रेस सोशालिस्ट फोरम असे नाव दिले.

मोहन धारिया यांच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात कॉप्रेस सोशालिस्टची जबाबदारी शरदचंद्र पवार यांच्याकडे देण्यात आली. त्यानिमित्ताने शरद पवार राष्ट्रीय पातळीच्या राजकारण्यांबोर उठबस करू लागले. त्या दरम्यान कॉप्रेस सोशालिस्ट फोरमचे पुण्यात राष्ट्रीय अधिवेशन भरले. त्याची प्रदेश प्रमुख म्हणून शरद पवार यांच्याकडे जबाबदारी देण्यात आली. त्यांचे सर्वांगीरोबर नातेसंबंध आणखीनच मजबूत होऊ लागले. त्याच सुमारास महाराष्ट्रातील एक महत्वपूर्ण व्यक्ती म्हणून शरदरावांची अखिल भारतीय कॉप्रेस कार्यकारणीमध्ये सदस्य म्हणून निवड झाली आणि शरदचंद्र पवार यांचे थेट राष्ट्रीय पातळीवर काम करणाऱ्या कॉप्रेसी राजकारण्यांबोर सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित होऊ लागले. महाराष्ट्राचा मराठी नेता आता दिल्हीत कामकाज करू लागला होता. आता त्यांची भाषणे व बोलणे हिंदी आणि इंग्रजीमध्ये होऊ लागले होते. एक तरुण उमदा नेता, साधे राहणीमान आणि सर्वांशी हसतखेळत संभाषण करून मने जिंकणारी व्यक्ती यामुळे शरदचंद्र पवार राजकारण्यांमध्येच नव्हे तर पत्रकारांमध्येही चर्चेचा विषय बनले होते.

आमदार म्हणून बारामतीमध्ये विकासाचे राजकारण चालूच होते. तिथे कूपनलिका खोदण्यासाठी बारामती ट्रस्टच्या वर्तीने एक खोदाई यंत्रच आणण्यात आले. त्या माध्यमातून १७० हून अधिक कूपनलिका निर्माण करण्यात आल्या. विकासकामांसाठी अनेक संस्थांना मदतीसाठी आवाहन करण्यात आले. त्यानुसार 'तेरेदेस होम्स' या युरोपियन संस्थेने अत्याधुनिक मोबाईल दवाखाना आणि औषधे पाठवली. बारामतीमधल्या उच्चशिक्षित डॉक्टरांनी

काही तास मोफत सुविधा देण्याचे ठरवले. रोज सहा गावांची जनावरे तपासणे यावर जोर दिला व सातत्याने काम केले. दुग्ध व्यवसाय वाढवणे यावर विशेष भर देण्यात आला. अवध्या सहा वर्षात २०० लिटरवरून दूध संकलन सव्हा लाख लिटरपर्यंत पोहचले.

वनीकरण उपक्रमासाठी अमेरिकेतील ‘लुथरन वर्ल्ड रिलीफ’ संस्थेने २५ कोटी रुपयांची मदत दिली, त्यातून वनीकरणाच्या जागेवरच वनीकरण करण्यात आले. बारामती ट्रस्टच्या माध्यमातून अत्याधुनिक शेतीसाठी नांगर, ट्रॅक्टर, ट्रॉली, औषध फवारणी यंत्रे व अवजारे ‘ना नफा ना तोटा’ तत्खावर उपलब्ध करण्यात आली. आप्पासाहेबांच्या नेतृत्वाने बारामतीमधील पहिला छत्रपती साखर कारखाना उभा राहिला.

शिक्षण संस्था, टेक्नॉलॉजी सेंटर्स, को-ऑपरेटिव्ह बँका उभ्या राहिल्या आणि बारामती प्रगतीच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करू लागली. सगळीकडे गतीने विकास होत होता. ओस पडलेली वनीकरणाची जागा आता जंगलमय झाली होती. वयाच्या २७ व्या वर्षीच आमदार बनलेले शरद पवार यांनी लहान वयातच राजकारणात दिल्लीपर्यंतची मजल मारली होती. फक्त वरिष्ठ नेत्यांबरोबर ऊठबस एवढेच न करता शरद पवार यांनी बारामती मतदारसंघाचा पाच वर्षांत कायापालट केला होता. भारत स्वतंत्र होऊन वीस वर्षे झाली होती, पण एवढ्या कमी कालावधीत जवळपास ३० वर्षांचे कामकाज शरद पवार यांनी फक्त पाच वर्षांतच (१९६७-१९७२) पूर्ण केले होते. अर्थात त्यासाठी पवार कुटुंबाचा देखील मोलाचा हातभार होता. कोणतीही योजना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी संपूर्ण कुटुंब कार्यत राहत होते. यावरून शरद पवार यांच्या नेतृत्वाचे हे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल, की अगदी सहजरीत्या कोणत्याही कामाची पूर्तता करण्यासाठी माणसांची एक मोठी फळी त्यावेळी निर्माण होत असे.

पॅकर्नीती

कार्यकर्ते स्वतःहून नेतृत्व स्वीकारून काम पूर्णत्वास घेऊन जात होते. यावरून शरद पवार हे एक 'लीडर' तर आहेतच पण ते लीडरशिपचे एक कल्पवृक्ष आहेत, हे लक्षात येते. लीडरशिप म्हणजे ज्या झाडाखाली आणखी छोटी छोटी रोपटी मोठी होऊ इच्छितात, लीडर बनतात आणि कार्य सिद्धीस घेऊन जातात. अनेकदा आपण लीडर बनण्याचा प्रयत्न करतो. त्यापेक्षा योग्य नियोजनबद्ध पद्धतीने कामाची जबाबदारी सोपवणे आणि कामकाज पूर्ण करून घेणे हे महत्वाचे असते. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'मुंगीचिया घरा कोण जाय मूळ, देखुनिया गूळ घाव घाली.' म्हणजे मुंग्यांच्या घरी कधीही गूळ चालत येत नाही, तर गुळाची ढेप दिसल्यावर मुंग्या एकजुटीने संघटित होऊन थोडा थोडा गूळ किंवा साखर घरात वाहून नेतात. तसेच ज्या ज्या वेळी आपल्याकडे कोणत्याही प्रकारची समस्या असेल त्या त्यावेळी आपली समस्या कोणीतरी येऊन सोडवेल या भ्रमात राहू नका. तसे होणार नाही. त्यापेक्षा संघटित होऊन आपली समस्या सोडवा.

प्रतिभावंत - संसारी आमदारपंत

वयाच्या २७ व्या वर्षी राजकाऱणाची माळ आमदार होऊन पक्की झाली. आणि त्याच वर्षी जीवनसंगिनीबरोबर आयुष्यभराची गाठ पक्की झाली. होय, एक ऑगस्ट १९६७ मध्ये आमदार शरदचंद्र पवार बारामतीमध्ये ३०,००० प्लस लोकांच्या उपस्थितीत विवाहबद्ध झाले. प्रतिभाताई या मूळच्या शिंदे घराण्यातल्या. शरद पवार साहेबांचे मोठे भाऊ माधवराव इंग्लंडमध्ये शिकत असताना वर्गमित्र अरविंद राणे यांच्याबरोबर चांगलीच गट्टी जमली होती आणि का नाही जुळणार? इंग्लंडसारख्या देशात एक भारतीय तरुण आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रीयन मराठी बोलणारी व्यक्ती म्हटल्यावर अत्यानंद होणारच होता. त्यामुळे अरविंद राणे यांच्याबरोबर आयुष्यभराचीच मैत्री जमली. ज्या ज्या वेळी राणेना घेऊन माधवराव बारामतीला येत असत त्या त्या वेळी सर्वजण त्यांना इंग्लिश मामा असे म्हणत. ब्रिगेडियर राणे यांचे

जावई म्हणजे सदाशिवराव शिंदे, जे उक्तृष्ट क्रिकेटपटू, खेळाडू.

भारताच्या वतीने त्यांनी कसोटी मँचदेखील खेळल्या आहेत, ज्या विजय मर्चट, विजय हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली खेळल्या गेल्या होत्या. विवाहित असलेल्या या खेळाडूला चार मुली होत्या. सदाशिव शिंदे यांना आवडीने सर्वजण ‘सदू’ नावाने ओळखायचे. वयाच्या १६ व्या वर्षापासून क्रिकेट खेळणे सुरु केलेल्या सदू यांनी १९४६ ते १९५६ या काळात कसोटी क्रिकेटमध्ये सर्वोत्तम स्थान पटकावले होते. इंग्लंड कसोटी मँचचा दौरा करून भारतात आल्यावर शिवाजी पार्कवर सराव करीत असताना तीव्र उप्पाघाताते त्यांना मैदानावर खेळता खेळता मृत्यू आला. ब्रिगेडियर साहेबांनी जावयाच्या अवघ्या ३२ व्या वर्षी झालेल्या मृत्यूनंतर त्यांची मुलगी व चार नाती यांना पुण्यात आणले आणि शिक्षण देऊन त्यांना सुशिक्षित, स्वयंसिद्ध केले. त्या चार नातीपैकी एक नात म्हणजे प्रतिभा, ज्यांचे लग्न शरदचंद्र पवार यांच्याबरोबर झाले.

आमदार शरदचंद्र पवार आई शारदाबाई यांच्याबरोबर मुलगी बघायला गेले तेव्हा, अगदी वरचेवर बघून आईच्या संमतीनुसार शरदरावांनी लग्नास होकार दिला. अर्थात, त्या वेळी त्यांनी लग्नाबाबतच्या त्यांच्या भूमिका स्पष्ट केल्या. ‘एकच अपत्य’ - मग ते मुलगा असो वा मुलगी. मला पूर्णवेळ राजकारणासाठी मोकळीक हवी’. जणू काही अशा काही अटी-शर्तीविरच त्यांनी लग्नाला होकार दिला व प्रतिभाताईकडून घेतला.

१ ऑगस्ट १९६७ म्हणजे रविवार. सुट्टीचा वार घेऊन लग्नसोहळा दुपारनंतर करण्याचे आयोजिले होते. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण व वसंतराव नाईक साहेबांच्या उपस्थितीतच लग्नसोहळा करण्याचे पक्के झाले. लग्नाचा दिवस उगवला, नेहमीप्रमाणे लग्नादिवशीचा नवरदेवाच्या घरचा विधी उरकल्यावर मतदारसंघातील आलेल्या लोकांच्या भेटी घेत लग्न सोहळ्यासाठी प्रमुख अतिर्थींची वाट पाहणे चालू होते. खंडाळ्याच्या घाटात झालेल्या अपघातामुळे चव्हाण साहेब व नाईक साहेबांना उशीर झाला होता. एखाद्या राजकीय सभेप्रमाणेच सर्वजण चव्हाण साहेब व नाईक साहेबांची वाट पाहत होते. फक्त फरक इतकाच, की सभेत भाषण द्यायचे नसून नवदांपत्यांना शुभ-आशीर्वाद द्यायचे होते.

त्या ठिकाणी क्रिकेट कसोटीपटूंची लेक व ब्रिगेडियर राणेंची नात प्रतिभाताई मात्र धीराने लग्नसोहळ्यासाठी खूप वेळ उभ्या होत्या. त्यांचा तो शांत स्वभाव

व हसरा चेहरा यामुळे ती आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट कसोटी प्लेअरची मुलगी आहे, याचा परिचय मिळत होता, कारण कसोटी क्रिकेटमध्ये कोण जास्त वेळ धीराने खेळ खेळत राहतो, यालाच जास्त महत्त्व असते.

सायंकाळी पाच वाजप्याच्या सुमारास चव्हाण साहेब व नाईक साहेब आले आणि 'शुभमंगल सावधान...' मंगलाष्टका झाल्या. लग्नसोहळा पार पडत असताना, हातात हार घेऊन उभ्या असलेल्या प्रतिभाजी हार घालताना म्हणाल्या की 'आणखी दहा मिनिटे उशीर झाला असता तर कदाचित मी खालीच कोसळले असते.' अविस्मरणीय असा तो लग्नसोहळा बारामतीकरांनी अनुभवला.

लग्न झाल्यावर प्रतिभाजी पवार साहेबांच्या बरोबर मुंबईला गेल्या आणि आमदार निवासामध्येच राहिल्या. मुंबईमध्ये राहत असताना, भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत ज्यांनी महात्मा गांधींबरोबर काम केले आणि ज्यांना देशाच्या पहिल्या मुख्यमंत्री होण्याचा मान मिळाला अशा सुचेता कृपलानी व त्यांचे पती आचार्य नरेंद्र कृपलानी यांना प्रतिभाजींबरोबर शरदराव भेटावयास गेले. आचार्य नरेंद्र कृपलानी यांचा नेपियन सी रोड येथे माहेश्वरी मॅन्शन बिल्डिंगमध्ये फ्लॅट होता. ती बिल्डिंग उद्योगपती बिर्ला यांचे जावई यांनी बांधली होती. भेट झाल्यावर, खूप वेळ चर्चा, मार्गदर्शन झाल्यावर, कृपलानी साहेबांनी विचारले, "मुंबईमध्ये कुठे राहता?" त्यावर शरदराव म्हणाले, "आमदार निवासात." त्यावर कृपलानी साहेबांनी तिथल्याच एका फ्लॅटच्या चाव्या काही महिने राहण्यास दिल्या.

कालांतराने शरदरावांना माहेश्वरीकडून एक फ्लॅट १२० रुपये भाड्याने मिळाला. शरदरावांनी त्याचे भाडे वेळच्या वेळी न चुकता नेऊन दिले. व्यवहार चोख असेल तर नाते आयुष्यभर टिकते. त्या फ्लॅटमध्ये पवार साहेब अनेक वर्ष स्वतःचे मुंबईमध्ये घर होईपर्यंत राहिले.

राजकारणात व्यग्र असताना प्रतिभाजी शरदरावांच्या मागे सर्वोत्तमरीत्या खंबीरपणे उभ्या राहिल्या. ३० जून १९६९ रोजी प्रतिभाजींना मुलगी झाली. सर्वांची आवडती म्हणून तिचे नाव सुप्रिया ठेवण्यात आले. आयुष्यात शरदरावांना अनेकदा चढउतारांना सामोरे जावे लागले. अनेक आरोपांना तोंड द्यावे लागले. पण त्या सर्वांना त्यांनी खंबीरपणे तोंड दिले आणि पुढे, पुढेच चालत राहिले. त्याचे कारण त्यांच्या मागे त्यांच्या पत्नी प्रतिभाजी खंबीरपणे उभ्या होत्या. प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे सी असते म्हणतात. शरदरावांच्या मागे

उभ्या होत्या त्यांच्या अर्धांगिनी प्रतिभाताई पवार.

शरदराव जेवढा राजकारणाला वेळ देत, तसाच वेळात वेळ काढून कुटुंबाला, मुलगी सुप्रिया हिला देत. कधी कधी एकत्र फिरायला जात असत. प्रतिभाजी या आजोबा ब्रिगेडियर राणे यांच्या देखरेखीखाली वाढलेल्या, त्यामुळे शिस्त आणि स्वच्छताप्रिय. तसेच मोजक्याच शब्दांत आपले मनोगत व्यक्त करणाऱ्या शांत स्वभावाच्या गृहिणी असेच त्यांचे वर्णन करता येईल. प्रतिभाजींना कधीही प्रसिद्धी आवडली नाही.

पॅवर्क्रीती

आपले प्रत्येक पाऊल हे जीवनाला दिशा देत असते. कोणतीही गोष्ट 'टाईमिंग' मध्ये होणे अत्यंत गरजेचे आहे. आयुष्यात जी गोष्ट ज्या वयात व्हायला हवी, त्याच वयात झाली पाहिजे. आपल्या आयुष्याचा साथीदार निवडताना नेहमी जागरूक राहावे. आपल्याला आपल्या साथीदाराकडून आणि साथीदाराला आपल्याकडून काय काय अपेक्षा आहेत ते पारदर्शीपणे एकमेकांना कळले आणि त्यानुसार आदरपूर्वक त्याचे एकमेकांसाठी पालन केले की दोघांचे जीवन सुखकर होते.

There are people who make things happen, there are people who watch things to happen and there are people who wonder what happened!

पण यांपैकी

To be successful, we have to be people who make things happen !

शरद पवार हे जीवन जसे घडते आहे ते पाहणारे नाहीत तर घडवणारे आहेत. जीवनात तुमचे सिद्धांत आणि तत्त्वे ही पूर्णतः स्पष्ट व स्वच्छ हवीत. त्यासाठी आपल्या जीवनाचे सिद्धांत आणि तत्त्वे लिहून काढा. गरजेनुसार आवश्यकता वाटल्यास त्यामध्ये प्रगतीमय बदल करा.

स्वच्छता, टापटीपणा आणि शिस्त हे अत्यंत गरजेचे आहे. आपण ज्या ठिकाणी काम करतो, त्या ठिकाणची प्रत्येक गोष्ट ज्या ठिकाणी ठेवायला हवी त्याच ठिकाणी ठेवली पाहिजे. तसेच माणसांप्रमाणे वस्तुंवरही तुमचे प्रेम असले पाहिजे. जशा प्रकारे आपण योग्य वस्तू योग्य ठिकाणी ठेवतो, तशाच प्रकारे योग्य वेळी त्याचा उपयोगदेखील करतो. तसेच आपल्या जीवनातील योग्य व्यक्तीला योग्य जागा देणे व त्यांच्याकडून योग्य कामे करून घेणे सहज शक्य होते. त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रातील व्यक्तीने स्वच्छता, टापटीपणा व शिस्त यांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे आणि आपल्या मुलांनादेखील शिकवले पाहिजे.

नामदार मंत्री महाराष्ट्राचे

पहिल्यांदाच आमदार झाल्यावर केलेल्या कामाची पावती ही दुसऱ्या निवडणुकीतून मिळणार होतीच. १९७२ मध्ये शरदपाव दुसऱ्यांदा बारामती विधानसभा मतदारसंघातून बहुमताने निवडून आले. मागच्या पाच वर्षात केलेल्या कामाची महती संपूर्ण महाराष्ट्रभर पोहोचली होती, त्यामुळे दुसऱ्यांदा आमदार हे महाराष्ट्राचे नामदार झाले, राज्याचे मंत्री महोदय झाले.

पहिल्यांदा मंत्री!

दुसऱ्यांदा आमदार म्हणून निवडून आल्यावर महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक ह्यांनी २१ जणांची मंत्रिमंडळाची यादी केली. त्यासाठी इंदिरा गांधी यांचीदेखील संमती घेण्यात आली आणि ती यादी यशवंतराव चव्हाण यांना दाखवण्यासाठी ते आले. यादी पाहिल्यावर त्यावेळी यशवंतराव चव्हाण यांनी नाईक साहेबांना प्रश्न विचारला, “ही नावे तुम्ही घेतली ती योग्य आहेत, पण आपण राज्यात

काही नवीन लीडरशिप तयार करायची की नाही आणि ती करायची असेल तर मला या यादीत नव्या लोकांची नावे अजिबातच दिसत नाहीत.”

नाईक साहेबांनी विचारले, “कोणाचे नाव पाहिजे?” यशवंतराव चव्हाण यांनी शरद पवार यांचे नाव सुचवले.

नाईक साहेब म्हणाले, “आत्ता करता येणार नाही, इंदिरा गांधी यांच्याशी बोलावे लागेल.”

त्यावर यशवंतराव म्हणाले, “इंदिरा गांधी यांच्याशी तुम्ही बोला आणि माझे (यशवंतराव) मत आहे असे सांगा.”

नाईकसाहेब पुन्हा इंदिरा गांधी यांना भेटले आणि २१ नंतर २२ वे नाव शरद पवार यांचे घेण्यात आले आणि मुख्यमंत्र्यांच्या हाताखालील सर्व खाती त्यांना दिली. त्यामध्ये जनरल ॲडमिनिस्ट्रेशन इ. खाती होती...

शरद पवार यांची उत्तम प्रशासक म्हणून ख्याती निर्माण झाली, कारण कोणतेही खाते त्यांच्याकडे आले की शरद पवार जुन्या फायली तपासायचे, त्या फायलींची अभ्यासपूर्वक पाहणी करायचे आणि त्यानुसार विधिमंडळात मांडणी करायचे.

यशवंतराव चव्हाण यांनी शरद पवार साहेबांना एक शिकवण दिली. त्यामध्ये ते म्हणाले, “आपण ब्यूरोक्रेंटबरोबर संघर्ष करून जायचे नाही. जर तुम्ही घोड्यावर बसला, तो घोडा ठीक असेल आणि त्याची तुम्ही वेळोवेळी काळजी घेत असाल तर सर्व व्यवस्थित चालते.”

तसेच प्रशासनात प्रशासकीय अधिकाऱ्यांबरोबर उत्तम संबंध असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि हे शरद पवार यांनी आयुष्यभर जोपासले. त्यामुळे शरद पवार सत्तेत असोत अथवा नसोत, त्यांची कामे प्रशासकीय अधिकारी नेहमीच तत्काळ मार्गी लावत.

गृह, क्रीडा, अन्न, नागरी पुरवठा मंत्रिपद व राजशिष्ठाचार सारखी महत्त्वपूर्ण खाती त्यांच्या पदरात पडली. एव्हाना असे म्हणता येईल की ज्या क्षेत्रात शरद पवारांनी मैदान गाजवले, त्या मैदानाचे मंत्रिपदव त्यांना देण्यात आले. राज्यमंत्री म्हणून शरदचंद्र पवार यांनी शिवनेरी व रायगड या किल्ल्यांकडे विशेष लक्ष दिले. महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना किल्ले दुरुस्तीचे ठरवलेले स्वप्न पूर्ण झाले. शरद पवार यांनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना खेळाडू म्हणून उत्तम कार्य केले होते, त्यामुळे खेळाडूच्या प्रत्यक्षात काय काय ॲडचणी आहेत यांची पुरेपूर जाणीव शरद पवार यांना होती. खेळाडूंची संघटना-बांधणी करून

त्यांना प्रोत्साहन दिले. शरद पवार यांच्या विकासाची पद्धत ही विशिष्ट अशी होती. कोणत्याही व्यक्तीला, संघाला किंवा समूहाला ते फिश पद्धतीने नव्हे तर फिशिंग पद्धतीने विकासाची दिशा देत (फिशिंग म्हणजे दिशा दाखवणे किंवा देणे आणि स्वकर्तृत्वासाठी प्रेरित होणे). शरद पवार यांनी प्रत्येक क्षेत्रात काम करीत असताना फिशिंग टेक्नॉलॉजी दिली. त्यामुळे ज्या ज्या क्षेत्रात शरद पवार यांनी कार्य केले ती मंडळी आयुष्यभर साहेबांना विसरली नाहीत.

क्रीडामंत्री असताना खेळाडूसाठी केलेले काम म्हणजे साहेबांनी खेळाडूंच्या संघटना उभारून त्यांना जागृत केले. खेळाडूंनी स्वतःच्या अडचणींबद्दल स्वतः आवाज उठवावा आणि त्यांच्या संघटनात्मक ताकदीमुळे मंत्री महोदयांनी काम करायलाच हवे अशी व्यवस्था शरद पवार यांनी निर्माण केली. म्हणजे जरी भविष्यात शरद पवार क्रीडामंत्री नसले तरी त्यांच्या फिशिंग टेक्नॉलॉजीमुळे खेळाडूंच्या समस्या सुटतील. त्यामुळे आजही खेळाडूंचा जबळचा नेता म्हणजे शरद पवार यांचे नाव सर्वप्रथम येते.

अन्नसुरक्षा मंत्री म्हणून सहकार चळवळ आणखी विस्तृत करण्याचे त्यांनी काम केले. कृषी उत्पन्न बाजार समिती, कृषी पणन केंद्र, खरेदी-विक्री संघ अशा अनेक माध्यमांतून शेतकरी ते ग्राहक अशा योजना राबवून शेतकरी बांधवांना योग्य मोबदला आणि सर्वसामान्य जनतेला परवडणाऱ्या किंमतीत धान्य उपलब्ध व्हावे यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. त्यामुळे त्या क्षेत्रातही शरद पवार यांनी आपल्या कामाचा ठसा उमटवला. शरद पवार जेथे जेथे, विकासाची गंगा तेथे तेथे असेच समीकरण बनले. वरिष्ठ मंत्र्यांनी त्यांच्या कार्याची दखल घेत त्यांना कॅबिनेट मंत्रिपदच बहाल केले. कॅबिनेट मंत्री झाल्यावर शिक्षण, युवक कल्याण व सेवा, कृषी, पाणलोट क्षेत्र अशी महत्त्वाची आणि आव्हानात्मक खाती शरद पवार यांच्याकडे देण्यात आली. त्या क्षेत्रांत बदल घडवून आणणे अत्यंत गरजेचे होते. शरद पवारांनी आपल्या कार्यकुशलतेने आणि फिशिंग टेक्नॉलॉजी पद्धतीने शिक्षण, युवक कल्याण व सेवा, कृषी व पाणलोट क्षेत्र यांमध्ये अनमोल बदल घडवले, महत्त्वाचे धाडसी निर्णय घेऊन ते पूर्णत्वास नेले.

पॉवर नीती

ह्या प्रकरणातून आपणास ही पॉवर नीती मिळते की, आपण ज्या क्षेत्रात जातो त्या क्षेत्रात एका विशिष्ट हुद्द्यावर किंवा पदावर पोहोचलो की आपण रिलॅक्स होऊन जातो. कधी कधी आळसी किंवा कुचकामीदेखील होऊ लागतो किंवा कामे टाळू लागतो. पण पॉवर नीती असे सांगते की आपण एकदा एका हुद्द्यावर पोहोचलो किंवा पदावर पोहोचलो, की त्या कामास सर्वाधिक महत्त्व द्या. लोकांनी आपल्यावर दाखवलेला विश्वास टिकवण्यासाठी सर्वतोपरी कार्य करा. स्वतःमध्ये नवनवीन आवश्यक बदल करा. जशा प्रकारे ABCD ते Z मध्ये B आणि D ह्यामध्ये C येतो कारण B फॉर बर्थ म्हणजे जन्म आणि D फॉर डेथ म्हणजे मृत्यू आणि C स्टॅंड्स फॉर चेंज म्हणजेच बदल. जेव्हा जेव्हा आपण वरच्या हुद्द्यावर किंवा पदावर पोहोचतो तेव्हा तेव्हा ती जबाबदारी आपल्याकडून आपली कार्यपद्धती, जीवनशैली व स्वभाव ह्यामध्ये काही बदल अपेक्षित करते. उदा: शरद पवार आमदार झाल्यावर त्यांनी मुंबईमध्ये सर्वाधिक वेळ देणे व आपल्या बारामती मतदार संघात देखील सातत्याने वेळ देणे ह्यामध्ये समतोल राखणे गरजेचे होते. तो समतोल शरद पवार ह्यांनी राखला आणि त्यामुळे त्यांना आमदार झाल्यावर दुसऱ्यांदा मंत्री होण्याची संधी मिळाली, मी तर म्हणेल मिळवली.

पॉवर नीती नुसार आपल्या क्षेत्रामध्ये सर्वोत्तम होण्यासाठी आपल्या कार्यपद्धती व जीवनशैली यांमध्ये अजून यशस्वी होण्यासाठी काय बदल करणे आवश्यक आहे ह्याविषयी चिंतन, मनन करा आणि त्या बदलाची आपल्या जीवनात अंमलबजावणीदेखील करा आणि पाहा लवकरच तुम्ही अधिकाधिक प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल कराल.

मुख्यमंत्रिपदाची पहिली इनिंग

शरद पवारांची धाडसी निर्णयक्षमता प्रत्येक खात्यामध्ये बदल घडवत गेली. वेगवेगळ्या खात्यांचे मंत्री त्यांच्या त्यांच्या खात्यात नक्की काय नवीन करावे, कोणती पावले उचलावीत याविषयी शरद पवार यांचे मार्गदर्शन घेत होते. जणू काही मंत्रांचे मुख्य म्हणजे मानलेले पण प्रत्यक्षात नसलेले असे ते मुख्यमंत्रीच झाले होते. त्या काळात लोकनेते जयप्रकाश नारायण हे व्यक्तिमत्त्व देशातील नागरिकांचे नेतृत्व करीत होते. त्यांना सर्व जण जे पी म्हणजे लोकांचा हीरो म्हणूनच ओळखत होते. देशाचे स्वातंत्र्य सेनानी म्हणून ओळख असणारे जे पी यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला होता. त्यांना अनेकदा जेलमध्ये जावे लागले होते. १९७१ मध्ये इंदिरा गांधी यांच्या विरुद्ध रायबरेली लोकसभा मतदारसंघातून त्यांनी निवडणूक लढवली आणि त्या पुन्हा निवडून आल्या. त्या निवडणुकीत पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी

शासकीय यंत्रणांना या निवडणुकीत वापरले. शासकीय कर्मचाऱ्यांना ड्यूटीवर असताना इलेक्शन एजंट म्हणून वापरण्यात आले, असा आरोप करीत जेपींनी कोर्टात धाव घेतली. त्या वेळी इंदिरा गांधी यांचे वकीलपत्र नानी पालखीवाला यांच्याकडे होते. जयप्रकाश नारायण यांचे वकीलपत्र शांतिभूषण यांच्याकडे होते.

देश स्वतंत्र झाल्यावर वाढती महागाई, बेरोजगारी यांविरुद्ध गुजरातमध्ये शांततेच्या मागणी नवनिर्माण आंदोलन यशस्वी केले. देशामध्ये अन्नटंचाई, वाढती महागाई, भ्रष्टाचार यांमुळे संपूर्ण जनसमुदाय संघर्षमय जीवन जगत होता, त्याला आधारून संपूर्ण क्रांती (It is a total revolution we want) ही मोहीम सुरु झाली. On 5th June 1974, Jayaprakash addressed a large crowd at Gandhi Maidan in Patna. He declared, This is a revolution. बिहारमध्ये विद्यार्थ्यांचे 'बिहार चळवळ' हे जनआंदोलन सुरु झाले, त्या वेळीदेखील जेपींनी 'संपूर्ण क्रांती संपूर्ण बदलाव' चा नारा दिला.

१२ जून १९७५ मध्ये न्यायाधीश जगमोहनलाल सिन्हा यांनी इंदिरा गांधी यांना शासकीय कर्मचाऱ्यांना निवडणूक यंत्रणेत वापरल्याबद्दल दोषी ठरवत, रायबरेली लोकसभा मतदारसंघाची झालेली निवडणूक रद्दबातल केली व इंदिरा गांधी यांना सहा वर्षांकरिता निवडणुकीला उभे राहता येणार नाही असा निकाल दिला. तसेच काँग्रेस पार्टीला २१ दिवसांच्या आत, पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना बदलण्याचे आदेश देण्यात आले. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने त्यासाठी इंदिरा गांधी यांना दोषी ठरवले होते. त्यानुसार इंदिरा गांधींची निवडणूक रद्द ठरवण्यात आली. त्या वेळी संतप्त झालेल्या आणि खंबीर नेतृत्वाच्या इंदिरा यांना ते जिव्हारी लागले. त्यांनी देशात २६ जून १९७५ ला आणीबाणी घोषित केली.

त्या वेळी नागरिकांची एक स्वयंस्फूर्त अशी चळवळ जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली निर्माण झाली. रामलीला मैदानावर लाखोंच्या संख्येने नागरिक एकत्रित झाले. इंदिरा गांधी यांच्याविरुद्ध देशात वातावरणनिर्मिती झाली. त्याचा परिणाम जनसंघ व जनता पार्टी यांचे एकत्रित केंद्र सरकार १९७७ मध्ये निवडून आले आणि जुने काँग्रेस नेते, जे काँग्रेसमधून बाहेर पडून जनता पार्टीमध्ये सामील झाले होते, ते मोरारजी देसाई वयाच्या ८१ व्या वर्षी पंतप्रधान झाले.

इंदिरा गांधी यांची विचारसरणी आणि इतर काँग्रेसी नेत्यांची विचारसरणी शरद पवार – पॉवर नीती | ५४

यांमध्ये तफावत असल्याने, इंदिरा कॉँग्रेस व स्वर्णसिंग कॉँग्रेस अशा दोन फळ्या निर्माण झाल्या होत्या. दिल्लीत यशवंतराव चव्हाण यांच्या निवासस्थानी स्वर्णसिंग कॉँग्रेसची बैठक झाली. त्या वेळी तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतदादा मुख्यमंत्रिपद टिकावे या हेतूने इंदिरा कॉँग्रेसमध्ये गेले होते. त्या वेळेस यशवंतराव चव्हाण यांचे असे मत होते की सध्या ‘जैसे थे’ परिस्थितीमध्ये महाराष्ट्राचे सरकार चालावे, पण सर्वच जण कंटाळलेले होते. सर्वांना बदल हवा होता, पण कोणातही वरिष्ठ नेत्यांबरोबर बोलण्याचे धाडस नव्हते. त्यामुळे सर्व जण शरदचंद्र पवार यांच्याशी बोलत होते. जनमानसात असलेल्या नाराजीमुळे शरद पवार यांना निर्णय घेण्याशिवाय कोणताही पर्याय दिसत नव्हता.

स्वर्णसिंग कॉँग्रेसमधून बाहेर पडलेले ३५ आमदार शरद पवार यांच्याबरोबर बाहेर पडले आणि पुरोगामी लोकशाही दल (पुलोद)मध्ये सहभागी झाले. स्वर्णसिंग कॉँग्रेसमधील बाहेर पडलेल्या आमदारांबरोबरच, समाजवादी कॉँग्रेस, जनता पक्ष, शेतकी कामगार पक्ष, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष, रिपब्लिकन पक्ष एकत्रित येऊन पुरोगामी लोकशाही दल स्थापन झाले. त्यामुळे कॉँग्रेसचे जुने नेता, वडीलबंधू, जवळचे मित्र आणि जनता पक्षाचे व्यापार मंत्री मोहन धारिया यांच्याशी भेट करून जनता पक्षासह विरोधी पक्षांना बरोबर घेऊन सरकार स्थापन करायचे, असे नियोजन ठरले. सुरुवातीला तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई त्यासाठी तयार नव्हते, पण मोहन धारिया यांच्याबरोबर झालेल्या चर्चेनंतर ते तयार झाले.

शरद पवार यांची महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदी निवड एकमताने करण्यात आली. त्यांनी १८ जुलै १९७८ मध्ये वयाच्या ३८ व्या वर्षी मुख्यमंत्रिपदाची शपथ घेतली आणि सर्वसामान्यांचा नेता मुख्यमंत्री झाला. त्यामुळे मुख्यमंत्रिपदाचा राजीनामा देणारे वसंतदादा पाटील संतप्त झाले.

शरद पवार मुख्यमंत्री आणि जनता पक्षाचे उत्तमराव पाटील यांना महसूल व पुनर्वसन खाते देण्यात आले. अशा प्रकारे पुरोगामी लोकशाही दल महाराष्ट्रात सत्तेत आले. पुलोद सरकार सत्तेत आले, एवढ्या लहान वयात शून्यातून सुरुवात करून स्वकर्तृत्वावर पवार साहेब मुख्यमंत्री झाले. महाराष्ट्राचा सर्वांत तरुण मुख्यमंत्री म्हणून केलेले त्यांचे हे रेकॉर्ड अजून कोणीही तोडलेले नाही.

पुलोद सरकारमध्ये जवळपास सर्वचजण पहिल्यांदाच कारभार पाहत होते. त्या सर्वांमध्ये शरद पवार साहेबच सर्वांत अनुभवी होते. पहिले विधिमंडळ

अधिवेशन विरोधी पक्षाला उत्तर देण्यात आणि सावरासावर करण्यातच गेले. जनतेला विकासाचा आराखडा पाहिजे होता, हे लक्षात घेऊन शरद पवार यांच्या नेतृत्वानुसार ४० कलमी विकासाचा कार्यक्रम घोषित झाला. त्यामध्ये कर्जमाफी, तसेच कृषी सिंचन आयोगाची स्थापना, गावागावात रस्ते, उद्योग उभारणीसाठी सवलती, शेतमजुरांच्या किमान वेतनामध्ये वाढ, असे महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले गेले. आता सरकार स्थिर होईल असेच वाटत होते. पुलोद सरकार जनतेनेदेखील स्वीकारले होते. पहिल्यांदाच मुख्यमंत्रिपदाची जबाबदारी शरद पवार उत्तमरीत्या पार पाडीत होते. मुख्यमंत्री म्हणून शरदचंद्र पवार साहेबांनी १८ जुलै १९७८ ते १७ फेब्रुवारी १९८० पर्यंत धुरा सांभाळली.

पॉवर्क्रीती

बुद्धिबळाच्या खेळात प्रत्येकाचे महत्व असते, मग तो बुद्धिबळाच्या खेळातील प्यादा म्हणजेच साधा सैनिक असो, घोडा, हत्ती, उंट, वजीर किंवा राजा असो सर्वानाच विशिष्ट महत्व आहे. तशाच प्रकारे जगभर एक संकल्पना प्रचलित आहे, 'Big person with big life', ह्या संकल्पनेनुसार प्रत्येक व्यक्ती जे जीवन जगतो आहे ते मोठे आहे. त्यानुसार आपण प्रत्येकाला आदर, सन्मान दिला पाहिजे हीच पॉवर नीती आहे.

तुकाराम महाराजांनी म्हंटले आहे की,

मुंगीचिया घरा कोण जाय मूळ । देखोनियां गूळ धांव घाली ॥१॥ हे बघा, इथे गूळ ठेवलाय - या आता तो खायला असे काही मुंगीच्या घरी आवताण (आमंत्रण) द्यावे लागत नाही. तर मुंग्या स्वतः संधी निर्माण करतात, गुळाच्या (संधीच्या) शोधात सातत्याने राहतात आणि गूळ सापडला की त्या दिशेने तयारीपूर्वक धाव घेतात. तसेच पॉवर नीती आपणास सांगते की संधी ही निर्माण करावी लागेल किंवा तिला ओळखावं लागेल आणि त्या दिशेने तयारीपूर्वक संधीचे सोने कारण्याहेतूने वाटचाल करावी लागेल. म्हणून विनर्स आणि लुजर्स ह्यांची तुलना पॉवर नीती मध्ये दिली आहे

I will study and prepare and someday my opportunity will come. - Abraham Lincoln हे अमेरिकेचे माजी राष्ट्रपती ह्यांची नीती होती तीच पॉवर नीती आहे.

शरद पवार साहेबांनी स्वअभ्यास केला स्वमदत केली आपल्या कमतरतेवर मात करून बदल स्विकारले, वेगवेगळी कौशल्ये आत्मसात केली स्वतःला त्या पदासाठी किंवा जबाबदारीसाठी तयार केले, संधीसाठी योग्य वाट पाहिली, आणि संधी दिसल्यावर सर्वोतोपरी तयारी करून त्या संधीचे सोने केले.

ઇયોયાલા નસતે કોણતેહી વય - પંતપ્રધાન મોરારજી દેસાઈ હોય

કેંદ્રામધ્યે સત્તેત અસલેલે સરકારદેખીલ ચાંગલે કામ કરીત હોતે. મોરારજી દેસાઈ પંતપ્રધાન મ્હણું ઉત્તમ કાર્ય કરીત હોતે. અનુભવી રાજકારણી મ્હણું ત્યાંચી ઓળખ હોતી. મોરારજી દેસાઈ યાંની વયાચ્ચા ૩૪ વા વર્ષી બ્રિટિશાંચ્ચા નોકરીલા લાથ મારૂન તે દેશાલા સ્વતંત્ર કરણ્યાચ્ચા સંગ્રામામધ્યે સામીલ ઝાલે હોતે. કાલાંતરાને કાંગ્રેસમધ્યે સહભાગી હોऊન ત્યાંની મહાત્મા ગાંધીચ્ચા નેતૃત્વાખાલી કાંગ્રેસચ્ચા માધ્યમાતૃન સ્વાતંત્ર્યાચ્ચા લઢ્યાત ભાગ ઘેતલા હોતા. કાંગ્રેસમધ્યે કાર્યકર્તા મ્હણું અસલેલે દેસાઈ પદાધિકારી ઝાલે હોતે. ૧૯૩૧ તે ૧૯૩૭ પર્યંત ગુજરાત પ્રદેશ કાંગ્રેસ કમિટીચ્ચા સચિવપદી મોરારજી દેસાઈ યાંચી નિયુક્ત ઝાલી હોતી. ત્યા દરમ્યાન સ્વાતંત્ર્યલઢ્યાત ત્યાંના દોન વર્ષે જેલમધ્યે જાવે લાગલો.

પુઢે જાऊન ભારત સ્વતંત્ર ઝાલા. ૨૬ જાનેવારી ૧૯૫૦ રોજી ભારતાચે શરદ પવાર – પાવર નીતી | ૫૮

संविधान पूर्ण झाले. त्यानुसार १९५२ मध्ये द्वैभाषिक राज्य मुंबईचे (बॉम्बे) ते मुख्यमंत्री झाले. त्या वेळी देसाई ५६ वर्षांचे होते. मोरारजी देसाई हे गुजराथी कम्युनिटीचे असूनदेखील ते उत्तम मराठी बोलत असत. नंतर संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण झाले. मोरारजी देसाई हळ्ळूहळ्ळू राजकारणी म्हणून राष्ट्रीय पातळीवरच्या राजकारणात पोहोचले. भारत स्वतंत्र झाल्यापासून जवळपास १६ वर्षांहून अधिक काळ पंडित जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधान होते. २७ मे १९६४ मध्ये नेहरूंचे निधन झाल्यावर गुलजारीलाल नंदा यांची ३३ दिवसांसाठी पंतप्रधानपदी नियुक्ती झाली. त्यानंतर लालबहादुर शास्त्री यांची पंतप्रधानपदी निवड झाली. पाकिस्तानलाही सुसंधी वाटली. पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. ‘जय जवान, जय किसान’ हा घोषणामंत्र वातावरणात निनादला. भारताने पाकिस्तानला युद्धात हरवले. युनोने युद्धबंदी केली. रशियाने मध्यस्थी केली. १० जानेवारी १९६६ रोजी हृदयविकाराच्या तीव्र झटक्याने त्यांची जीवनज्योत मालवली. त्यांनी देशासाठी केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्यासाठी त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्काराने गौरवण्यात आले. त्यानंतर पंतप्रधानपदाचे उमेदवार म्हणून मोरारजी देसाई यांचे नाव पुढे आले. पण इंदिरा गांधी यांच्या सांघिक नेतृत्वापुढे कोणाचेच काही चालले नाही.

१९६७ मध्ये इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. त्या वेळी ‘पंतप्रधानपदाचे उमेदवार म्हणून काँग्रेस पक्षाचा एक वरिष्ठ नेता म्हणून मला पंतप्रधान होण्याची संधी मिळाली पाहिजे’, असे मोरारजी देसाई यांचे मत होते. देसाई यांची नाराजी दूर व्हावी म्हणून त्या वेळी उपपंतप्रधान व गृहमंत्री म्हणून मोरारजी देसाई यांना नियुक्त करण्यात आले, पण त्यावर देसाईचे समाधान झाले नाही. त्यांचे पंतप्रधानपदाचे ध्येय त्यांच्या मनात आणि ओठांवर सतत जिवंत राहिले. त्यामुळे वयाच्या ७१ व्या वर्षी उपपंतप्रधान झाल्यानंतर पंतप्रधानपदाचे स्वप्न मोरारजी देसाई यांना सतत पडत राहिले. त्यांनी ते स्वप्न सतत जिवंत ठेवले. मोरारजी देसाई हे शरीराने एकदम तंदुरुस्त असलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणून ओळखले जात. देसाई योगाचे सर्वोत्तम चाहते व फॉलोअर होते. ते नेहमी योग तर करीतच पण आयुर्वेदावरही त्यांचा गाढा विश्वास होता. आयुर्वेदानुसार ते नेहमी शिवांबू प्राशन करीत (स्वमूत्र पिणे). त्यामुळे ते वयोमानानुसार जरी वृद्ध झाले असले तरी शरीराने व मनाने तरुण दिसत होते. त्यामुळेच की काय वयाच्या ८१ व्या वर्षी २४ मार्च १९७७ मध्ये जयप्रकाश नारायण यांच्या

सल्ल्यावरून मोरारजी देसाई पंतप्रधान झाले आणि ते १५ जुलै १९७९ पर्यंत पंतप्रधान पदावर विराजमान होते.

पण त्यासाठी १९७५ मध्ये, म्हणजे वयाच्या ७९ व्या वर्षी त्यांनी निर्णय घेऊन प्रथम स्वर्णसिंह कँग्रेसमध्ये सर्वोच्च स्थान पटकावले व १९७७ मध्ये जनता पार्टीमध्ये जाऊन पंतप्रधान झाले. जनता पार्टी व इतर पक्ष यांच्या अंतर्गत बादामुळे आणि इंदिरा गांधी यांची प्रतिमा मलिन करण्याच्या उपपंतप्रधान चौधरी यांच्या अयशस्वी प्रयत्नांमुळे सगळे फसले व स्वतःच्या कर्तृत्वामुळे जनता पार्टीचे सरकार अल्पमतात आले आणि पडले. तत्पूर्वी पुढील राजकारण लक्षात घेऊन अगोदरच मोरारजी देसाई यांनी जबाबदारी स्वीकारत राजीनामा दिला, पण आपले पंतप्रधानपद भूषवण्याचे स्वप्न पूर्ण करूनच.

पॅकर्नीती

आपले

ध्येय म्हणजेच व्हीजन SMR

(Specific measurable result)

म्हणजेच दिनांक, वेळ, ठिकाण तसेच कशाप्रकारे

हे नमुद करावे. ते ध्येय जीवंत ठेवण्यासाठी डिस्प्ले बोर्ड, रेकॉर्डिंग आणि बोलणे या माध्यमातून जीवंत ठेवावे.

ध्येय निश्चीत करताना भविष्य आतच घडले आहे आणि

आजच तो भविष्यातील दिवस आहे, अशी कल्पना करून

त्यानुसार वर्तमानातील आजपर्यंतचे कार्य सिद्धीस नेण्यासाठी

नियोजन करावे व त्याप्रमाणे कृती करावी. ध्येय निश्चीत करताना

वैयक्तीक फायद्याच्या पलिकडे जाउन you, your family,

community, society, state, country, world wide येथे

आकृती तयार करावी. अशा प्रकारे तुमच्या ध्येयाचा काय चांगला

परिणाम होईल त्याविषयी लिहावे. म्हणजेच ध्येयाला जनमानसात

मांडत असताना त्याला सोशन रिस्पॉन्सिबिलीटीची देखील जोड

द्यावी. मला एखादी गोष्ट मिळवून समाजासाठी, देशासाठी

नक्की काय चांगले करायचे आहे. याचे उद्दिदष्ट पक्के आणि

प्रभावी असावे. ज्यासाठी तुम्ही तयार आहात, त्या गोष्टी स्वतः

हून तुमच्याकडे येतात. हा निसर्गाचा नियम आहे. म्हणून तुम्हाला

जे हवे त्याची फक्त तयारी ठेवा. हवी असलेली गोष्ट वा घटना

वा जबाबदारी वा व्यक्ती तुमच्या आयुष्यात येण्यासाठी

आवश्यक ती तयारी करा आणि स्वीकारण्याची वृत्ती ठेवा.

एकदा का तुम्ही तयार झालात, की गोष्टीना, घटनेला,

जबाबदारीला, पदाला तुमच्या आयुष्यात यावेच

लागते.

KEEP YOUR
DREAMS ALIVE

साहसी इंदिरा गांधी

देशाचे तुफानी, खंबीर नेतृत्व म्हणून ओळख असलेल्या इंदिरा गांधी, या फक्त नेहरू घराण्यातील होत्या म्हणून जरी पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या असल्या तरी त्यांच्या नेतृत्वकौशल्याने त्या पहिल्या यशस्वी महिला पंतप्रधान झाल्या होत्या. देशाच्या प्रथम पंतप्रधानाच्या त्या कन्या असल्याने त्यांनी राष्ट्रीय राजकारण, देशाचे राजकारण जवळून पाहिले होते. १९१७ रोजी अलाहाबाद येथे जन्मलेल्या इंदिरा गांधी यांनी भारत स्वतंत्र होण्यापासून ते देशाची नवीन राजकीय फली स्थापित होण्यासाठी झालेले राजकारण, हे सर्वच जवळून पाहिले होते. आई कमला आणि पिता पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडून त्यांना सर्वांगीण संस्कार झाले होते. आई-वडिलांबरोबरच आजोबा मोरीलाल नेहरू व आजी स्वरूपाराणी यांनीदेखील त्यांना घडवण्यात मोलाचे कार्य केले होते. आजी-आजोबांनी त्यांचे नाव

इंदिरा असे ठेवले होते, पण पंडितजी त्यांना प्रेमाने प्रियदर्शिनी असे म्हणायचे.

इंदिराजींनी देशाचे स्वातंत्र्य मिळवण्यापूर्वीचे आंदोलन अतिशय जवळून पाहिले होते. महात्मा गांधीपासून ते अनेक मोठ्या नेत्यांची पंडितजींच्या घरी ये-जा असायची, त्यामुळे काँग्रेसी विचारांचा प्रचंड प्रभाव त्यांच्यावर होता. त्या काळात महात्मा गांधीजींनी विदेशी कपड्यांची होळी करण्याचे ठरवले होते. त्यानुसार विदेशी कपडे घालायचे नाहीत, असा निर्णय देशातील सर्व नागरिकांनी घेतला होता. परदेशातून आलेल्या पाहुण्यांनी इंदिराजींना एक गुलाबी फ्रॉक आणला होता. आई कमला यांनी त्यांना हा फ्रॉक घालण्यास सांगितले, त्यावर इंदिराजी ठामपणे म्हणाल्या होत्या की, मी विदेशी कपडे घालणार नाही म्हणजे नाही. विदेशी कपड्यांच्या होळीमध्ये त्यांनी त्यांची विदेशी खेळणी व विदेशी कपडे फेकून दिले.

अलाहाबादमध्ये प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर त्यांनी रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतनमध्ये काही काळ शिक्षण घेतले. विविध कलांमध्ये पारंगत असलेल्या इंदिरा गांधी यांना नृत्यकलेसाठी खुद रवींद्रनाथ टागोर यांनी सन्मानित केले होते, अशी आठवण इंदिरा गांधींच्या पुस्तकात वाचण्यास मिळते. इंदिराजी १९ वर्षांच्या असताना १८ फेब्रुवारी १९३६ रोजी त्यांच्या आई कमला यांचे निधन झाले. त्यानंतर त्या ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये जाऊन शिकल्या. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्या भारतात आल्या.

एका आंदोलनात्मक मिरवणुकीत ब्रिटिश सैनिकांनी इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली निधालेल्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मोर्चावर लाठीमार केला. त्यात इंदिराजींना देखील मार लागला, पण त्यांनी तिरंगा सोडला नाही व तो खालीही पडू दिला नाही. उलट नियांवर लाठीमार करणाऱ्या त्या अधिकाऱ्याला त्या म्हणाल्या, “मै नेहरूजी की कन्या हूँ, मैं डरूंगी नही, चिलाऊंगी नही, अपना तिरंगा झांडा छोडूंगी नही।”

महात्मा गांधींचे मानसपुत्र असलेल्या फिरोज गांधी यांच्याशी त्यांचा २६ फेब्रुवारी १९४२ रोजी विवाह झाला. २० ऑगस्ट १९४४ रोजी त्यांना पहिला मुलगा झाला. त्याचे नाव राजीव ठेवण्यात आले आणि १४ डिसेंबर १९४६ रोजी दुसरा मुलगा झाला. त्याचे नाव संजय ठेवण्यात आले. दोन मुलांवर यथायोग्य संस्कार करीत त्या राजकारणाचे धडे देत राहिल्या.

१९५९ मध्ये इंदिराजी काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडल्या गेल्या. ८ सप्टेंबर १९६० ला त्यांचे पती फिरोज गांधी यांचे निधन झाले. २७ मे १९६४

रोजी पंडित जवाहरलालजींचे निधन झाले. या सर्व भावनात्मक कौटुंबिक आपत्तींतून त्या खंबीरपणे उभ्या राहिल्या. बडिलांच्या स्थानी असलेल्या पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींच्या मंत्रिमंडळात त्यांनी मिनिस्टर ऑफ इन्फर्मेशन व ब्रॉडकास्टिंग हा विभाग यशस्वीपणे सांभाळला. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींच्या मृत्यूनंतर २४ जानेवारी १९६६ ते २४ मार्च १९७७ पर्यंत देशाच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून त्यांनी खंबीर नेतृत्व केले.

हरित क्रांती, गरिबी हटाओसारख्या योजना राबवून त्यांनी देशाच्या विकासाच्या राजकारणाला दिशा दिली. पाकिस्तानद्वारे सतत पूर्व पाकिस्तानला नगण्य वागणूक दिली जात होती. त्या वेळी भारताने लष्करी मदत करून बांगलादेश वेगळा निर्माण केला. देशात सततचे संप व टाळेबंदी यांमुळे देशाची आर्थिक स्थिती बिघडत होती. ही अर्थव्यवस्था सुरक्षीत चालावी म्हणून कठोर निर्णय घेऊन १९७५ मध्ये आणीबाणी पुकारली. भारतातील लोकशाहीप्रेमी जनता त्यामुळे नाराज झाली. १९७७ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाची हार झाली आणि जनता पक्षाचे सरकार मोरारजी देसाईच्या नेतृत्वाखाली सत्तेवर आले.

दरम्यानच्या काळात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्यावरील आरोप खोटे सिद्ध झाल्यामुळे त्यांची प्रतिमा आणखीनच उजळली. देश चालवण्यासाठी खंबीरपणे निर्णय घेणारी, कर्तृत्वावान महिला इंदिरा गांधीच हवी, असा आवाज जनमानसात उमटला. इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली इंदिरा काँग्रेसने निवडणुका लढवल्या आणि देशभारातून प्रचंड बहुमताने निवडूनदेखील आल्या. त्यावेळी स्वर्णसिंह काँग्रेसचे खासदार म्हणून एकमेव व्यक्तिमत्त्व निवडून आले ते म्हणजे खुद यशवंतराव चव्हाण साहेब. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व राष्ट्रीय पातळीवर स्थिर झाले आणि १९८१ मध्ये स्वर्णसिंह काँग्रेसमधून यशवंतराव चव्हाण इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामील झाले.

इंदिरा गांधी पंतप्रधान म्हणून निवडून आल्यावर त्यांनी जनता पाटीचे राजकारणाच्या द्वारे कंबरडे मोडण्यास सुरुवात केली. केंद्रीय आणि राज्य स्तरावर जनता पाटीचे व त्यांच्या सोबत असलेल्या सर्वच पक्षांचे विभाजन झाले होते – किंबहुना घडवले होते, असेही म्हणता येईल. राजकारण करणे आणि घडवणे यांमध्ये इंदिरा गांधी यांना कोण अडवू शकेल?

१९८० मध्ये केंद्रात सरकार आल्यावर इतर नऊ राज्यांत हालचाली वेगाने सुरु झाल्या आणि महाराष्ट्रातले सरकार पडल्यामुळे पुन्हा नव्याने निवडणुकांचे शरद पवार – पॉवर नीती | ६४

रणशिंग फुंकण्यात आले. पुलोदमधील सर्वच पक्ष शरद पवार साहेबांच्या नेतृत्वाखाली निवडणुकांमध्ये सहभागी झाले. स्वर्णसिंह काँग्रेसमधून बाहेर पडून, शरद पवार साहेबांच्या बरोबर असलेले काही आमदार पुन्हा स्वर्णसिंह काँग्रेसमध्ये तर काही आमदार हे इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामील झाले. काही विश्वासू आमदार मात्र शरद पवार यांच्याबरोबरच राहिले.

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना अपेक्षित असाच निकाल लागला. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या सांगण्यानुसार बैरिस्टर अब्दुल रहमान अंतुले पहिल्यांदाच मुख्यमंत्री झाले. मुस्लिम समाजाचा मुख्यमंत्री म्हणून त्यांना हा सन्मान मिळाला, पण त्यामुळे महाराष्ट्रातली जनता मात्र नाराज झाली. याविषयी पुढे आपण वाचणार आहोतच.

पॉवर्नीती

सत्तेपुढे

शहाणपण नाही, त्यामुळे
देशाची आणि समाजाची सेवा
करायची झाल्यास योग्य मार्गाने बुद्धिबळाच्या
खेळाप्रमाणे राजकारणात योग्य चाल करून
सतत सत्तेमध्ये राहावे. त्यामुळे आपण दिलेली
आक्षासने पूर्ण करता येतात आणि कामे व आक्षासने
पूर्ण झाल्यावर जनमानसाचा विश्वास अधिकाधिक पक्का
होतो. अशी पॉवर नीती पवार कुटुंबाने आयुष्यभर
जोपासली, असे आवर्जून जाणवते. त्यामुळेच
कदाचित शरद पवार साहेब म्हणजे शपथ
न घेतलेले भारत देशाचे पंतप्रधान,
असा उल्लेख २०१७ मध्ये काही
पत्रकारांनी केला.

दिंडी शेतकऱ्यांची - नामुष्की सरकारची

शेतकरी संघटनेची चळवळ चालू असतानाच विदर्भातील यवतमाळ यांनी चक्राजाम आंदोलन सुरु केले होते. महाराष्ट्रामध्ये अंतुलेना विरोध म्हणून जागोजागी निर्दर्शने, आंदोलने, कोपरा सभा होत होत्या. शरद पवार यांना जनतेच्या मनातली खदखद जाणवली. यावर काय करता येईल म्हणून शरद पवार विचार करू लागले. सर्व महाराष्ट्रातील जनता एकत्र आली पाहिजे, असे काहीतरी करावे हे चित्र त्यांच्या डोळ्यांसमोर येत होते. त्या पार्श्वभूमीवर माजी मुख्यमंत्री शरदराव यांनी शेतकर्यांची मोठी सभा विदर्भात आयोजित केली होती. एक लाखांहून अधिक शेतकरी त्या सभेत होते. एवढा मोठा जनाधार पाहून शरद पवार यांना लांगमार्चची म्हणजेच शेतकरी दिंडीची कल्पना सुचली. जळगाव ते नागपूरपर्यंत ४५० किलोमीटरचा लांगमार्च -

शेतकरी दिंडी काढण्याचे ठरले. दिंडीचे प्रयोजन, महात्मा फुले यांच्या शेतकरी चळवळीची आठवण व नाशिक जिल्ह्यात गोळीबारात हुतात्मा झालेल्या दोन शेतकऱ्यांची आठवण हे होते. तसेच शेतकऱ्यांच्या ७/१२ च्या विषयाशी निगडित असल्यामुळे, ७ डिसेंबर १९८० रोजी ती शेतकरी दिंडी जळगावहून शाहूनगरमधून ११ वाजता सुरु करून ती नागपूर येथे २९ डिसेंबर रोजी पोहचून शेतकऱ्यांच्या मागण्यांची सनद सरकारला द्यावी व त्यावर लेखी उपाय घेऊन सांगता समारंभ करण्याचे योजले गेले.

शेतकरी दिंडीची सुरुवात ७ डिसेंबर १९८० रोजी जळगावमधून झाली. ३००० पेक्षा अधिक लोकांनी सुरुवातीलाच दिंडीत उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. हळूहळू गावागावांत त्यामध्ये वाढच होत गेली. दिंडीचे नेतृत्व शेतकरीच करीत होते. सोबत प्रमुख भूमिकेत शरद पवार, राजारामबापू पाटील, एन. डी. पाटील, बबनराव ढाकणे, प्रा. ग. प्र. प्रधान, हसमुख उपाध्याय, ए. बी. वर्धन, व्ही. डी. देशमुख, डॉ. ए. बी. सावंत, अहिल्याताई रांगणेकर, के. पी. कुरणे, मृणाल गोरे, बापू काळदाते, प्रभा राव, गोविंदराव आदिक, भाई वैद्य, बापूसाहेब थिटे, अरुण मेहता असे सर्वच पक्षाचे नेते होते. दिंडीमधील वातावरण हे अत्यंत आध्यात्मिक व सामाजिक होते. हजारो वारकरी या दिंडीमध्ये टाळमृदंग वाजवत भजने म्हणत होते. खास वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये सर्वांत जास्त संख्येने शेतकरी मंडळी होती. खानदेश आणि विर्दभ भागातील जनतेचे प्रश्न नेहमीच दुर्लक्षित राहिले होते, त्यामुळे दिंडी हेच आपले प्रश्न मांडण्यासाठी सर्वोत्तम साधन आहे अशी भूमिका लाखो शेतकऱ्यांची झाली होती. त्यामुळे स्वतःच्या हक्कासाठी निघालेली दिंडी म्हणजे शेतकरी-दिंडी अशी सर्व शेतकऱ्यांची भावना होती.

दिंडीमध्ये आपले प्रश्न मांडण्यासाठी शेतकऱ्यांनी वेगवेगळी गाणीदेखील तयार केली होती. शिवाय संत तुकाराम महाराजांचे परिवर्तनावर आधारित अभंगदेखील त्यामध्ये गायिले जात होते. या शेतकरी दिंडीमध्ये वारकरी मंडळीसोबत लेझीम पथके, दांडपटे यातील कौशल्य दाखवणारी मंडळीदेखील मोठ्या हौसेने जमा होत होती.

शेतकरी दिंडी ज्या ज्या गावातून जात होती त्या गावात त्यांचे स्वागत होत होते. दिंडीमधील लोकांना नाष्टा, जेवण यांची सोय स्वयंस्फूर्तपणे गावकरी मंडळी करीत होती. गावागावांत सभा होऊन शेतकरी दिंडीची भूमिका सर्व शेतकरी बांधवांमध्ये मुख्य मंडळी सांगत होती. गावागावांतल्या शाळांमध्ये या

शेतकरी दिंडीचा मुक्काम होत होता. आजूबाजूच्या गावांतील मंडळी बैलगाडी किंवा ट्रकने किंवा ट्रॅक्टरने येऊन दिंडी पाहण्यासाठी जमा होत होती.

दुसऱ्याच दिवशी दिंडीची संख्या दुपटीने वाढली आणि ६००० पेक्षा अधिक झाली. नंतर शंभर किलोमीटर चालेपर्यंत ती संख्या २५,००० पर्यंत पोहोचली होती. ती संख्या सतत वाढतच गेली, त्याचे कारण म्हणजे दिंडीला कोणतेही राजकीय स्वरूप देण्यात आले नव्हते; कोणत्याही पक्षाचा झेंडा त्यामध्ये नव्हता. गावागावात दिंडी थांबत असताना आजूबाजूच्या गावांतील प्रमुख मंडळी आवर्जून गावागावांतील प्रश्न उपस्थित करीत होती. तीथल्या समस्यांचे भीषण स्वरूप सर्व प्रमुख नेते मंडळींसमोर येत होते. सुरुवातीला जरी सरकारी दबावामुळे दिंडीकडे दुर्लक्ष केले असले तरी कालांतराने जनतेचा वाढता प्रतिसाद पाहता पत्रकारांना त्याची दखल घ्यावीच लागली. प्रथम त्याला राजकीय स्वरूप देण्याचा विरोधकांनी प्रयत्नदेखील केला; पण हीच महाराष्ट्रातील असंख्य गावांतील शेतकऱ्यांची स्थिती आहे हेदेखील पत्रकारांना जाणवले आणि खरी परिस्थिती जनतेसमोर आणण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत बदल, परिवर्तन घडवण्यासाठी सरकारला जागे करावेच लागेल, अशी तीव्र प्रतिक्रिया निर्माण झाली.

त्याला संपूर्ण देशभरातील आणि काही ठराविक आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील वृत्तवाहिन्या व वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्धी मिळाली होती. वृद्ध शेतकरी मंडळी, गावागावांतील तरुणाईची छायाचित्रे, लहान मुलांना कडेवर घेऊन आलेल्या महिला, यांची छायाचित्रे वृत्तपत्रात व वृत्तवाहिन्यांवर प्रसिद्ध होत होती. त्या काळात फक्त एकच वृत्तवाहिनी होती आणि ती म्हणजे दूरदर्शन. त्यावर देखील सातत्याने या दिंडीच्या बातम्या प्रसिद्ध होत होत्या. त्यावर एक गाणेदेखील प्रसिद्ध झाले.

“आवताण बियाणे बियाला चालले! सपान हिरवा आणाया चालले!!

बियांचा महिना कपाई लावला मातीने पोसला वाच्याने!

कुणबी करितो चीनगाणि शेतात कष्ट तो राबितो सपान डोळ्यात!!”

त्या शेतकरी दिंडीमध्ये खास पालखीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या प्रतिमा ठेवण्यात आल्या होत्या. त्याचबरोबर शेतकरी व शेतमजूर यांच्या मागण्यांची सनद त्यामध्ये ठेवली होती.

मागणीच्या सनदीमध्ये आठ प्रमुख मागण्या होत्या :

१. शेतमालास किफायतशीर भाव मिळावा.
२. शेतमजुरास दोन रूपये रोजंदारी देण्यात यावी.
३. त्यांना सुट्ट्यादेखील देण्यात याव्यात.
४. दुष्काळी भागात रोजगार हमी योजना करून रोजंदारी रूपये सात करावी.
५. महागाई कमी करा व जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त द्या.
६. नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूर यांच्यावरील गोळीबाराची चौकशी करा.
७. ग्रामीण बेरोजगारी दूर करा, अटक केलेल्या शेतमजुरांची बिनशर्त सुटका करा व खटले काढून घ्या.
८. औद्योगिक व शेती उत्पादन यांच्यामधील समतोल राखला जावा.

दिंडीमधील शेतकन्यांची राहण्याची व्यवस्था व जेवण म्हणजे भाजी-भाकरी यांची त्या त्या ठिकाणच्या गावकन्यांनी व्यवस्था केली होती. दिंडीमध्ये विरोधी पक्षनेते शरद पवार, कॅबिनेट दर्जाचे नेते यांना गाडी व सुरक्षा होती; पण शरद पवार हे शेवटपर्यंत चालत होते. इतर नेते, तहसीलदार, प्रांत अधिकारी, १०० हून अधिक पोलीस व लाखोंच्या संख्येने शेतकरी उपस्थित होते. हळूहळू दिंडी पुढे चालली होती. त्याच कालावधीत १२ डिसेंबर रोजी शरद पवार यांचा वाढदिवस लाखोंच्या उपस्थितीत साजरा झाला. शरद पवार यांचे ठिकठिकाणी अनेक माउलींनी औक्षण केले. दिंडीच्या दबावामुळे तत्कालीन मुख्यमंत्री अंतुले यांनी शरद जोशी यांना वाटाघाटीला बोलावले.

दिंडीपूर्वी शरद जोशी म्हणजे शेतकन्यांचे दलाल असे म्हणून सरकार दलालांबरोबर बोलू इच्छित नाही, असे मुख्यमंत्री अंतुले म्हणाले होते. परंतु शरद पवार साहेबांनी शेतकरी दिंडी चालूच ठेवली. शेतकरी दिंडीची महती संपूर्ण देशभर पोहचली. तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी घाबरून विधानसभेचे अधिवेशन २६ डिसेंबर रोजी समाप्त करण्याचे १८ डिसेंबर १९८० रोजी घोषित केले. त्यामुळे अवघ्या ८ दिवसांत ११ दिवसांचा चालत प्रवास पूर्ण करणे अशक्य होते. तरी दिंडी चालण्याची गती वाढवत नागपूरकडे निघाली व २६ डिसेंबर रोजीच मागण्यांची सनद सरकारला देण्याचे ठरले.

२० डिसेंबर रोजी महाराष्ट्र राज्याचे माजी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी दिंडीत सहभाग घेतला. सरकारने दिंडीची मोडतोड करण्यास सुरुवात केली. अमरावती जिल्हाधिकाऱ्यांच्या मार्फत मिरवणुका, सभा आर्दीवर बंदी घालण्याचे २० डिसेंबर रोजी घोषित करण्यात आले. त्यानुसार यशवंतराव

चव्हाण व काही शेतकऱ्यांना अटक करून गुप्त जागी ठेवण्यात आले. हजारो शेतकऱ्यांना अटक करण्याचे धोरण अबलंबिले. परिणामी महाराष्ट्रातील जनतेने महाराष्ट्र बंदची घोषणा केली.

शरद पवार, राजारामबाबू पाटील, ग. प्र. प्रधान व इतर सर्व नेत्यांनी ठरवले की शिवाजी महाराजांच्या गणिमी काव्याप्रमाणे एस.टी., रेल्वे, स्वतःची गाडी अशा वेगवेगळ्या माध्यमातून शेतकरी दिंडीने नागपूरमध्ये प्रवेश करावा आणि २४ डिसेंबरला रात्रीच सगळे तेथे पोहोचले. त्या वेळी हवेत गोळीबार करण्यात आला, पोलिसांच्या माध्यमातून हल्ले करण्यात आले. वरिष्ठ नेत्यांकडे मुख्यमंत्री अंतुले व २०० पैकी ११० आमदारांनी सह्या करून खोटा माहितीपर प्रस्ताव पाठवण्यात आला. चौकशी होऊच नये म्हणून सरकारने अशी खोटी माहिती दिली की शेतकऱ्यांनी तलवारी घेऊन रक्तपात करण्याचा प्रयत्न केला आणि म्हणून त्यांच्यावर हल्ला करण्यात आला, गोळीबार करण्यात आला. ही खोटी माहिती पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना देण्यात आली. विधानसभेच्या पाच किलोमीटर अलीकडे शेतकरी दिंडी थांबवण्यात आली. २६ डिसेंबर रोजी ठरल्याप्रमाणे शेतकरी दिंडीचा यशस्वी सांगता समारंभ करण्यात आला.

या शेतकरी दिंडीमुळे लोकनेता शरद पवार अशी प्रतिमा संपूर्ण जगभर उमटली. अशा प्रकारच्या अनोख्या यशस्वी शेतकरी दिंडीने महात्मा गांधींच्या लाँगमार्चची, म्हणजेच मिठाच्या सत्याग्रहाची आठवण करून दिली. डिसेंबर १९२९ मध्ये इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसने स्वातंत्र्य घोषित केले आणि त्याला आधारून २६ जानेवारी १९३० हा संपूर्ण देशभर स्वातंत्र्य दिवस म्हणून साजरा करण्याचे ठरले. महात्मा गांधी भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी काही तरी मोठे आंदोलन करू इच्छित होते. त्यासाठी ते एका आंतरराष्ट्रीय पत्रकारासोबत समुद्र किनाऱ्यावर विचार करत बसले होते. त्या वेळी मिठाचा सत्याग्रह करण्याचा विचार महात्मा गांधींच्या मनात अचानक आला आणि ते उद्गारले ‘येस, आय गॉट इट!’ त्यावर पत्रकाराने विचारले, ‘काय मिळाले?’ गांधीजी म्हणाले, “भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण टर्निंग पॉईंट देणारे आंदोलन सुचले आणि त्याचे नाव असेल सॉल्ट मार्च (मिठाचा सत्याग्रह)!”

त्यानुसार देशभर स्वातंत्र्यदिवस साजरा करणे व सर्वांना मिठाच्या लाँगमार्चमध्ये सहभागी होण्यासाठी आवाहन करण्यात आले. १२ मार्च १९३० रोजी मिठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी व आपला प्राथमिक हक्क मिळविण्यासाठी लाँगमार्च करण्याचे ठरले. जवळजवळ ३८५ ते ४०० किलोमीटर अंतराचा तो

लाँगमार्च होता. फक्त ८० सत्याग्रहींनी हा लाँगमार्च सुरु झाला. तो पूर्ण २४ दिवसांचा होता. हळूहळू त्यात लोकांची गर्दी वाढू लागली. लाखो लोक या सत्याग्रहामध्ये सामील झाले. त्या वेळी ६०,००० हून अधिक लोकांना अटक करण्यात आली. यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याची चर्चा संपूर्ण जगभर सुरु झाली आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळणारच याची खात्रीच जगाला आणि भारतवासीयांना पटली.

पॉवर्नीती

कोणत्याही विषयाला पूर्णत्वास घेऊन जाण्यासाठी जनमत निर्माण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपणास कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी व्हायचे असेल तरीसुद्धा विश्वासदर्शक जनमतनिर्मिती करणे महत्त्वाचे आहे.

Majority rule is a decision rule that selects alternatives which have a majority, that is, more than half the votes. It is the binary decision rule used most often in influential decision-making bodies, including the legislatures of democratic nations.

यशवंतरावांनी स्वीकारली इंदिरा काँग्रेस शरदरावांनी निर्मिती समाजवादी काँग्रेस

शरद पवार यांचे राजकीय गुरु यशवंतराव चव्हाण यांना २७ जानेवारी १९८१ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी बोलावून, आदरातिथ्य करून, विनंतीपूर्वक स्वर्णसिंह काँग्रेसलाच इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामील होण्यासाठी आग्रह केला. यशवंतराव चव्हाण साहेब त्या आग्रहाला 'नाही' म्हणून शकले नाहीत, कारण यशवंतराव चव्हाण हे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या सर्वांत जवळचे होते. द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून त्यांची निवड पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या सांगण्यावरूनच झाली होती. तसेच संयुक्त महाराष्ट्राच्या चलवळीच्या वेळी तत्कालीन काँग्रेसच्या पक्षाध्यक्ष खुद इंदिरा गांधी यांनीच सहकार्य केले होते. त्या काळापासून इंदिरा गांधी यांच्याशी त्यांचे बोलणे होत असे. त्यामुळे इंदिरा गांधी या यशवंतराव चव्हाण यांचा फार आदर करीत असत. यशवंतराव चव्हाण व इंदिरा गांधी यांच्यामध्ये मध्यस्थी करण्याचे काम माजी ब्रिटिश पंतप्रधान जेम्स कॅलघन

यांनी केले होते.

त्या काळात कॅलघन भारताच्या दौऱ्यावर होते. त्यांचे व यशवंतराव चव्हाण यांचे मैत्रीचे संबंध होते. कॅलघन यांच्या सांगण्यावरून पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना भेटण्यास यशवंतराव चव्हाण तयार झाले. २६ मे १९८१ रोजी यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वर्णसिंह काँग्रेसचे सदस्यत्व व विरोधी पक्ष नेतेपदाचा राजीनामा दिला, पण खासदारपद मात्र सोडले नाही. त्या वेळी शरद पवार जपानला अभ्यास दौऱ्यावर होते. त्या काळातच यशवंतराव चव्हाण यांच्या बरोबरबहुतेक आमदार इंदिरा काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले. शेतकरी दिंडीनंतर लोकनेता शरद पवार यांना स्वर्णसिंह काँग्रेसमध्ये राष्ट्रीय पातळीवर काम करण्याची संधी देण्यात आली. ऑक्टोबर १९८१ मध्ये स्वर्णसिंह काँग्रेसचे अध्यक्ष देवराज यांनी राजीनामा दिल्यानंतर शरद पवार यांची अध्यक्षस्थानी नियुक्ती करण्यात आली. अध्यक्षस्थान स्वीकारल्यावर प्रथम स्वर्णसिंह काँग्रेसचे नाव बदलून समाजवादी समाज रचनेवर आधारित सोशलिस्ट काँग्रेस करायचे असे ठरवले गेले.

यशवंतराव चव्हाण साहेब इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामील झाल्यावर, त्या वेळी शरद पवार यांना सहजपणे महत्वाचे स्थान मिळवता आले असते, पण त्यांनी तसे न करता सोशालिस्ट काँग्रेसची संपूर्ण देशभर बांधणी आणि नवे मित्र तयार करण्यास सुरुवात केली. इंदिरा काँग्रेसला एकसंघ विरोध करण्यासाठी विरोधी पक्षांनी व प्रादेशिक पक्षांनी एकत्र येऊन किमान एक तरी कार्यक्रम हातात घ्यावा, अशी संकल्पना देशातल्या विरोधी पक्षांत असलेल्या नेत्यांनी मिळून घ्यावी अशी भूमिका शरद पवार यांनी इतर पक्षांसमोर मांडली. त्यासाठी पवार यांनी दिल्ली, हैदराबाद, श्रीनगर, कलकत्ता अशा चार ठिकाणी परिषदा घेतल्या त्यामुळे राष्ट्रीय राजकारणामध्ये त्यांचे स्थान पक्के झाले. राष्ट्रीय राजकारणात टिकायचे असेल तर महाराष्ट्र राज्यात आपले स्थान पक्के करायला हवे, याची कल्पना शरद पवार साहेब यांना होती; म्हणून डॉक्टर, वकील, चार्टर्ड अकाउंटंट, शिक्षक, प्राध्यापक, पत्रकार, साहित्यिक, कलावंत आणि व्यावसायिक अशा सर्वांच्या सहभागाची सोशालिस्ट काँग्रेसची कमिटी स्थापन करून त्या त्या गटांच्या सभा व परिषदा ठिकिटिकाणी घेण्यात आल्या. त्यांना अजेंडा देण्यात आला. त्या त्या गटांची संघटनात्मक मजबूती करण्यावर आणि त्यांच्या समस्या सोडवण्यावर भर देण्यात आला. शरद पवार जरी सत्तेत नसले तरी माजी मुख्यमंत्री म्हणून प्रत्येक सरकारी विभागात त्यांनी निर्माण केलेले संपर्काचे जाळे त्यांना या वेळी उपयोगास येत होते. त्यांच्या संघटनकौशल्याने सर्व कामे मार्गी लागत होती, त्यामुळे जनमानसातील संघटन शरद पवार यांच्याबरोबर वाढतच राहिले.

पॅवर्क्रीती

कधी कधी माघार घेणेदेखील महत्त्वाचे असते, असे म्हणतात.

आदर दिल्याने आदर मिळतो. जी व्यक्ती स्वतःवर प्रेम करते ती इतरांवरदेखील प्रेम करते. जी व्यक्ती स्वतःचा आदर करते ती सर्वांचा आदर करते. जी व्यक्ती स्वतःला माफ करते ती इतरांनादेखील माफ करते. उंच उडी घेण्यासाठी आणि जिंकण्यासाठी चार पावले मागे येणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हीच रणनीती यशवंतराव चळवाण यांनी स्वीकारली. प्रेम म्हणजे अटी-शतर्तीशिवाय केलेला स्वीकार होय. नातेसंबंधांमध्ये मतभेद असले तरी त्याचे मनभेदात रूपांतर होऊ देऊ नये. एकदा का ज्या विषयावर मतभेद आहेत ते निवळले की अटीशतर्तीशिवाय स्वीकार करावा, हेच राजकीय यशाचे किंवा कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी होण्याचे यशराजसूत्र आहे.

इंदिरा गांधी यांच्या हत्या...

इंदिरा गांधी यांच्या इंदिरा काँग्रेसविरुद्ध मोर्चेबांधणी करण्याचे काम सुरुच होते. १९८४ च्या निवडणकांमध्ये काही वेगळे निर्माण होऊ शकेल या आशेने सोशालिस्ट काँग्रेस कार्य करीत होती. पण नियतीच्या मनात मात्र वेगळेच होते. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी सकाळी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची दिल्लीमधील सफदरजंग रोड येथे राहत्या घरी त्यांच्याच सुरक्षा रक्षकांच्या द्वारे हत्या करण्यात आली. त्यामुळे भारताच्या राजकारणाची पूर्ण दिशाच बदलली.

खरे तर इंदिरा गांधी शिस्तप्रिय, कडक शासन करणाऱ्या होत्या. पंजाबमधील आतंकीय स्थिती हाताळण्यासाठी काही निर्णय घेतले.

पंजाबमध्ये जनरल सिंग भिंडरावाले हे शीख धर्मगुरु मानले जात. त्यांनी हळूहळू कायदा हातात घेऊन आपली दहशत पंजाबमध्ये निर्माण करण्याचे व

खालिस्तान नावाने नवीन देश उभारण्याचे कारस्थान १९७७ पासून सुरु केले होते. आपल्या दहशतीने भिंडरावाले पत्रकारांना त्यांच्याविषयी बातम्या छापून देत नव्हते. पंजाबमध्ये लोकशाहीच्या मार्गाने निवङ्गून आलेल्या सरकारप्रमाणेच समांतर असे सरकार भिंडरावाले चालवत होते. भिंडरावाले यांचा निर्णय हा सरकारच्या निर्णयापेक्षा मोठा झाला होता. राजकीय फायद्याची आशा करून वेळेतच कारवाई न केल्यामुळे कालांतराने भिंडरावाले प्रचंड मोठे झाले होते. पोलीस आणि सीआरपीएफ यांनी हात टेकले होते. अखेर सुवर्णमंदिरात लष्कर घुसून भिंडरावाले व अतिरेक्यांचा बीमोड करण्यात आला. त्यानंतर साधारणतः साडेचार महिन्यांतच बियांतसिंग आणि सतवंतसिंग या सुरक्षा रक्षकांनी इंदिरा गांधी यांची हत्या केली.

इंदिरा गांधी यांच्या हत्येमुळे संपूर्ण देशात हळहळ पसरली. सारा देश दुःखात कोसळला. देशाची पहिली आर्यन तुमन म्हणजेच पोलादी स्त्री, भारताचे धाडस, भारताचा स्वाभिमान असलेल्या इंदिरा गांधी हयांच्या जाण्याने भारताच्या राजकारणात एक प्रचंड मोठी पोकळी निर्माण झाली. कारण भारताला स्वातंत्र मिळाल्यावर म्हणजेच १९४७ ते पंडित नेहरु पंतप्रधान असण्याचा कालखंड हा नेहरु, सरदार पटेल, शास्त्री व स्वातंत्र सैनिक यांचा होता. पण इंदिरा गांधी यांचा कालखंड हा केवळ इंदिरा गांधी म्हणूनच ओळखला जातो, कारण स्वतःच्याच पक्षात विरोध स्वीकारून स्वतःच्या हिमतीवर इंदिरा कॅंग्रेस स्थापन करणारी आणि जनतेचे समर्थन मिळवणारी यशस्वी राजकारणी व पंतप्रधान तसेच देश व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची सुयोग्य प्रतिमा निर्माण करून गरिमा वाढवणारी नेता आजही ओळखली जाते. भारत स्वतंत्र १९४७ साली झाला असला तरी खन्या अर्थाने भारतातील स्त्रिया स्वतंत्र झाल्या नव्हत्या. याचे कारण सर्वाधिक ठिकाणी घराघरात तिचे स्थान घिक्कारले जात होते. त्याकरीता कोणीतरी लढा देणे आवश्यक होते. ते धाडस सुरुवातीला झांशीची राणी, राजमाता जिजाउ यांनी केले होते. लोकशाही शासित पुरुषप्रधान देशात एखाद्या महिलेला देशाची सत्ता देणे ही काही छोटी गोष्ट नव्हती. त्यामुळे इंदिरा गांधी यांच्या हत्येमुळे संपूर्ण जगात शोककळा पसरली होती.

इंदिरा गांधी यांच्यानंतर देशाचा पंतप्रधान कोण होणार, यावर सर्वांचे लक्ष होते. इंदिरा गांधीनंतर राजीव गांधीच पंतप्रधान होतील हे निश्चित झाले. संपूर्ण देशाची सहानुभूती राजीव गांधी यांना मिळाली. डिसेंबर १९८४ च्या लोकसभा

निवडणुकीत ५३३ पैकी ४०४ जागांवर काँग्रेस विजयी झाली. राजीव गांधी व इंदिरा काँग्रेसचे नेतेदेखील बहुमताने निवडून आले आणि ठरल्याप्रमाणे राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. त्या वेळच्या लोकसभा निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेसने सर्वाधिक जागा मिळवल्या. सोशालिस्ट काँग्रेसने चार जागा मिळवल्या, त्यामध्ये खुद शरद पवार दुसऱ्या क्रमांकाची मते घेऊन खासदार झाले. एवढ्या खासदारांच्या संख्येवर विरोधी नेतेपद कायम राखून न्याय देणे अवघड होते.

दरम्यान संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री व माजी उपपंतप्रधान यशवंतराव चव्हाण यांचे २५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी निधन झाले. इंदिरा गांधी यांच्या हत्येमुळे यशवंतराव चव्हाण खचले होते. शरद पवार यांना यशवंतरावांनी मानसपुत्र म्हणून मानले होते. यशवंतराव चव्हाण शेवटच्या घटका मोजत असताना शरद पवारच त्यांच्याबरोबर होते. यशवंतराव चव्हाण यांनी शरद पवार यांना हाताला धरून राजकारणात आणले होते. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण साहेबांचा शरद पवार सर्वाधिक आदर करीत. खुद यशवंतराव चव्हाण यांना आवर्जून वाटत होते की भारतीय काँग्रेसमधून बाहेर पडलेले सर्व पक्ष पुन्हा एकत्रित यावेत. शरद पवार यांना यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते की मी सांगतो म्हणून तुम्ही सोशालिस्ट काँग्रेस पार्टी इंदिरा काँग्रेसबरोबर सामील करा.

यशवंतराव चव्हाण यांचे म्हणणे शरद पवार यांना टाळता आले नाही. यशवंतरावांनी शरद पवार यांच्याकडून शब्द घेतला. लोकसभेच्या निवडणुकी-दरम्यानच यशवंतराव चव्हाण यांचे निधन झाले. दरम्यान राजीव गांधी यांच्याशी चर्चा झाली, तेव्हा पंतप्रधान राजीव गांधी म्हणाले, ‘यायचे असेल तर पूर्ण ताकदीनिशी या!’ हे आव्हान स्वीकारून व स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण यांना दिलेला शब्द पूर्ण करण्यासाठी शरद पवारांनी दिवस-रात्र एक केला.

यशवंतराव चव्हाण यांना दिलेल्या शब्दानुसार आणि राजीव गांधी यांनी केलेल्या आवाहनानुसार मोठ्या ताकदीनिशी म्हणजे विधानसभेच्या निवडणुकीनंतर ते इंदिरा काँग्रेस पक्षात पुन्हा सामील झाले. लोकसभा निवडणुकीमागोमाग लागलीच महाराष्ट्राच्या विधानसभेच्या निवडणुका जाहीर झाल्या. त्या निवडणुकीमध्ये इंदिरा काँग्रेसने १६१ जागा तर सोशालिस्ट काँग्रेसने ५४ जागा घेतल्या आणि शरद पवार यांनी त्यावेळी महाराष्ट्राच्या राजकारणात परतून विरोधी पक्षनेतेपद स्वीकारले.

पॅवर्क्रीती

In politics you will be king with best godfather.
अनेकदा राजकारणात किंवा कोणत्याही क्षेत्रात तुम्हाला वारंवार सिद्ध करावे लागते, त्यासाठी तुमची नेहमी तयारी हवी. स्वर्णसिंह काँग्रेस पूर्णतः इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामील झाल्यावर समाजवादी काँग्रेसचे संघटन अल्पावधीत निर्माण करून शारद पवारांनी स्वतः ला सिद्ध केले.

जीवनात शब्द मोठा की मी मोठा हे सातत्याने निरीक्षण करीत राहावे. जीवनात शब्दाला फार महत्व आहे. जी व्यक्ती शब्दाचा आदर करते, ती व्यक्तीच जीवनात यशस्वी होते. शारद पवार साहेबांनी यशवंतराव चव्हाण साहेबांना दिलेल्या शब्दाचा आदर केला आणि पुढे जाऊन तो शब्ददेखील पूर्ण केला.

राजीव गांधी आणि शरद पवार मनोमीलन

पंतप्रधान झाल्यावर राजीवजींनी महाराष्ट्राचे मुख्य सचिव असलेले राम प्रधान यांची गृहसचिव प्रमुखपदी नेमणूक केली. पंतप्रधान झाल्यावरही राजीव गांधी यांना अग्रिदिव्याला सामोरे जायचे होते, कारण शीख समाजाचे आंदोलन व दंगली काही केल्या थांबत नव्हत्या. राम प्रधान यांना एकदा सहज राजीवजींनी विचारले, “या दंगली थांबाव्यात म्हणून काय करायला हवे?” त्यावर सचिव राम प्रधान यांनी शीख नेत्यांबरोबर मध्यस्थी करण्यासाठी शरद पवार यांचे नाव सुचवले. शरद पवार यांचे अकाळी दलाचे सर्व नेते व पंजाबमधील इतर पक्षांतील नेत्यांबरोबरही चांगलेच संबंध होते. त्यामुळे प्रधानांचे म्हणणे ऐकून पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी राम प्रधान यांना शरद पवार यांच्याशी बोलणे करण्यास तत्काळ होकार दिला. त्या दरम्यान राम प्रधान यांच्या मुलाचा लग्नसोहळा दिल्लीत होता. शरद पवार यांचे महाराष्ट्राचे

पूर्वीचे सचिव असलेले राम प्रधान यांच्याबरोबर अन्यंत उत्तम संबंध होते. प्रधानांच्या मुलाच्या लग्नसोहळ्यास शरद पवार येणारच होते, त्या वेळी प्रधान शरद पवार यांना म्हणाले, ‘‘पंजाबची स्थिती दंगलमुक्त होऊन शांती प्रस्थापित व्हावी, आपण मध्यस्थी करावी अशी खुद पंतप्रधान राजीव गांधी यांची इच्छा आहे.’’ शरद पवार यांनी त्याला मंजुरी दिली आणि सर्वतोपरी प्रयत्न करून, पंजाबमधील स्थिती दंगलमुक्त केली आणि तिथे शांतता प्रस्थापित व्हावी, यासाठी विशेष प्रयत्न केले.

गृहखात्याचे सचिव राम प्रधान यांच्यावर शरद पवार यांचा विश्वास होता. त्या वेळी देशाचे गृहमंत्रिपद हे शंकरराव चव्हाण यांच्याकडे होते. पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी ही महत्त्वपूर्ण जबाबदारी गृहमंत्री यांना न देता शरद पवार यांच्यावर सोपवली होती. २७ एप्रिल १९८५ रोजी प्रधानांच्या मुलाचे लग्न झाले आणि पवार लागलीच चंदीगढला पोहोचले. अकाली दलाचे मान्यवर म्हणून ओळखले जाणारे संत लोंगोवाल व सुरजितसिंग बर्नीला यांची भेट घेऊन, पंजाबमधील स्थिती पूर्ववत होऊन शांतता प्रस्थापित व्हावी यासाठी सविस्तर चर्चा झाली. पंतप्रधानांच्या वतीने मध्यस्थ म्हणून आलेल्या शरद पवार यांच्या चर्चेला यश मिळाले आणि अकाली दलातर्फे खालिस्तान करण्यासाठी पाठिंबा दिला जाणार नाही, अशी जाहीरपणे बोलण्याची भूमिका संत लोंगोवाल यांनी दर्शवली. राजीव गांधी यांनादेखील हेच अपेक्षित होते. दुसऱ्या दिवशीच शरद पवार ५०% काम फते करून आले होते. त्यांनी दिल्लीत पोहोचताक्षणी तत्काळ राजीव गांधी यांना ती अपेक्षित बातमी दिली. त्यामुळे राजीव गांधी आनंदीत झाले आणि यांच्या कर्तव्यागारीचा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव आला. राजीव गांधी यांनी शरद पवार यांच्याबरोबर काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली. सोशालिस्ट कॉंग्रेस पक्ष इंदिरा कॉंग्रेसमध्ये विलीन करावा, अशी अपेक्षा राजीव गांधी यांनी शरद पवार यांच्यासमोर मांडली. शरद पवार यांना सुरुवातीस त्याला नकार द्यावा वाटले, पण यशवंतराव चव्हाण यांची इच्छादेखील आठवली. यशवंतराव आजारी असताना शरद पवार यांना म्हणाले होते की, आपण सोशालिस्ट कॉंग्रेस पक्ष पुन्हा कॉंग्रेसमध्ये विलीन करावा. त्या वेळी शरद पवारांनी चव्हाण साहेबांना बरे वाटावे म्हणून होकार दिला होता. त्यानुसार शब्दाला जागणाऱ्या पवार साहेबांनी अखेरीस सोशालिस्ट कॉंग्रेस विलीन करण्याच्या हेतूने पक्षाचे विशेष अधिवेशन व बैठक बोलावली. पण काही नाराज नेत्यांनी त्या बैठकीवर बहिष्कार टाकला व उपस्थित न

राहण्याचे ठरवले. शरद पवार यांच्या आवाहनामुळे अनेक नेते काँग्रेसमध्ये गेले परंतु प्रत्यक्षात गळोगळी काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना ते न समजाणारे होते. ज्यांच्याबरोबर आजपर्यंत आपण विरोधी पक्ष म्हणून काम केले, त्यांच्याचबरोबर आज काम करायचे आणि आपण एकच आहोत हे भासवायचे, हे खरे तर फारच अवघड होते. त्यामुळे अनेकांनी काँग्रेसमध्ये विलीन होण्यापेक्षा इतर पक्षात जाणे पसंत केले. १९ जून १९६६ रोजी स्थापन झालेला शिवसेना हा पक्ष त्यावेळी काँग्रेसपेक्षा जवळचा वाटला आणि अनेक सोशालिस्ट काँग्रेसचे नेते पवार साहेबांशी जवळीक असूनही काँग्रेसमधील विलीनीकरणाच्या निर्णयाने शिवसेनेत सामील झाले. तसेच समाजवादी काँग्रेसचा हक्काचा मतदार, जो काँग्रेस विरोधात समाजवादी काँग्रेसला मतदान करीत होता, तो काँग्रेसकडे वळला नाही त्यामुळे शिवसेनेचे प्राबल्य वाढले.

शरद पवारांनी राजकारणात तयार केलेले अनेक नेते सोशालिस्ट काँग्रेसबरोबर अनुभव घेऊन तो प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मात्र शिवसेनेत गेले. त्यामुळे शिवसेना अल्पावधीतच बाळासाहेब ठाकरे यांच्या नेतृत्वाने मोठी आणि मोठी होत राहिली. त्यामुळे सोशालिस्ट काँग्रेसच्या विलीनीकरणाचा निर्णय कितपत योग्य आणि कितपत अयोग्य याचे तराजूने मोजमाप केले असता, भावनात्मक गुरुच्या आदेशाने शिष्याने मनाला मारून घेतलेला निर्णय, असेच जाणवते. अयोग्य निर्णय याचेच पारडे जड होते. त्या वेळी अनेक निंदाकारी वेगवेगळी चर्चा करीत होते. शरद पवार यांना हिणवत होते. त्याची थोड्या-फार प्रमाणात भर करण्याचा निर्णय घेऊन राजीव गांधी यांनी शरद पवार यांची महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदी नियुक्ती केली. तोंड भरून चढाया करून तोंडसुख घेणाऱ्यांची तोंडेच शिवली गेली.

पॅवर्क्रीती

राजकारणात स्वाभिमान असावा पण अभिमान नसावा. प्रेम, आनंद, मौन आणि स्वीकार; ही यशस्वी जीवनाची त्रिसूत्री आहे. या त्रिसूत्रीनुसार कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी होणे शक्य आहे. आनंद हा काही मिळवल्यावरच होतो असे नाही. आनंदी राहणे ही एक अशी स्थिती आहे जी कोणतेही यश संपादन करण्याबरोबरच सातत्याने जगण्याची कला आहे. त्यासाठी कोणत्याही घटनेकडे सकारात्मकपणे पाहण्याची कला आत्मसात करणे आवश्यक आहे. मौन बाळगणे हेही महत्त्वपूर्ण सूत्र आहे. राजकारणात मौन हे सूत्र ब्रह्मास्त्राप्रमाणे काम करते. स्वीकार हेही सूत्र महत्त्वपूर्ण आहे; कारण कोणत्याही घटनेचा, गोष्टीचा स्वीकार करणे ही यशाची गुरुकिल्हीच आहे. कुलूप उघडण्यासाठी चावी आवश्यक आहे अगदी तसेच कोणत्याही घटनेत, क्रियेत आमूलाग्र बदल घडवण्यासाठी त्याचा स्वीकार करणे अत्यावश्यक आहे.

शरद पवार पुन्हा मुख्यमंत्री

शरद पवार हे पुन्हा महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदी विराजमान झाल्याने दिल्लीतल्या राजकारणाला थोडीशी खीळ बसली. तसेच हायकमांडवर निर्णय अवलंबून असल्याने मुक्तपणे काम करता येत नव्हते. १९८७ साली, हत्यारे विक्री करणाऱ्या स्वीडनच्या बोफोर्स कंपनीने भारतीय सेनेला तोफा पुरविण्याकरिता ८० लाख डॉलर एवढी मोठी रक्कम दलाली म्हणून दिली, असा आरोप केला होता. सदर दलालीची रक्कम राजीव गांधी यांचे मित्रत्वाचे संबंध असलेल्या एका उद्योजकाला देण्यात आली असा आरोप करण्यात आला होता. विरोधकांनी पुरेपूर फायदा घेऊन रान पेटवले होते. विरोधकांचा विरोध हा अत्यंत कडवा होता. त्या विरोधाला काँग्रेसच्या वर्तीने ठोस उत्तर देणारे नेतृत्व लोकसभेत नव्हते. त्या वेळी शरद पवार महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदावर होते. दरम्यान १९७९ साली राजीव गांधी यांच्यावर बोफोर्स

प्रकरणी विनाकारण प्रकरण निर्माण करण्यात आले.

१९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस सरकार अपयशी झाले. नेशनल फ्रंटचे सरकार सत्तेत आले. नेशनल फ्रंटमध्ये जनता दल, भारतीय जनता पार्टी, डावे व उजवे गट, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी व इतर पक्ष होते. त्यापैकी जनता दलाचे प्रमुख व नेशनल फ्रंटचे निमंत्रक व्ही. पी. सिंग पंतप्रधान झाले. एका बाजूला भारतीय जनता पार्टी व दुसरीकडे डावे पक्ष यांचे चुकीचे मोजमाप व राजकारण यांमुळे सरकार अधिक काळ स्थिर राहू शकले नाही. अवघ्या दोनच वर्षात सरकार पडले. १९७९ च्या दरम्यान पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी जनता पार्टीच्या आग्रहाखातर मंडल आयोग स्थापन केला होता. समाजातील सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय लोकांची माहिती जमा करून त्यांना सहकार्य करणे, हे मंडल आयोगाचे उद्दिष्ट होते. त्या वेळी जनता पार्टीचे सरकार लवकर कोसळल्यामुळे, १९८९ मध्ये पुन्हा नेशनल फ्रंटचे सरकार आल्यावर जनता पार्टीफै मंडल आयोगाच्या वरीने पुन्हा शिफारशी करण्यात आल्या. त्या शिफारशी स्वीकारल्यामुळे संपूर्ण देशभर त्याचे पडसाद उमटले. संपूर्ण देशामध्ये ठिकठिकाणी सरकारविरुद्ध आंदोलने करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याने मात्र मंडल शिफारशीना मान्यता दिली.

भारतीय जनता पार्टी केंद्र सरकारमध्ये असल्याने मंडल आयोगाला ते उघडपणे विरोध करू शकले नाहीत, पण त्यांचा त्यास विरोध होता हे स्पष्टपणे दिसत होते. सरकार पाडण्याचे श्रेय घेऊन प्रतिमा मलिन करण्यापेक्षा, भाजपने अयोध्या प्रश्नावर लालकृष्ण अडवानी यांच्या नेतृत्वाखाली देशभर रथयात्रा काढण्याचे ठरवले. त्या वेळी शरद पवार महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते. त्यांनी पत्रकारांच्या आणि वृत्तवाहिन्यांच्या माध्यमातून स्पष्ट घोषणा केली की, ‘जातीय द्वेष पसरवण्याचा प्रयत्न आणि हिंसाचार कदापि खपवून घेतला जाणार नाही. राष्ट्रीय मालमतेचे तर नुकसान होऊच दिले जाणार नाही.’ प्रचंड बंदोबस्त आणि जागरूकता यांमुळे रथयात्रा महाराष्ट्रातून शांततेने पुढे गेली. महाराष्ट्रानंतर रथयात्रा पुढे गेल्यावर बिहारमध्ये लालप्रसाद यादव यांनी रथयात्रा अडवून लालकृष्ण अडवाणी यांना अटक केली. त्याला धरून भारतीय जनता पार्टीने भारत बंदचा नारा दिला. यामध्ये शिवसेनासुद्धा सामील झाली. शरद पवार व बाळासाहेब ठाकरे यांचे निकटचे संबंध होते. मी लिहिलेल्या ‘बाळासाहेब ठाकरे यशोगाथा’ या पुस्तकामध्ये ‘दिलदार मैत्री आणि राजकीय वैरी’ या प्रकरणात याबाबत सविस्तर लिहिले आहे. शरद पवार यांनी शिवसेना प्रमुख

बाळासाहेब ठाकरे यांना फोन करून शांततेच्या मागानेच भारत बंद व्हावा ही विनंती केली आणि त्याविषयी बाळासाहेब ठाकरे साहेबांनी विश्वास दिला की ‘तसे काही होणार नाही, ही आपण सगळ्यांनीच जागरूकता पावूया.’ त्याच दरम्यान भारतीय जनता पार्टीने नेशनल फ्रंटमधून बाहेर पडून व्ही. पी. सिंग यांच्या सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. राजीवजीनी चंद्रशेखर यांना पंतप्रधान होण्याच्या भूमिकेतून इंदिरा काँग्रेसचा पाठिंबा दिला. अर्थात हे सगळे शरद पवार यांच्या मध्यस्थीमुळेच घडले. राजीव गांधी यांनी त्या वेळेला देशाच्या दृष्टीने विचार केला. अचानक मध्येच निवडणूक झाल्यास सरकारी तिजोरीवर विनाकारण भार वाढेल, त्यापेक्षा चंद्रशेखर यांना पाठिंबा देणे त्यांना अधिक योग्य वाटले. शिवाय राजीव गांधी यांची सर्वे करणारी टीमदेखील ‘सध्या बहुमत मिळणे शक्य नाही’ हेच सांगत होती. त्यामुळे अभ्यासूपणे धीराचे राजकारण करीत राजीव गांधी यांनी इंदिरा काँग्रेसच्या माध्यमातून पाठिंबा दिला.

त्याच दरम्यान राजीव गांधी यांच्या निकटवर्तीयांनी व काही पत्रकारांनी शरद पवार यांच्याबाबत चुकीचे सांगून दोघांमध्ये वितुष्ट निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. काही अंशी तो यशस्वीही झाला. त्याच काळात शरद पवार यांचा वाढदिवस पुलोदच्या जुन्या नेत्यांनी मोठ्या उत्साहात साजरा करण्याचे ठरवले. त्यासाठी जय्यत तयारीही करण्यात आली. तो वाढदिवसाचा कार्यक्रम थाटामाटात झाला. नागपुरातील या कार्यक्रमात जम्मू-काश्मीरचे मुख्यमंत्री फारूक अब्दुल्ला हेही उपस्थित होते, पण इंदिरा काँग्रेसचे विठ्ठलराव गाडगील यांच्याशिवाय इतर कोणताही नेता हजर नव्हता शरद पवार यांना ‘काहीतरी माझ्याविषयी शिजते आहे’ याची चाहूल लागली होती.

पंतप्रधान चंद्रशेखर व शरद पवार यांची कोणत्या ना कोणत्या कारणाने सतत भेट होतच होती. त्यामुळे आगीत आणखीनच तेल ओतले जात होते. त्याचा फायदा घेऊन काँग्रेसमधील पवार विरोधी नेत्यांनी राजीव गांधी यांना चुकीच्या बातम्या देण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये माजी मुख्यमंत्री बैरिस्टर अब्दुल रहमान अंतुले, बैरिस्टर विठ्ठलराव गाडगील, शंकरराव चव्हाण अशी मंडळी होती. शरद पवार यांना मुख्यमंत्रिपदावरून हटवायचे आणि पवारविरोधी नेत्याला हायकमांडच्या सल्ल्यानुसार मुख्यमंत्री करायचे, असे कारस्थान शिजत होते. शरद पवार साहेबांनी स्थिती लक्षात घेऊ थेट दिली गाठली आणि राजीव गांधी यांच्यासमोर मुख्यमंत्रिपदाचा राजीनामाच दिला.

आश्वर्यचकित झाल्याचे दाखवत राजीव गांधी म्हणाले, ‘‘व्हॉट इज धिस मि. पवार?’’ त्यावर पवार साहेब म्हणाले, ‘‘मुझे लगता है, अब पार्टी को मेरी जरूरत नहीं है. तो ठीक है, कृपया मुझे जिम्मेदारीसे मुक्त करें!’’ यावर राजीव गांधी म्हणाले, ‘‘मगर मैने आपका रेसिग्नेशन मांगाही नहीं!’’ त्यावर पवार साहेब उद्गारले, की “आपके खास खास लोग जो महाराष्ट्र में अभी मिनिस्टर हैं, वो आपके परमिशन के बिना पवार हटाओ की मांग करही नहीं सकते! मुझे पूरा यकीन है, इसके पीछे जरूर आपका हात है!”

राजीव गांधी मनातल्या मनात शरद पवार यांच्या राजकीय गणितांचे कौतुक करण्यासाठी स्पितहास्य करून म्हणाले, “आपके बारेमे काफी कंप्लेंट्स थी, इसलिए मैने तो उनको सिर्फ धक्का दे दो ऐसा बताया था। मगर उन्होने सबकुछ जडसे उखडने की कोशिश की!” आणि अखेरीस राजीव गांधी यांनी शरद पवार यांचे राजीनामा पत्रच फाडून टाकले. ते म्हणाले, “मुख्यमंत्री शरद पवार ही रहेंगे, और आप आपके हिसाबसे मंत्रीमंडळ का विस्तार भी करेंगे! मगर जो छह मंत्री अभी हैं, वो वैसेही रहेंगे!” त्यानंतर मात्र राजीव गांधी हे पुन्हा नव्याने शरद पवार यांच्याबरोबर जोडले गेले. पंतप्रधानपदावर विराजमान होण्यासाठी महाराष्ट्रामधून अधिकाधिक खासदार इंदिरा काँग्रेसचे झाले पाहिजेत आणि ते महाराष्ट्रात फक्त शरद पवारच करू शकतात याची खात्री राजीव गांधी यांना झाली होती. (हे हिंदी रूपांतर, यशराज पारखी यांनी असे संभाषण झाले असावे असे गृहीत धरून लिहिले आहे.)

पॅवर्नीती

आपल्याच

म्हणजे जवळच्या व्यक्तीकडून

झालेल्या आरोपांना तिथल्या तिथेच खोडणे

महत्त्वाचे आहे. तसेच विरोधकांच्या आरोपांकडे

दुर्लक्ष करणे व माहितीच नाही अशा प्रकारे वागणे गरजेचे

आहे. फारच गरज वाटली तर मात्र रीतसर खुलासाच द्यावा.

बुद्धिबळाच्या खेळाप्रमाणे चाल करणारी प्रमुख व्यक्ती कोण आहे, त्याच्याशीच चर्चा करून तोडगा काढावा. उगाचच आपली ऊर्जा त्यांच्या मध्यस्थबरोबर खर्च करण्यात वाया घालवू नये. अर्थात हे सर्व करीत असताना कोणत्याही व्यक्तीविषयी असलेला द्रेष कोठेही दिसता कामा नये. प्रत्येकाला आदर, सन्मान हा दिलाच पाहिजे. घाव

घालायचाच असेल तर तो मुळापाशीच घालावा. (उदा : पवार साहेबांवर पक्षांतर्गत विरोध व आरोप होत असताना, साहेबांनी

उगाचच मंत्रिमहोदयांशी हुज्जत घालण्यापेक्षा हायकमांड राजीव गांधी यांच्याशी संवाद साधला व सुसंवादाने

विषय आपल्या बाजूने सकारात्मक करून मार्गी लावला.)

अजितदादा अनंतराव पवार

The visionary man with best decision making ability.

अजित अनंतराव पवार हे सर्वचे आवडते दादा म्हणून ओळखले जातात. आजही दादा हा शब्द तोंडात आला की महाराष्ट्रात अजित पवार यांचेच नाव सर्वप्रथम समोर येते. दादांना हे दादा नाव जणकाही नागरी पुरस्कार रूपातच मिळाले. कारण अजित पवार यांच्या कार्यकुशलतेने आणि हाती घ्याल ते तडीस न्यायचेच या वृत्तीमुळे मिळाले असावे. दादा म्हणजेच लीडर आणि लीडरशिप म्हणजे सर्वोक्तृष्ठ व्यक्तिमत्व जे निर्णय घेतात व पूर्णत्वास नेतात.

अजित पवार यांचा जन्म २२ जुलै १९५९ रोजी अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरा कॅप्पमधील देवळाली गावात झाला. हे ठिकाण म्हणजे अजित पवार यांच्या आईकडील आजी-आजोबांचे गाव.

गोविंदराव पवार व शारदाबाई पवार यांचे तिसरे चिरंजीव अनंतराव, त्यांच्याकडील अदृभुत कल्पनाशक्तीमुळे मुंबईत व्ही. शांताराम यांच्या राजकमल सुडिओमध्ये छायाचित्रणात साहाय्यक म्हणून काम करू लागले. ‘अमर भूपाळी’, ‘झनक झनक पायल बाजे’ या चित्रपटाच्या छायाचित्रकारांच्या टीममध्येही अनंतराव यांचा सहभाग होता. कालांतराने त्यांना शेतीची संपूर्ण जबाबदारीही देण्यात आली. महाराष्ट्राच्या राजकारणात अग्रणी असलेले अजितदादा पवार यांचे वडील हेच अनंतराव पवार होत.

अनंतराव पवार हे उत्तम चित्रपट निर्माते म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने राजकमल सुडिओमध्ये काम करत करत उत्तम चित्रपट निर्मात्यांबरोबर चांगले हितसंबंध जोपासले होते. हल्लूहळू शिकत ते चित्रपट निर्माण करण्यामध्ये पारंगत झाले. अनंतराव पवार म्हणजे शरद पवार साहेबांचे वडील बंधू. थोडक्यात, अजित पवार यांची आणखी एक ओळख म्हणजे शरद पवार साहेबांचे ते पुतणे होय.

अजित पवार ह्यांचे प्राथमिक शिक्षण हे काटेवाडी जिल्हा परिषदेच्या शाळेत झाले. चौथीनंतर बागमती एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेत त्यांनी प्रवेश घेतला. दहावीपर्यंत तेथे शिक्षण घेतले. त्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी ते शिवाजी विद्यापीठात दाखल झाले. तेथूनच त्यांनी बी.कॉम.पदवी मिळवली.

१९७८ मध्ये अनंतराव पवार यांचा मृत्यू झाला आणि घराची जबाबदारी अजितदादा पवार यांच्यावर येऊन पडली. त्या वेळी ते अवघे सोळा वर्षांचे होते, पण त्या वयातही त्यांनी आपली जबाबदारी चोखपणे सांभाळली.

पुढे जाऊन, आपल्या समाजातील मूलभूत गरजांचा विचार करता त्यांनी दुग्धव्यवसाय, शेती, पोल्ट्रीफार्म ह्या उद्योगांना अधिक शक्तिशाली बनवण्याचा प्रयत्न केला. दुधाचा व्यापार आधुनिक पद्धतीने करण्यासाठी त्यांना मेहनत घ्यावी लागली. जनावरांसाठी चारा आणणे, त्यांना खाऊ घालण्याचे काम देखील स्वतः त्यांनी केले. हे सर्व काम पहाटे पाच वाजता ते करीत असत.

अजित पवार यांची राजदूत मोटरसायकल हे प्रतीकच बनले होते. ह्या मोटरसायकलवरच दादा दूध विक्रीसाठी जात असत.

देशी गायीचे शेण व गोमूत्र याची स्लरी करून सेंद्रीय शेती करण्याचे काम अजितदादा यांनी केले.

अजित पवार यांचे प्राथमिक शिक्षण देवळाली प्रवरा येथेच झाले. शिक्षण झाल्यावर, म्हणजेच १९८२ मध्ये अजित पवार यांनी राजकारणाची

सुरुवात केली. त्या वेळी सहकारी साखर कारखान्याच्या निवडणुका होत्या. राजकारणात निवडणुकीच्या प्रचार-यंत्रणेत सक्रिय झाल्यावर तळागाळाचा अभ्यास करीत, सर्वांबरोबर अजित पवार मिसळू लागले. त्यांना दादा कधीपासून म्हणायला सुरुवात झाली, याची माहिती प्रत्यक्ष मिळाली नसली, तरी अंदाज असा बांधता येऊ शकतो, की राजकारणात उत्तरल्यावर त्यांच्या धडाकेबाज कार्यशैलीमुळे पवार साहेब म्हणण्याएवजी ‘दादा’ असे म्हणणे बारामतीकरांना जवळचे वाटले असावे.

१९८४ मध्ये ते छत्रपती सहकारी साखर कारखाना लि. भवानीनगर याच्या संचालकपटी निवडून आले आणि राजकारणाचा श्रीगणेशा झाला.

सुरुवातीला फक्त तेरा गावांतील ऊस-गाळप ह्या ठिकाणी होत असे. पुढे जाऊन यामध्ये ५३ गावांचा समावेश झाला.

३० डिसेंबर १९८५ रोजी अजित पवार यांच्या वैवाहिक जीवनाची सुरुवात झाली. उस्मानाबाबाद जिल्हातील बाजीराव भगवंतराव पाटील ह्या प्रतिष्ठित कुटुंबातील सुनेत्रा यांच्याबरोबर त्यांचा विवाह झाला. समाजकारणाची आवड असलेल्या सुनेत्राताई ह्यांनी गावाच्या समाजकारणात सक्रिय सहभाग घेतला. कालांतराने अजितदादा व सुनेत्राताई मुंबईला स्थलांतरित झाल्या, पण त्यातूनही सुनेत्राताई गावाकडे सतत लक्ष देत असत.

साखर कारखान्याबरोबरच १९९१ मध्ये दादा पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निवडणुकीत उत्तरुन जिंकले आणि अध्यक्षपदाची माळ त्यांच्या गळ्यात पडली. १९९१ हे वर्ष अजितदादा पवार यांच्यासाठी आयुष्याला पूर्णतः कलाटणी देणारे ठरले, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. वर्याच्या ३१व्या वर्षी अजितदादा पुणे जिल्हा सहकारी बँकेच्या अध्यक्षपटी विराजमान झाले. या पदावर अजितदादा १६ वर्षे राहिले. त्यांच्या कालावधीत पुणे जिल्हा सहकारी बँकेचे जाळे संपूर्ण पुणे जिल्ह्यात वाढले. बँकेचे अध्यक्षपद सांभाळणे तसे फारच जबाबदारीचे आणि जोखमीचे असते. त्यामध्ये स्पष्टता अत्यंत महत्वाची आहे. एखाद्याचे कागदपत्र पूर्ण नसताना कर्ज नाही म्हणणे फारच धाडसाचे असते. शिवाय राजकीय प्रतिमा जोपासणे हेदेखील अत्यंत कुशलतेचे आहे. अजितदादा पवार यांनी हे कार्य चोखपणे बजावले. तब्बल १६ वर्षे त्यांनी हे पद भूषवून सर्वोत्तम कार्य केले.

निसर्गाचा नियम आहे – ज्या गोष्टीसाठी किंवा घटनेसाठी तुम्ही कळत नकळत तयार आहात, ती गोष्ट स्वतःहून तुमच्याकडे येते. एखाद्या व्यक्तीला शरद पवार – पॉवर नीती | ९२

जे स्थान मिळणार आहे, त्यासाठी त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व तसे निर्माण झाले असल्यास, ते स्थान स्वतःहूनच चालत येते. अर्थात त्यासाठी त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत महत्वाचे आहे.

१९९१ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका जाहीर झाल्या. राजीव गांधी महाराष्ट्रात आले असता त्यांची अजित पवार या उमद्या आणि कर्तृत्ववान व्यक्तिबोरबर ओळख शरद पवार साहेबांमुळे झालीच होती. अजित पवार यांचे व्यक्तिमत्त्व पहिल्याच भेटीत राजीव गांधी यांना आवडले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप इतकी पडली की खुद इंडियन नेशनल कॉंग्रेसचे अध्यक्ष व भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनीच अजित पवार यांना पहिल्याच भेटीत खासदारकीचे तिकीट देऊ केले. महाराष्ट्रातील जवळपास सर्वच तिकिटांचे वाटप शरद पवार यांच्या म्हणण्यानुसार झाले, पण एका तिकिटासाठी मात्र राजीव गांधी यांनी शरद पवार यांच्याकडे आग्रह धरला. बारामतीमधून शरद पवार साहेबांनी शंकरराव पाटील यांचे नाव फायनल केले होते, पण खुद राजीव गांधींनी त्याठिकाणी अजित अनंतराव पवार यांचे नाव सुचवले आणि म्हणाले, “अजितको तिकीट देने से राजीव गांधी पुरी तरहसे आपके साथ है, यह संदेश महाराष्ट्रकी जनता में जाएगा!”

त्यानुसार शरद पवार साहेबांच्या भावाच्या मुलाला खासदारकीचे तिकीट देण्यात आले. १९९१ च्या लोकसभा निवडणकीत अजित अनंतराव पवार बहुमताने बारामती लोकसभा मतदारसंघातून खासदार झाले आणि दिल्लीत पोहोचले. दक्षिण भारतामधील प्रचाराच्या दरम्यान २१ मे १९९१ रोजी एका महिलेने मानवी बॉम्ब बनून राजीवजी गांधींची हत्या केली. यासंबंधींचा कथाभाग पुढे येणारच आहे.

गांधी कुऱ्बातील सोनिया गांधी पंतप्रधान होण्यासाठी तयार नव्हत्या. पती राजीव गांधी गेल्याने दुःखाचा डोंगर कोसळलेल्या सोनिया गांधींनी राजकारणातून बाजूला राहणे पसंत केले. त्या वेळी शरद पवार साहेबांना दिल्लीच्या राजकारणात उतरण्याशिवाय पर्याय नव्हता. शिवाय एक यशस्वी नेते म्हणून पंतप्रधानांच्या शर्यतीत पवार साहेबांचे नावदेखील घेतले जात होते. त्यामुळे अजितदादा पवार यांना महाराष्ट्राच्या राजकारणात पाठवण्यात आले आणि अजितदादांच्या जागी शरद पवार साहेब खासदार झाले. पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या सरकारमध्ये शरद पवार साहेब संरक्षणमंत्री झाले.

त्याच वर्षी झालेल्या १९९१ च्या विधानसभा निवडणकांमध्ये बारामती

विधानसभा मतदारसंघातून अजितदादा पवार आमदार झाले, पहिल्याच टप्प्यात कृषी व ऊर्जा राज्यमंत्रीदेखील झाले. कृषी व ऊर्जा मंत्री म्हणून अजितदादा पवार यांनी नोव्हेंबर १९९२ ते फेब्रुवारी १९९३ पर्यंत मंत्रिपद सांभाळले.

शेतीच्या क्षेत्रात शरद पवार यांनी शेतकऱ्यांच्या उद्घारासाठी अनेक योजना व सबलती आणल्या. त्या वेळी त्या योजना सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी अजितदादा पवार यांनी विशेष परिश्रम घेतले.

पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन, खाताचा कौशल्यपूर्ण वापर, ठिबक सिंचन, सुधारित बियाण्यांचा वापर, वाढीच उत्पादन यांचा प्रसार करून त्यांनी शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण केली.

विदर्भातील पाणीटंचाई संपादी, त्यासाठी अजितदादांनी विदर्भ सिंचन मंडळाला सर्वाधिक रक्कम महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मंजूर केली.

महाराष्ट्र राज्याचे ऊर्जामंत्री म्हणून १९९१ मध्ये कार्य केल्यावर १९९६ मध्ये दादा पुन्हा आमदार व ऊर्जामंत्री झाले. १९९६ मध्ये कृष्णा खोरे विकास महामंडळाची स्थापना झाली, जोरात कामे सुरु झाली आणि कृष्णा खोरे व कोकण पाटबंधारे महामंडळ यांच्या अनिर्बंध पाणी वापरावर अंकुश निर्माण केला.

महाराष्ट्र सरकारच्या मंत्रिमंडळातील ग्रामविकास मंत्री आर. आर. पाटील यांनी ग्रामस्वच्छता अभियानांतर्गत ‘संत गाडगे महाराज स्वच्छता अभियान’ गावोगावी सुरु केले होते. त्या अंतर्गत सातारा जिल्ह्यातील निढळ ह्या गावाला पहिला पुरस्कार मिळाला होता. त्या पुरस्कार सोहळ्यासाठी अजितदादा पवार यांनी पत्नी सुनेत्रा पवार ह्यांना आवर्जन उपस्थित राहायला सांगितले.

त्यावेळी निढळ ह्या सुंदर व स्वच्छ गावाचा आदर्श घेऊन सुनेत्राताई ह्यांनी काटेवाडी येथेदेखील ग्रामस्वच्छता अभियान सुरु केले. सुरुवातीला सुनेत्राताई यांनी स्वतः हातात झाडू घेऊन कामाला सुरुवात केली, घरोघरी शौचालये उभारली. त्याला आरोग्य मंदिर असे नाव दिले. उत्तम आरोग्याची सुरुवात आरोग्य मंदिरापासूनच होते. तसेच गावातील पदवीधर पण बेरोजगार असलेल्या व शहरात ठिकठिकाणी नोकरीसाठी भटकणाऱ्या तरुणांना एकत्रित बोलावते. त्यांना शेती व्यवसायात अधिकाधिक फायदा होऊ शकतो हा विश्वास दिला आणि तरुणांनी आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यास सुरुवात केली.

महिलांचे बचत गट सुरु झाले. शेतीबरोबरच जोडधंदादेखील करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले. अजितदादा पवार ह्यांनी राजकारणात पूर्णवेळ येण्याअगोदरच

शेती व जोडधंदा यशस्वीपणे केला होता. त्यामुळे तरुणांच्यापुढे त्यांचा आदर्श होताच.

ग्रामस्वच्छता, घरोघरी आरोग्य मंदिरे, आधुनिक शेती, महिलांचे बचत गट, तसेच स्वच्छ व धूमकृत स्वयंपाकघर, सर्वांच्या झोपण्याची सुयोग्य जागा, ह्या सर्व निरीक्षणांमध्ये पहिल्यांदा पुरस्कार मिळवण्यात अपयशी झाल्यावर त्यांनी कसोशीने प्रयत्न चालूच ठेवले आणि काटेबाडीला राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या हस्ते पुरस्कार मिळाला.

सन २००५ मध्ये अजितदादा पवार जलसंपदा मंत्री झाले. त्याच वर्षी महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण कायद्यासही मंजुरी मिळाली. शेतकऱ्यांच्या पाणीविषयक गरजांची पूर्तता ह्या कायद्यामुळे झाली. पाटबंधारे प्रकल्पाच्या देखरेखीसाठी स्वायत्त प्राधिकरणाची स्थापना झाली. तसेच जलस्वराज्य प्रकल्पाला मान्यता मिळाल्याने, शेतकऱ्यांना गरजेनुसार पाणी हवे तेथे उपलब्ध झाले.

शरद पवार साहेब व अजितदादा पवार ह्यांनी बारामतीमध्ये शिक्षण संस्था उभारण्यासाठी पुढाकार घेतला आणि ‘विद्या प्रतिष्ठान’तर्फे सर्व प्रकारचे शिक्षण बारामती तालुक्यात जवळच उपलब्ध व्हावे ह्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. पूर्वी शिक्षण घेण्यासाठी पुणे शहराशिवाय कोणताही पर्याय नव्हता. फक्त बारामतीमध्येच नव्हे तर पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळ, जे १९५९ मध्ये स्थापन झाले होते, त्याच्या वर्तीने अधिकाधिक शिक्षण संस्था गावोगावी वाढवण्यासाठी कार्य केले. सध्या ह्या शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष अजितदादा पवार हेच आहेत.

महाराष्ट्राच्या नगरपालिका निवडणुकीत २००७ आणि २०१२ मध्ये अजितदादा पवार ह्यांच्या नेतृत्वाखाली व शरद पवार साहेबांच्या मार्गदर्शनानुसार राष्ट्रवादी काँग्रेस पुणे जिल्ह्यातील नंबर एकचा पक्ष झाला.

अजितदादा पवार ह्यांनी पुणे महानगरपालिका व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेत राष्ट्रवादी काँग्रेसची सत्ता आणली आणि पिंपरी-चिंचवड महनगरपालिकेचा कायापालट केला. अजितदादा पवार उपमुख्यमंत्री तर झालेच आणि पुणे जिल्ह्याचे पालकमंत्रीदेखील झाले.

पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका परिसरात आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे रस्ते व इतर सुविधा व उद्योगांना अजूनच बहरून गेली.

शरद पवार साहेबांनी कबड्डी, खो-खो व कुस्ती या खेळांकडे विशेष

लक्ष दिले, हे आपण यापूर्वी पाहिले आहेच. तीच जबाबदारी अजितदादा पवार ह्यांनी कबड्डी व खो खो असोसिएशनचे अध्यक्ष झाल्यावर त्या खेळांना नवसंजीवनी देऊन पार पाडली.

त्यानुसार क्रिकेट्बरोबरच कबड्डीच्या स्पर्धा व खेळांडूना विशेष महत्व निर्माण झाले. त्यांच्या ह्या स्पर्धा आजकाल सर्व टीव्ही चॅनल्सवरदेखील दाखवल्या जातात. त्यामुळे खेळांडूना चांगले मानधनदेखील मिळते आहे.

कबड्डीबरोबरच कुस्तीसाठी महाराष्ट्रातील खेळांडूनाही प्रेरणा देण्याचे काम अजितदादा पवार ह्यांनी शरद पवार साहेबांबरोबर योग्यरीत्या जोपासले.

त्यानंतर सातत्याने १९९५, १९९९, २००४, २००९ आणि २०१४ मध्ये बारामती विधानसभा मतदारसंघातून ते निवडून आले. आजवर अजितदादा पवार यांना एक वेळा खासदार आणि पाच वेळा आमदार होण्याची संधी मिळाली. फक्त आमदारच नव्हे तर १९९१ ते १९९२ मध्ये कृषी व ऊर्जा मंत्री, १९९३ मध्ये मृदूसंधारण आणि ऊर्जा मंत्री, १९९५ मध्ये शिवसेना भाजपा सरकार होते, त्यानंतर १९९९ मध्ये कॅबिनेट मंत्री, २००३ मध्ये ग्रामीण विकास ही अतिरिक्त जबाबदारी, २००९ ते २०१४ पर्यंत उपमुख्यमंत्री म्हणून त्यांनी सर्वोत्तम कार्य केले.

अजितदादा पवार सध्या महाराष्ट्राच्या राजकारणात एक प्रमुख केंद्रबिंदू स्थानी असलेल्या प्रमुख राजकारण्यांच्या यादीत अग्रणी आहेत. ◆◆◆

पॅवर्क्रीती

शरदचंद्र पवार म्हणजेच अद्भुत स्मरणशक्तीचे व्यक्तिमत्त्व म्हणून देखील ओळखले जातात. मग कोणी कार्यकर्ता कीतीही वर्षानंतर भेटला तरी त्या व्यक्तीला पवार साहेब नावानिशी ओळखत. यामागे नक्की काय रहस्य आहे असे अनेक जण विचारतात. मी एक पुंजगती भौतिक शास्त्र, व लाईफ सायन्स (जीवन शास्त्र) चा अभ्यासक आहे. त्यानुसार मी तुम्हाला हे नक्की सांगू इच्छितो की या जगात चांगली आणि कमी मेमरी असे काही नसते. मनाच्या दोन प्रकारांपैकी अंतर्जागृत मन आणि जागृत मन, त्यालाच काही जण conscious माईड आणि subconscious माईड असे म्हणतात; यालाच अंतर्मन आणि बाह्य मन असेही म्हणतात. जागृत मन हे नेहमी विचारमध्ये असते आणि त्यामुळे वर्तमानामध्ये विचारशून्य राहता येत नाही. अनेक संत महात्मे गुरुवर्य सांगतात की नेहमी वर्तमानात जगावे. नेहमी विचारशून्य होऊन संपूर्ण ध्यानाने कोणतेही कार्य करावे. ज्यावेळी आपण कोणतेही कार्य मग्न होऊन, त्या कामासाठी ध्यानस्थ होऊन करतो त्यावेळी ते काम सहजतेने पूर्ण होते; तसेच त्या गोष्टी तुमच्या अंतर्जागृत मनात पोहोचतात. त्यामुळे त्या वर्षानुवर्षे आयुष्यभर लक्षात राहतात. सध्याच्या धकाधकीच्या जीवनात मात्र परिस्थिती अशी आहे की आपण कोणतेही काम करीत असतो त्यावेळी मनात वेगवेगळे विचार येत असतात. त्यामुळे ना कामावर ना विचारांवर ध्यान अशी परिस्थिती होते.

असे म्हटले जाते की ज्यावेळी एकाच वेळी आपण दोन गोष्टी करतो त्यावेळी खरंतर आपण कोणतेही काम पूर्णत्वाने करीत नसतो. म्हणजेच एका वेळी दोन कामे करणे म्हणजेच कोणतेही काम न करणे होय. या निसर्गनियमानुसार सातत्याने वर्तमानात जगणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पण आपले दुर्दैव असे की कोठेही आपल्या शिक्षणात आपणास वर्तमानात कसे जगावे हे सांगितले जात नाही. मनात वेगवेगळे विचार सातत्याने येतच राहतात. याचे कारण म्हणजे कोणतीही कृती करण्यासाठी आवश्यक नियोजनबद्दु काम आपण करीत नाही. शिवाय त्याचे ठिकाण, काळ, कोणाबरोबर आणि कसे, यांचे नियोजन नसते. त्यामुळे आपण सतत ‘अर्जन्सी’ आणि ‘इमर्जन्सी’चे जीवन जगत राहतो. जे समोर येईल त्याला अधिक महत्त्व आणि बाकीच्या गोष्टींना कमी महत्त्व, असे त्याचे स्वरूप राहते. पण जर आपल्या मनातील सर्व विचारांची वारंवार नोंदणी करीत राहिलो तर नक्कीच बदल होईल, याची मी खात्री देतो.

हत्या राजीव गांधींची

राजीव गांधी यांनी सांगितल्याप्रमाणे शरद पवार साहेबांनी अजितदादा पवार यांना खासदारकीचे तिकीट दिले. शरद पवार साहेब व राजीव गांधीजी यांनी एकत्रित अनेक ठिकाणी सभा घेतल्या, त्या गाजवल्या. त्या वेळेस लोकसभा निवडणुका तीन टप्प्यांत होणार होत्या. लोकसभा निवडणुकांचा एक टप्पा पूर्ण झाला आणि दुसऱ्या टप्प्यासाठी इंडियन नेशनल कॉंग्रेसच्या सर्व नेत्यांचे लक्ष दक्षिण भारताकडे लागले. २१ मे १९९१ रोजी श्रीपेरुम्बुदूर या ठिकाणी मंदिराच्या बाजूला असलेल्या मोकळ्या मैदानावर माझी पंतप्रधान राजीव गांधी यांची रॅली व प्रचार सभा आयोजित करण्यात आली होती. राजीव गांधी यांचे फटाके वाजवून स्वागत करण्यात आले आणि त्याच दरम्यान हार घालण्याच्या हेतूने एक महिला मानवी बाँब बनून आली आणि राजीव गांधींबरोबर १६ लोकांचा जीव घेतला. त्यानंतर देशाच्या राजकारणाची स्थिती आणि दिशा व दशा दोन्हीही बदलली.

राजीव भारताचे सातवे पंतप्रधान झाले होते. इंदिरा गांधी आणि फिरोज गांधी यांचे ते ज्येष्ठ पुत्र होते. राजीवजी हे नेहरू घराण्यातले तिसरे पंतप्रधान होते. इंदिरा गांधीच्या निधनानंतर ३१ ऑक्टोबर १९८४ ते २ डिसेंबर १९८९ पर्यंत ते भारताचे पंतप्रधान होते. जेव्हा राजीव गांधीनी पंतप्रधानपदाची सूत्रे हातात घेतली तेव्हा ते भारताचे सर्वांत तरुण पंतप्रधान बनले (वय ४० वर्षे). ते राजकारणात येण्यापूर्वी इंडियन एअरलाइन्समध्ये वैमानिक होते. आई इंदिरा गांधी या भारताच्या पंतप्रधान असल्या तरी त्यांनी मात्र राजकारणापासून दूर राहणेच पसंत केले होते. दरम्यान इंग्लंडमधील केंब्रिज येथे असताना त्यांची ओळख इटालियन वंशाच्या सोनियांशी झाली व पुढे त्यांचा विवाह झाला. अखेर इ.स. १९८० मध्ये भाऊ संजय गांधी याच्या निधनानंतर राजीवने राजकारणात प्रवेश केला. आई इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर ते १९८४ मध्ये पंतप्रधान बनले. राजीव गांधीच्या नेतृत्वात काँग्रेसने त्यानंतर झालेल्या १९८४ च्या लोकसभा निवडणुकांत ५४२ पैकी ४११ जागा जिकत दणदणीत विजय मिळवला. राजीव गांधीच्या आधुनिक विचारांचा पगडा त्यांच्या सुधारणावादी कामांतून पाहायला मिळाला. संगणकयुगाची त्यांनी भारताला ओळख करून दिली. तसेच टेलिकॉमच्या क्रांतीची सुरुवातही त्यांच्या धोरणांतून झाली. १९८८ मध्ये त्यांनी श्रीलंकेत शांतिसेना पाठविण्याचा निर्णय घेतला. त्याची परिणती LTTE (Liberation tigers of tamil ilam) सोबतच्या संघर्षात झाली. १९९१ च्या लोकसभा निवडणुकीत एका प्रचारसभेच्या वेळी त्यांची लिट्टेकडून हत्या करण्यात आली. लिबरेशन टायरगार्स ऑफ तमिळ ईलम म्हणजेच ए.ल.टी.टी.ई. ही श्रीलंकेत स्वतंत्र तमिळ भाषिक राष्ट्रसाठी लढणारी एक फुटीरवादी संघटना आहे. या संघटनेला भारतासह अनेक राष्ट्रांनी दहशतवादी संघटना म्हणून घोषित केलेले आहे. १९७६ साली वेलुपिल्लई प्रभाकरन याने स्थापन केलेली ही संघटना अनेक वर्षे श्रीलंकेच्या उत्तर भागामध्ये कार्यरत होती. ए.ल.टी.टी.ई.ने आपल्या अस्तित्वादरम्यान श्रीलंकेमध्ये अनेक दहशतवादी हळ्ळे घडवून आणले. १९९१ मध्ये मारी भारतीय पंतप्रधान राजीव गांधी व १९९३ साली श्रीलंकेचे राष्ट्राध्यक्ष रणसिंघे प्रेमदास यांची हत्यादेखील एलटीटीईनेच केली. राजीव गांधी यांच्या हत्येनंतर देशाचे राजकारण पूर्णतः बदलले. गांधी घराण्यातील सक्रिय असणारे एकमेव व्यक्तिमत्त्व राजीव गांधी मृत्युमुखी पडल्याने इतर कोणीही राजकारणाची धुरा स्वीकारण्यासाठी दिसत नव्हते. सोनिया गांधी यांना मोठा धक्का बसला होता. आपला जिवाभावाचा साथीदार, आपला पती गेल्याने त्या पूर्णतः खचल्या होत्या. त्यांच्या अश्रूंचा जणू बांधच फुटला होता.

पंतप्रधान होण्याची संधी हुकली

अजून माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्यावर अंत्यसंस्कार व्हायचे होते, त्यातच इंदिरा कांग्रेस पार्टीच्या वतीने सोनियार्जीना अध्यक्षपदाची जबाबदारी स्वीकारावी म्हणून निरोप देण्यात आला. आपल्या नवन्याचे शब एका बाजूला असताना, दुःखाचा डोंगर कोसळला असताना, काही नेत्यांनी कांग्रेस अध्यक्षपदाचे कारस्थान करण्याचा घाणेरडा प्रयत्न केला होता. सोनिया गांधी यांनी सभ्यतेने आपले दुःख बाजूला ठेवून, कांग्रेसच्या नेत्यांना चिढी लिहून कळवले की, माझ्यावर सध्या दुःखाचा डोंगर कोसळला आहे. अशा परिस्थितीत मी राजकारणात येऊ इच्छित नाही. त्यामागे एक जबाबदार आईची भूमिका होती. त्या वेळी राहुल गांधी व प्रियांका गांधी हे लहान असल्याने त्यांच्याकडे लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे होते. गांधी घराण्यातील व्यक्ती राजकारणात नाही म्हटल्यावर शरद पवार यांनी ‘सांघिक नेतृत्व निवडावे,

त्यासाठी निवडणुका घेण्यात याव्यात आणि मगच कॉंग्रेस पक्षाचे अध्यक्षपद व पंतप्रधान ठरवावा' असा विचार मांडला. पवार साहेबांचा विचार लोकशाहीला धरून होता, पण त्यापैकी काही कॉंग्रेस नेत्यांना ते मान्य नव्हते. म्हणून त्यांनी त्यांच्या मर्जीतील नेत्यांच्या भेटीगाठी घेणे सुरु केले. कॉंग्रेसी नेत्यांनी पी. व्ही. नरसिंहराव यांचा शोध घेण्यास सुरुवात केली.

त्या वेळी सीताराम केसरी हे कॉंग्रेस पक्षाचे कार्यालयीन कामकाज संभाळणारे सर्वांत जुने नेते. त्यांनी पी. व्ही. नरसिंहराव यांना कोणत्याही प्रकारची निवडणूक न घेता नियुक्त करण्याचा निर्णय घेतला होता. त्यानुसार त्यांनी हालचालदेखील सुरु केली होती. खरे तर सीताराम केसरी यांचाच हे सर्व मिळवायचे होते, त्यांना देखील पंतप्रधान होण्याचे स्वप्न पडत होते. त्यामुळे सर्वप्रथम आपल्या जवळचीच व्यक्ती कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदावर बसवावी अशी त्यांची इच्छा होती—जेणेकरून त्यांचे म्हणजेच सीताराम केसरी यांचे नाव स्वतःहन कॉंग्रेस कार्यकर्ते व पदाधिकारी यांच्याकडून पंतप्रधान होण्यासाठी पुढे येईल. त्यासाठी बुद्धिबळाच्या खेळाप्रमाणे त्यांनी पी. व्ही. नरसिंहराव यांना आणून वजिराची चाल खेळण्याचा डाव मांडला होता. कालांतराने तो डाव त्यांनादेखील जड गेला. केसरी साहेबांच्या हाती काहीच लागले नाही.

खुद सोनिया गांधी यांनी, म्हणजे गांधी परिवारातील सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आणि जबाबदार व्यक्तीने 'कॉंग्रेस पक्षाचे अध्यक्षपद व राजकारण नको' असे म्हटल्यावर अनेकांना अध्यक्षपदाचे आणि पंतप्रधान होण्याचे स्वप्न पडू लागले होते. त्यामध्ये काही हौशी तर गवशी मंडळी तर होतीच. शरद पवार यांचे नाव पुढे आल्यावर महाराष्ट्रातील ४० व इतर राज्यांतील ५० हून अधिक खासदार पाठिंबा देतील, असा पवारांना विश्वास होता. त्यानुसार खुद शरद पवार साहेब मात्र म्हणत होते, 'कॉंग्रेस पक्षाचे अध्यक्षपद व पंतप्रधानपदाचा उमेदवार हा पक्षांतर्गत निवडणुकीच्या माध्यमातून जनमत घेऊनच ठरवावा.'

शरद पवार साहेबांचा हा विचार सर्वच खासदारांना मंजूर होता, कारण सर्वांना शरद पवार साहेबांच्या कर्तृत्वावर पूर्ण विश्वास होता. सर्वांनी पवार साहेबांच्या नेतृत्वानुसार निवडणुकीसाठी तयारी दाखवली होती, त्यामुळे निवडणुका न घेता निवड करणे कोणालाच शक्य नव्हते. आता सीताराम केसरी यांची खेळीच चुकीची झाली होती, त्यांचा डाव मोडून निघाला होता. मग त्यांनी वेगळा राजकारणाचा डाव मांडण्यास सुरुवात केली. त्या वेळी पंतप्रधानपदाच्या शर्यतीत शरद पवार, मध्य प्रदेशचे अर्जुनसिंह, उत्तर प्रदेशचे

नेते नारायण दत्त, उपराष्ट्रपतीपदी विराजमान झालेले डॉ. शंकरदयाळ शर्मा हे देखील त्यासाठी प्रचंड इच्छुक होते. माधवराव शिंदे यांचेही नाव घेतले जात होते. पहिल्यांदाच काँग्रेस पक्षाचे महाराष्ट्राचे मोठे नेते, जे पूर्वी शरद पवार साहेबांना विरोध करीत होते तेही पंतप्रधानपदासाठी पवारांचे नाव पुढे करीत होते. कारण त्यांचा शरद पवार साहेबांच्या कर्तृत्वावर व कार्यशैलीवर प्रचंड विश्वास होता आणि ते देशाचे उत्तम नेतृत्व करतील याची त्यांना पूर्णतः खात्री होती. त्यामुळे माजी मुख्यमंत्री बॅरिस्टर अंतुले, बॅरिस्टर विठ्ठलराव गाडगीळ, सुशीलकुमार शिंदेपासून सर्वच जण शरद पवार साहेबांना पाठिंबा देत होते. महाराष्ट्रातील खासदारच नव्हे तर इतर राज्यांतील खासदारदेखील त्यांना सहकार्य करत होते, पाठिंबा देत होते. कोणत्याही प्रकारचे राजकारण न खेळता बुद्धिभाळाच्या डावातील कटू चाल इतरांनी खेळली नसती तर शरद पवार साहेबांना त्या वेळी पंतप्रधान म्हणून कोणीच थांबवू शकले नसते.

पण ज्येष्ठ काँग्रेस नेते सीताराम केसरी व मध्य प्रदेशचे अर्जुनसिंह यांनी डाव खेळला. त्यांच्यामध्ये तडजोड झाली. काँग्रेसचे अध्यक्षपद अर्जुनसिंह यांना तर नरसिंहराव यांना पंतप्रधानपद पण तसेही न घडता नरसिंहराव यांनाच लोकसभा निवडणुकीच्या निमित्ताने अध्यक्षपद बहाल करण्यात आले. खरे तर पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी राजकारणातून निवृत्ती घेण्याचे ठरवले होते, कारण त्यांनी वयाची सतरी गाठली होती. भारताच्या स्वातंत्र्य-संग्रामापासून राव काँग्रेसचे निष्ठावंत नेते होते. त्यांनी आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्रिपदही भूषविले होते. त्यांच्या काळात इंडस्ट्रियलयझेशन आणण्यासाठी त्यांनी खंबीर पावले उचलून भूसंपादन (लँड ॲक्विडिशन) केले होते. त्यामुळे ते देशाच्या राजकारणात चांगलेच चर्चित झाले होते. अखेरीस सीताराम केसरी यांच्या मनासारखेच झाले. लोकसभेच्या अर्धवट शिल्क राहिलेल्या निवडणुकांसाठी इंडियन नेशनल काँग्रेसचे अध्यक्षपद पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्याकडे आले. माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या हत्येमुळे काँग्रेसला सहानभूतीची लाट मिळाली. त्यांच्या हत्येपूर्वी झालेल्या निवडणुकांमध्ये काँग्रेसला जास्त प्रतिसाद मिळाला नव्हता.

दहाव्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये शरद पवार बारामती लोकसभा मतदारसंघातून प्रचंड बहुमतांनी निवडून आले. इंडियन नेशनल काँग्रेसला एकूण २४४ जागा मिळवता आल्या, तर भारतीय जनता पार्टीला १२० जागा व ६९ जागा जनता दलाला मिळाल्या. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीला ३५ जागा

मिळाल्या आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाला १४ जागांवर समाधान मानावे लागले. ज्या पार्टीच्या मॅनिफेस्टोमध्ये म्हणजे घोषणापत्रामध्ये समाजबादाला (सोशालिझ़म) महत्त्व दिले जाते, त्यांना डावी पार्टी असे संबोधिले जाते. अशा डाव्या विचारसरणीच्या पार्टीला सोबत घेऊन काँग्रेसने सत्ता स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला.

त्या वेळेला पंतप्रधानपदासाठी शरद पवार यांच्या प्रभावामुळे काँग्रेसमध्ये अंतर्गत मतदान करून पंतप्रधानपदाचा उमेदवार निवडावा असे ठरले. सीताराम केसरी व पी. व्ही. नरसिंहराव यांना सरल लोकशाहीच्या मार्गाने मतदान झाल्यास शरद पवार जिंकतील याची खात्री होती. मतदानात शरद पवारांना बहुमत मिळू नये, म्हणून सीताराम केसरी यांनी सोनिया गांधी यांना भेटून आपल्या मर्जीतील पी. व्ही. नरसिंहराव यांनाच मतदान करावे अशी चिढी आणली. परिणामी मतदान फिरवण्यात व पी. व्ही. नरसिंहराव जिंकण्यास सर्वाधिक मदत झाली आणि अखेरीस पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान पदाचे उमेदवार झाले.

पॅवर्क्रीती

पवार साहेब कोणतेही काम त्यांच्यासमोर आल्यावर तत्काळ योग्य त्या सूचना देऊन ते काम पूर्णत्वाला जावे यासाठी कामाचे विकेंद्रीकरण व योग्य व्यक्तीला जबाबदारी देऊन हातावेगळे करतात. त्यामुळे वर्तमानात सातत्याने जगण्याचे कौशल्य पवार साहेबांना सराव करून जमले आहे. एव्हाना त्या कौशल्यामध्ये साहेब एकदम पारंगत झाले आहेत. त्यामुळे साहेबांकडे जे देखील काम येते त्याकडे साहेब ध्यानस्थ होऊन, एकाग्र होऊन पाहतात आणि त्यामुळे घडणाऱ्या घटनांचा क्रम आणि व्यक्तीचे वर्णन व चेहरा यांची साहेबांच्या अंतर्जागृत मनात प्रतिमा निर्माण होऊन त्याचे स्मृतीत रूपांतरण होते. त्यासाठी त्या व्यक्तीकडे कल्पनाशक्ती असायला हवी ती साहेबांकडे आहे. त्यामुळेच साहेबांची स्मरणशक्ती अप्रतिम आहे आणि ते अगदी सहजासहजी, एकदा भेटलेल्या कार्यकर्त्याला पुन्हा कधीही भेटल्यावर ओळखतात.

स्वामी विवेकानंद यांनी म्हटल्याप्रमाणे Take up one idea. Make that one idea your life - think of it, dream of it, live on that idea. Let the brain, muscles, nerves, every part of your body, be full of that idea, and just leave every other idea alone. This is the way to success.

यां सूत्रानुसार शरद पवार साहेबांनी वयाच्या २१ व्या वर्षीच राजकारणाचे ध्येय घेऊन कामकाज सुरु केले. त्याच विषयी सातत्याने विचार केला, तोच विचार आयुष्यभर जगले. त्यांचा मेंदू, स्नायू, सर्व शरीराचे भाग यांना राजकारणाच्या माध्यमातून लोकसेवा करण्याच्याच उद्दिष्टामध्ये जोडले. त्यामुळे वयाच्या अवघ्या २७ व्या वर्षी साहेब आमदार झाले. जीवनामध्ये लग्न हा देखील एक महत्त्वपूर्ण संस्कार आहे. त्यावेळी देखील आपले राजकीय ध्येय आपल्या साथीदाराला सांगितले व त्यांना देखील त्याच ध्येयासाठी तयार केले आणि त्यामुळेच प्रतिभाताई यांनी त्यांना पडद्यामागे राहून उत्तम साथ दिली. जे पहिले अपत्य झाले त्याचा स्वीकार केला. आज पवार साहेब एक आदर्श म्हणून ओळखले जातात त्याचे कारण He has one girl child. कुटुंबाला उत्तम सोबत व आवर्जून वेळ देणे, नियोजनबद्ध कृती करणे. आयुष्यात उत्तम समतोल साधून जीवन कसे जगावे याचे पवार साहेब एक सर्वोत्तम उदाहरण आहेत. ●●

पंतप्रधान झाले पी. व्ही. नरसिंहराव

पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे पूर्ण नाव फारच कमी लोकांना माहित आहे. त्यांचे नाव पामुला पति वेंकट नरसिंहराव. त्यांचा जन्म २८ जून १९२१ रोजी आंध्र प्रदेशातील करीमनगर नावाच्या एका छोट्याशा गावी झाला. सुरुवातीचे शिक्षण झाल्यावर त्यांनी नागपूर आणि मुंबईमध्ये राहून आपले उच्च शिक्षण पूर्ण केले. पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी कायद्याची पदवी घेतली. त्यांना एकूण १८ भाषा ज्ञात होत्या. फक्त भारतातीलच नव्हे तर स्पॅनिश आणि फ्रेंच भाषाही त्यांना लिहिता आणि वाचता येत होत्या. साहित्य आणि संगीत क्षेत्राचीदेखील त्यांना विशेष आवड होती.

नरसिंहराव यांना मौन अत्यंत आवडायचे. त्यामुळे शांत स्वभावाची व्यक्ती म्हणून ते ओळखले जात होते. नरसिंहराव यांनी स्वातंत्र्याचे आंदोलन अगदी जवळून पाहिले होते. स्वातंत्र्याच्या काळापासूनच ते काँग्रेसबरोबर जोडलेले

होते. भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्यांनी आंध्र प्रदेशच्या राजकारणात सक्रिय सहभाग घेतला. १९६२ ते १९७१ च्या काळात ते आंध्र प्रदेशचे सर्वांत महत्त्वपूर्ण असे नेते बनले. त्यांच्या शब्दाला मान होता. १९७१ ते १९७३ मध्ये ते आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्रीही झाले. इंदिरा गांधी यांचे कटूर समर्थक म्हणून देखील त्यांची विशेष ओळख होती. इंदिरा गांधी यांच्या आणीबाणीच्या काळात त्यांनी इंदिरा गांधी यांना पाठिंबा दिला. कदाचित त्याचेच त्यांना फळ मिळाले आणि ते भारताचे पंतप्रधान झाले.

पंतप्रधानपदाची निवडणूक लोकशाहीच्या मागणी होत असताना, केसरी व इतर काहींनी सोनिया गांधी यांना शरद पवार यांच्याविषयी उलटसुलट सांगून पवार साहेबांविरुद्ध वातावरण निर्माण केले. लोकशाहीला अपोषक असा डाव खेळला गेला. श्रीमती सोनिया गांधी यांना, ‘शरद पवार म्हणजे बंडखोर नेतृत्व-त्यामुळे ते आपणास भविष्यात डोईजोड होतील’, असे भासवण्यात आले. त्याचबरोबर पी. व्ही. नरसिंहराव म्हणजे ‘आपल्याला नेहमी विश्वासात घेऊन गांधी परिवाराच्या मजीने चालणारे सरकार’ असे समजावण्यात आले. अर्थात, नंतर काही वर्षांनी सोनिया गांधी यांना त्यांची चूक उमजली, कारण पी. व्ही. नरसिंहराव आणि अर्जुनसिंह हे जे बोलले त्याच्या उलटेच वागले. ऐन वेळी पंतप्रधानपदाच्या उमेदवार निवडणुकीत सोनिया गांधी यांनी काँग्रेस नेत्यांच्या घेतलेल्या सभेनुसार, काँग्रेस निष्ठावंताची भूमिका जागवून शरद पवार यांच्याविरुद्ध मत देण्यासाठी गांधी परिवाराने भाग पाढले.

शरद पवार साहेब आणि सोनिया गांधी यांचे फारसे संबंध नसल्याने त्याचा गैरफायदा घेऊन शरद पवार साहेबांविरुद्ध नकारात्मक वातावरण निर्माण करण्यास भाग पाढले आणि २५ जून १९९१ रोजी झालेल्या पंतप्रधान निवडीसाठी, २४ अक्टबर रोड या मुख्यालयात मतदान झाले आणि राजकीय दबाव टाकून शरद पवार यांच्याविरुद्ध मतदान झाल्याने पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधानपदासाठी निवडले गेले. दुसऱ्यांदा नेहरू-गांधी कुटुंबाबाहेरील व्यक्तीची पंतप्रधानपदी निवड झाली. ते पहिले काँग्रेसचे पंतप्रधान ठरले ज्यांनी गांधी कुटुंबाबाहेरील असूनही अल्पमतात असलेले सरकार तब्बल पाच वर्षे चालवले (१९९१-१९९५). इतिहासात पंतप्रधानपदी दक्षिण भारतातील विराजमान झालेली पहिली व्यक्ती म्हणजे पी. व्ही. नरसिंहराव.

पॅवर्कीती

ह्या प्रकरणातून अशी पॅवर नीती समजते की, नेहमी योग्य गोष्टीची साथ द्यावी व सर्वांना लाभदायक ठरेल, सर्वांसाठी न्याय्य ठरेल अशी दिशा ठरवावी. जसे की पंतप्रधान कोणाला करावे हे ठरवताना शरद पवार साहेबांनी 'लोकशाहीच्या मार्गाने मतदान करून पंतप्रधान कोणाला करावे हे ठरवावे' असे सुचवले व त्याच मार्गाने ते सामील झाले. त्या प्रक्रियेत त्यांना पंतप्रधान होता आले नाही, पण तरीही त्यांनी योग्य तत्व व सिद्धांत द्यांचा वापर केला ह्याचा त्यांना अभिमान वाटला आणि त्यामुळे शरद पवार हे विजेते आहेत.

काही विजेते आणि अपयशी ह्यांची तुलना खालीलप्रमाणे

विजेते समस्येव उपाय शोधतात आणि अंमलात आणतात, तर अपयशी समस्या पाहतात आणि फक्त चर्चा करीत राहतात.

विजेते जबाबदारी घेतात आणि अपयशी इतरांना दोष देत राहतात.

विजेते संकटातसुद्धा संधी शोधून काढतात, तर अपयशी परिस्थितीं विषयी तक्रार करत राहतात.

विजेते सातत्याने कारवाई करतात आणि पराभूत होणरे सातत्याने कारवाई टाळतात.

विजेते स्वप्न पाहतात आणि अपयशी स्किम्स शोधत राहतात.

विजेते भूतकाळापासून शिकतात आणि सातत्याने वर्तमानात जगतात परंतु अपयशी निराशाजनक भूतकाळातच जगतात.

विजेते बांधिलकी तयार करतात आणि त्यांना ती जपून ठेवतात, तर अपयशी ती नेहमीच खंडित होण्याचे आश्वासन देतात.

विजेते नेहमी प्रगतीकडे विकासाकडे लक्ष केंद्रित करतात अपयशी वेदना पाहत दुःख व्यक्त करीत राहतात.

विजेते नेहमीच कोणती ना कोणती गोष्ट साध्य करण्याच्या विचारात असतात, तर अपयशी हे मला शक्य नाही आणि का शक्य नाही ह्याचे कारण देत राहतात.

विजेते वैयक्तिक कौशल्य विकासाला प्राधान्य देतात, तर अपयशी कौशल्य विकासाकडे लक्ष न देता नशिबाला दोष देत राहतात.

विजेते भय काय आहे? कशाची भीती वाटते? यावर विचार करून, ती स्वीकारून त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करतात, तर अपयशी भीतीबाबत फक्त चर्चा करीत राहतात आणि गान्हाणे सांगत राहतात.

विजेते सतत त्यांच्या कम्फर्ट झोनला वाढवून नवनवीन बदल स्वीकारत राहतात, तर अपयशी त्यांच्या कम्फर्ट झोनच्या बाहेर येण्याचीही तयारी दाखवत नाहीत.

विजेते म्हणतात, हे अवघड असू शकते पण शक्य आहे; तर अपयशी म्हणतात, हे कदाचित शक्य आहे परंतु ते फार अवघड आहे.

विजेते, अपयश हीच यशाची पायरी आहे असे समजतात; तर अपयशी अपयशाला घाबरतात आणि टाळाटाळ करतात.

विजेते प्रत्येक समस्येसाठी उत्तर पाहतात, तर अपयशी व्यक्ती प्रत्येक प्रश्नात एक समस्या पाहतात.

विजेते गोल सेट करतात, तर अपयशी काहीही ध्येये ठरवत नाहीत.

विजेते योजना किंवा प्लॉनिंग करतात, तर अपयशी व्यक्ती योजना किंवा प्लॉनिंग आखत नाहीत.

विजेते नेहमी विनम्र असतात, तर अपयशी अहंकारी असतात.

विजेते कठोर परिश्रम करतात, तर अपयशी कामे टाळतात.

विजेते जे काही करण्याचे ठरवतात त्यासाठी सर्वोतोपरीने कार्य करतात, तर अपयशी कार्य करायचे म्हणून करतात पण त्यामध्ये त्यांची तीव्र इच्छाशक्ती नसते.

विजेते अडथळे न जुमानता सातत्याने कार्य करतात, तर अपयशी अडथळे आले की कार्य अर्धवट सोडून देतात.

विजेते आपल्या वेळेचे योग्य व्यवस्थापन करतात, तर अपयशी वेळेचे व्यवस्थापन न करता वेळ फुकट वाया घालवतात.

विजेते नेहमी नवनवीन शक्यतांबद्दल विचार करतात, तर अपयशी अडथळ्यांवर लक्ष केंद्रित करतात.

विजेते पक्का व ठाम निर्णय घेतात व त्यानुसार कृती करतात, तर अपयशी निर्णय योग्य आहे की अयोग्य असा विचार करण्यातच वेळ वाया घालवून शेवटी पळवाट काढतात.

विजेते स्वतःचे नशीब स्वर्कर्तृत्वावर नियंत्रित करतात, तर अपयशी जे काही होईल ते नशिबानुसार म्हणत गान्हाणे सांगत राहतात.

विजेते जे काही घेतात त्यापेक्षा अधिक देणाऱ्या व्यक्तीला देतात, तर अपयशी फक्त देण्यापेक्षा अधिक घेण्यावरच लक्ष केंद्रित करतात.

विजेते विचार करतात की गर्दी योग्य दिशेने जात आहे की नाही आणि नसेल तर ते गर्दीला योग्य दिशा दाखवतात तर, अपयशी गर्दीचे अनुसरण करतात.

विजेते विचारपूर्वक ठाम निर्णय करून आघाडी घेतात, तर अपयशी प्रतिक्रिया देतात आणि अनुसरण करीत राहतात.

विजेते ऐकण्याची क्षमता बाळगतात, तर अपयशी ऐकण्यापेक्षा बोलण्यासाठी संघर्ष करतात.

विजेते नेहमी प्रत्येक गोष्ट करण्याचा एक चांगला मार्ग शोधतात, तर अपयशी कोणतीही गोष्ट करण्याचा एकच मार्ग धरून बसतात.

विजेते इतरांनाही जिंकण्यासाठी मदत करतात, तर अपयशी केवळ त्यांच्या स्वतःच्या फायद्याबद्दल विचार करतात.

विजेते स्वतःप्रमाणेच मनासारखे लोक शोधतात जे त्यांना उच्च उंचीवर आणु शक्तात, तर अपयशी लोक स्वतःसारखीच माणसे शोधतात जे त्यांना अधिक अपयशी करतात.

विजेते ठरवलेली गोष्ट घडवतात, तर अपयशी जे होईल ते होईल असे समजतात.

देशाचे संरक्षणमंत्री

पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान झाल्यावर अनेक नेत्यांचा त्यांना विरोध होता, कारण त्यांना शरद पवार साहेबच पंतप्रधानपदासाठी योग्य उमेदवार आहेत असे वाटत होते. गांधी कुटुंबाकडून राजकीय दबाव टाकून त्या नेत्यांना मतदान करायला लावले होते. त्या नेत्यांचा रोष कमी व्हावा म्हणून शरद पवार साहेबांना संरक्षण मंत्री म्हणून तीन नंबरची महत्वाची जबाबदारी सोपवण्यात आली. शरद पवार साहेबांकडे मोठी स्वीकार-साधना असल्याने त्यांनी संरक्षणमंत्रिपदाची जबाबदारी स्वीकारली आणि यशस्वीपणे ती पूर्ण केली. राष्ट्रपती हे देशाच्या संरक्षण दलाचे (आर्ड फोर्सेसचे) सुप्रीम कमांडर म्हणून ओळखले जातात. डिफेन्स मिनिस्ट्री आर्ड फोर्सेसची पॉलिसी आणि फ्रेमवर्क करण्याचे आणि आवश्यक सुविधा देण्याचे कार्य करते. भारतामध्ये आर्ड फोर्सेसमध्ये हवाई दल (इंडियन एअर फोर्स), नौदल (इंडियन नेव्ही), लष्कर

किंवा पायदळ (इंडियन आर्मी) या तीन प्रमुख सेना आणि इंडियन कोस्टल गार्ड हे देशाचे सीमा-संरक्षण आणि अखंडता राखण्यासाठी कार्य करतात.

शरद पवार संरक्षणमंत्री असताना त्यांनी सर्व सेना आणि इंडियन कोस्टल गार्डला सीमा रेषेवर जाऊन भेटी दिल्या. सियाचीनसारख्या, ज्या ठिकाणी उणे अंश तापमान असते, अशा ठिकाणी आपले सैनिक कशाप्रकारे संरक्षण करतात आणि त्यांच्या काय काय समस्या आहेत हे जाणून घेण्यासाठी शरद पवार साहेब सैनिकांना सीमारेषेवर जाऊन भेटले. त्यांच्या समस्या जाणून घेतल्या आणि त्यावर उपाययोजना करून कार्यकुशलतेने त्यांचे प्रश्न सोडवून त्यांना प्रेरणा देण्याचे कार्य केले.

पी. व्ही. नरसिंहराव हे भारताचे नववे पंतप्रधान झाले खरे, पण त्या वेळी देशाची आर्थिक स्थिती अत्यंत बिकट होती. देशाकडे व्याजाचे पैसे देण्यासाठीसुद्धा पैसे नव्हते. अशा परिस्थितीत देशाची स्थिती ग्रीससारखी होऊ शकली असती, पण पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी खंबीरपणे देशाचे नेतृत्व केले. मात्र त्याचे श्रेय स्वतःकडे न घेता सामूहिक निर्णयाला दिले – अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग, संरक्षणमंत्री शरद पवार आणि गृहमंत्री शंकरराव चव्हाण यांना दिले. जेव्हा नरसिंहराव पंतप्रधान झाले तेव्हा देशाची आर्थिक स्थिती सुधारावी यासाठी सामूहिकरीत्या काही महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. बारामतीसारख्या दुष्काळी भागाला घडवणारे शरद पवार यांचा अनुभव त्यासाठी खास करून उपयोगास आला आणि शेती क्षेत्र व उद्योगांदे यांची वाढ करण्यासाठी शरद पवार यांच्या सल्ल्यानुसार नवीन अंमलबजावणी करण्यात आली. सरकार श्रीमंतांचे नसून जनसामान्यांचे सरकार अशी प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी शरद पवार यांची नीती उपयोगास आली.

महाराष्ट्रातील यशस्वी ठरलेली रोजगार हमी योजनादेखील त्या वेळी केंद्र सरकारच्या माध्यमातून संपूर्ण देशात राबवण्यात आली. त्याच काळामध्ये पवार साहेबांच्या सांगण्यानुसार गरिबांसाठी रेशनिंग दुकानाच्या माध्यमातून स्वस्त धान्याची योजना सुरू करण्यात आली. किमती स्थिर ठेवण्यासाठी शेअर बाजारात काही महत्त्वपूर्ण बदल घडवून, चुकीचे काम करणाऱ्या कंपन्यांवर कठोर कारवाई करण्यात आली.

शरद पवार हे संरक्षणमंत्री असले तरी ते सरकारमधील महत्त्वपूर्ण अशी व्यक्ती झाले होते. त्यांच्या शब्दाला दिल्लीमध्ये विशेष मान निर्माण झाला होता. त्यामागचे कारण म्हणजे शरद पवार साहेबांची कार्यशैली सर्वांनाच मंत्रपुग्य

करीत होती. त्या वेळी उल्फा बंडखोरांचा प्रश्न देशाच्या दृष्टीने अत्यंत गंभीर झाला होता. उल्फा म्हणजे युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम (ULFA). ही संप्रदायवादी संघटना भीमकान्त बुरागोहाँइ, राजीव ऊर्फ अरबिन्द राजखोवा, गोलाप बरुवा ऊर्फ अनुप चेतिया, समीरण ऊर्फ प्रदीप गोगई, भद्रेश्वर गोहाँइ आणि परेश बरुवा यांच्या नेतृत्वाखाली ७ एप्रिल १९७९ रोजी स्थापन झाली होती. हे आतंकवादी संघटन होते. शस्त्रांच्या साहाय्याने लढाई करून हिंसेच्या मार्गाने वेगळा देश निर्माण करण्याचा उल्फाचा मनसुबा होता. १९७९ ते १९९० पर्यंत उल्फाने अनेक आतंकवादी हल्ले करून सैन्याला बेजार केले होते.

फक्त देशातच नव्हे तर भारताबाहेरही काही आतंकवादी हल्ले घडवण्यात उल्फाचा हात होता. अमेरिकेने ज्या ज्या आतंकवादी संघटनांची यादी बनवली होती त्यामध्ये उल्फाचेही नाव होते. अगदी थोड्या कालावधीत जगभर दहशत निर्माण करण्याचे कार्य उल्फा करीत होती. भारत सरकारच्या वतीने १९९० मध्ये उल्फावर बंदी आणण्यात आली होती. १९९० मध्ये उल्फाने उद्योजक लॉर्ड स्वराज पॉल यांचे भाऊ सुरेंद्र पॉल यांची हत्या केली. तसेच सरकारने उल्फाला वारंवार चेतावणी देऊनही, उल्फाने १९९१ मध्ये रूसी इंजिनीअर यांचे अपहरण करून त्यांना सोडण्यासाठी काही मागण्या समोर ठेवल्या. अशा प्रकारे कोणाला ओलीस ठेवून जबरदस्तीने मागण्या पूर्ण करणे अत्यंत घातक होते. संरक्षणमंत्री शरद पवार, तिन्ही सैन्यदल व इंडियन कोस्टल फोर्स यांच्या गुप्त बैठका झाल्या आणि त्यात निर्णय घेऊन ‘गुपित मिशन बजरंग’ नावाने एक ऑपरेशन हाती घेण्यात आले. उल्फाने आतंकवादी हल्ले न थांबवल्याने भारत सरकारच्या वतीने हे सुरु केले गेले. बजरंग ऑपरेशनची संपूर्ण माहिती वारंवार पवार साहेब घेत होते. सैन्यदलाला कोणत्याही राजकीय दबावाला बळी न पडता ऑपरेशन पूर्ण करण्याची मोकळीक दिली होती. हे ऑपरेशन २८ नोव्हेंबर १९९० मध्येच सुरु झाले होते, पण त्याला उल्फाला थांबवण्यात हवे तसेच यश मिळाले नव्हते. १९९१ मध्ये शरद पवार संरक्षणमंत्री झाल्यापासून सैन्यदलाचे मनोबल प्रचंड उंचावले आणि त्याची प्रचीती नव्याने सुरु केलेल्या रायनो ऑपरेशनच्या वेळेला आली. रायनो ऑपरेशन १५ सप्टेंबर १९९१ रोजी सुरु करण्यात आले. या ऑपरेशनमध्ये उल्फा संघटनेचे अनेक महत्त्वपूर्ण बंडखोर आतंकवादी पकडले गेले. कारवाईत प्रचंड शस्त्रसाठा हस्तगत झाला आणि उल्फा संघटन पूर्णतः मोडीत निघाले. त्यांनी संरक्षणमंत्र्यांच्या सांगण्यानुसार स्वतःला सरकारच्या हवाली करून, बोलणी

करून मार्ग काढण्याची तयारी दर्शवली. त्या वेळी उल्फाच्या काही महत्त्वपूर्ण बंडखोरांची पंतप्रधान नरसिंहराव, संरक्षणमंत्री शरद पवार यांच्याशी चर्चा झाली आणि सैन्यदलाची कारवाई पवार साहेबांच्या आदेशानुसार थांबवण्यात आली. उल्फासारखा अतिगंभीर असलेला प्रश्न शरद पवार यांनी कार्यकुशलतेने सोडवला.

पंजाबमधील निवडणुका थांबल्या होत्या. खालिस्तानची निर्मिती करू पाहणारी काही बंडखोर मंडळी निवडणुकीत अडथळा निर्माण करीत होती. त्यामुळे पंजाबमधील लोकशाही पूर्णतः धोक्यात आली होती. त्या वेळी संरक्षणमंत्री पवार साहेबांनी पंजाबमध्ये ठिकठिकाणी लष्कर-यंत्रणा राबवून शांतीचे व निवडणुकीसाठी लोकशाहीचे वातावरण निर्माण केले. शिवाय कोणालाही निवडून द्या पण लोकशाहीच्या मारगाने द्या, असा संदेशही पंजाबमधील जनतेला दिला. एखादे सरकार तेही काँग्रेस पक्षाचे असताना अशा प्रकारे लोकशाहीचा पुरस्कार करताना पहिल्यांदाच घडले. जनतेनेही खालिस्तानचा मुद्दा खालसा करीत संपवून टाकून इंडियन नॅशनल काँग्रेस सरकारला १९७९ पैकी ८७ एवढ्या बहुमताने सत्ता दिली. त्या वेळी संरक्षणमंत्र्यांच्या सांगण्यावरून पंजाबची स्थिती सुधारावी यासाठी के. पी. एस. गिल यांची डीजीपी म्हणून तिथे नियुक्ती करण्यात आली.

इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना चीन आणि भारत यांच्यामध्ये झालेल्या युद्धामध्ये चीनला हरवण्यात आले होते आणि चीनने जबरदस्तीने कब्जा केलेला भारतीय जमिनीचा भाग परत भारताच्या ताब्यात आला होता. पण त्याच काळात चीन आणि भारतातले अनेक वर्षांचे संबंध बिघडले होते. त्यासाठी राजीव गांधी यांनी डिसेंबर १९८८ मध्ये चीनची भेट घेऊन काही महत्त्वपूर्ण विषयांवर चर्चा केली आणि मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचे कार्य केले. परंतु राजीव गांधी यांची हत्या झाल्यावर पुन्हा कोणाशीही चर्चा झाली नव्हती, त्यामुळे सीमा प्रश्नाचे पुढे काय? हा प्रश्न दोन्ही देशांतील संरक्षण खात्यांना होता. संरक्षण खात्याच्या महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांसोबत शरद पवार साहेबांनी जुलै १९९२ मध्ये चीनचा दौरा करून चिनी पंतप्रधानांबरोबर चर्चा करून मैत्रीपूर्ण हितसंबंध जोपासण्याचे अत्यंत मौल्यवान कार्य केले. त्या भेटीमध्ये सीमाप्रश्न व इतर काही विषयांवर चर्चा झाली. त्यात काही लष्करी उपकरणे चीनला विकण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यात आला होता पण चीनने त्या प्रस्तावाला गुणवत्तेच्या आधारावर नकार दिला. शरद पवार यांनी तो नकार

हा देशाला नसून गुणवत्तेला आहे असा सकारात्मक विचार करून अशा उपकरणांची गुणवत्ता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यतेसाठी कशी सुधारेल यावर कार्य केले.

नरसिंहराव यांचे सरकार अल्पमताचे होते. डाव्या विचारसरणीच्या पक्षांनी काँग्रेसला पाठिंबा दिला असला तरी त्यांचे काही गोष्टीबाबत नरसिंहराव यांच्यासोबत खटके उडत. काँग्रेस म्हटले की गांधी घराण्याचाच नेता असणार, पण घराणेशाही नको म्हणून सर्वांनी पाच वर्षे नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार चालवायचे अशी मूठ बांधली होती. पण काँग्रेसमधील डावलले गेलेले अनेक जण सोनिया गट निर्माण करू पाहत होते. त्यामुळे तो काँग्रेस पक्षातील नेत्यांचा गट वारंवार सोनिया गांधी यांना भेट होता. सोनिया गांधीदेखील त्यांना काँग्रेसमधील जबाबदार व्यक्ती म्हणून प्रतिसाद देत होत्या.

एका बाजूला आईची जबाबदारी म्हणजे राहुल-प्रियांका आणि दुसऱ्या बाजूला राजकारण अशी सोनिया गांधी यांची दिनचर्या झाली होती. त्या अत्यंत विचारपूर्वक पावले उचलत होत्या. पी. व्ही. नरसिंहराव यांचाही सोनिया गांधी यांच्याबरोबर फार संबंध नव्हता. शिवाय त्यांच्याशी चर्चा करावी असे नरसिंहराव यांना वाटत नव्हते. शिवाय सीताराम केसरी यांनी पंचाहत्तरी ओलांडल्याने त्यांची तब्येत साथ देत नव्हती. त्यामुळे सोनिया गट हा नरसिंहराव यांच्याबाबत नकारात्मक माहिती देत होता. त्यातच राजीव गांधी यांच्या फॉंडेशनवरून देशभर गोंधळ झाला. त्या फॉंडेशनच्या विश्वस्तपदी नरसिंहराव, राहुल, प्रियांका, अमिताभ बच्चन आदि होते. सरकार स्थापन झाल्यावर पहिल्या आर्थिक अंदाजपत्रात राजीव गांधी फॉंडेशनसाठी १०० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. विरोधी पक्षांनी हा विषय गाजवला, पण सोनिया गांधी यांनी अनुदान नाकारण्याचे पत्र सरकारला देऊन त्यावर पडदा टाकला.

सोनिया गांधी यांचे खासगी सचिव व्हिन्सेंट जॉर्ज यांना कर्नाटकमधून राज्यसभेसाठी उमेदवारी देण्याचा प्रस्ताव नरसिंहराव यांच्याकडे देण्यात आला. त्या वेळी मागरिट अल्वा या चौथ्यांदा राज्यसभेसाठी अर्ज दाखल करणार होत्या, त्यांच्या विरुद्ध काहींनी जॉर्ज यांचे नाव पुढे केले होते. तेव्हा नरसिंहराव यांनी सोनिया गांधी यांची भेट घेऊन, कर्नाटकच्या राजकारणाच्या हेतूने मागरिट अल्वा यांना राज्यसभेत पाठवणे हे राजकीय बुद्धिबळाच्या दृष्टीने समजावून सांगितले. सोनिया गांधी यांनी, “आपको जो अच्छा लागता है वो करो, मैं

आपके साथ हूँ।” असे म्हणून राजकारणाचा रिमोट कंट्रोल आपल्या हातामध्ये घेण्यास सुरुवात केली. त्यानुसार काँग्रेस पक्षाला फायद्याचे म्हणून नरसिंहराव यांनी मागारिट अल्वा यांना राज्यसभेत पाठवले. खुद पंतप्रधान नरसिंहराव आणि सोनिया गांधी यांच्या भेटीतून एक संदेश काँग्रेस नेत्यांना गेला. सोनिया गांधी यांची राजकारणातही एंटी दिसून आली. दरबारी राजकारणास सोनिया गांधी यांच्याकडून सुरुवात झाली. रिमोट कंट्रोलप्रमाणे सोनिया गांधी राजकारण करू लागल्या. सचिव जॉर्ज हे देशभरातील महत्वाच्या नेत्यांसोबत सोनिया गांधी यांच्याबरोबर १० जनपथ येथे भेटी आयोजित करू लागले आणि दररोज काँग्रेस सुप्रिमो सोनिया गांधी यांची नवी ओळख निर्माण होऊ लागली. सुरुवातीला, काही बोलण्यापेक्षा सोनिया गांधी यांनी ऐकण्यास सुरुवात केली.

पॅवरनीती

असे म्हणतात की बोलण्यापेक्षा ऐकण्यास फार मोठे धाडस लागते आणि ते धाडस सोनिया गांधी यांनी दाखविले. १० जनपथ दिल्ली या ठिकाणी काँग्रेस नेते आपली पक्षातील राजकारणाची व कुरघोडीची गाळ्हाणी मांडू लागले. नेता हा प्रथम ऐकणारा असावा, म्हणजे तो जवळचा वाटू लागतो. तशाच काही काँग्रेस नेत्यांना सोनिया गांधी जवळच्या वाटू लागल्या, सुप्रिमो वाटू लागल्या. एकीकडे सोनिया गांधी काँग्रेसच्या सुप्रिमो बनत असताना, भारतीय जनता पार्टी मात्र सरकारला पाडण्याच्या हेतूने हिंदुत्ववादी संघटनांना पाठबळ पुरवत होती.

In politics listening is more powerful tool than speaking. क्षेत्र कोणतेही असो, ऐकणे अत्यंत महत्त्वाचे. त्यामुळे च माणसे जवळ येतात. माणसांना जिंकण्याचे सर्वाधिक शक्तिशाली शस्त्र म्हणजे ऐकणे होय. ऐकणे जसे महत्त्वाचे आहे, तसेच पूर्वग्रहातून न ऐकणे हेदेखील तेवढेच महत्त्वाचे आहे. कोणत्याही व्यक्तीला ऐकताना नेहमी नव्याने ऐकणे हेही तितकेच महत्त्वाचे, अन्यथा अनेकदा एखाद्याविषयी आपण अमुक अमुक प्रतिमा किंवा स्वसंवाद तयार करतो आणि त्या व्यक्तीबरोबर संवाद साधताना भूतकाळातील त्याच पूर्वग्रहातून पाहतो किंवा ऐकतो. अगदी साध्या भाषेत सांगायचे झाल्यास त्या व्यक्तीकडे आपण पूर्वग्रहरूपी कलुषित चष्यातून पाहतो आणि ऐकतो, पण त्यामुळे नातेसंबंध बिघडतात. Listening from nothing, in new way.

संरक्षणमंत्री झाले पुण्ठा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री

अयोध्येमध्ये राममंदिर व्हावे या हेतूने देशभर लाखोंच्या संख्येने कारसेवकांची आगेकूच होत होती. कारसेवक म्हणजे (कर म्हणजे संस्कृतमध्ये हात). आपल्या स्वहाताने स्वखर्चने वीट किंवा बांधकाम करणारा स्वयंचलित कार्यकर्ता. लाखो कारसेवकांनी ६ डिसेंबर १९९२ रोजी अयोध्येमध्ये येऊन राममंदिर बांधावे अशी घोषणा भारतीय जनता पार्टी, शिवसेना व हिंदुत्ववादी संघटनांनी केली. त्या वेळी उत्तर प्रदेशात भाजपचे सरकार होते व कल्याणसिंग हे मुख्यमंत्री होते. भाजप प्रणित राज्याच्या निर्णयात इंडियन नॅशनल कॉँग्रेसला हस्तक्षेप करता येत नव्हता. तसेच भाजप सर्वाना विश्वासात येऊन सांगत होते की सर्व काही शांततेच्या मागाने होईल. तसे निवेदन व शपथपत्र खुद मुख्यमंत्री कल्याणसिंग यांनी उच्च न्यायालयात भाजप सरकारच्या वतीने दिले होते.

उच्च न्यायालयाचा निर्णय हा आपल्याच बाजूने असणार, असा सर्व हिंदुत्ववादी संघटनांना विश्वास होता. उत्तर प्रदेश सरकारला जरी वाटत होते की सर्व काही शांततेच्या मागणी होईल, तरीदेखील केंद्र सरकारला तसे वाटत नव्हते. परिणामी केंद्र सरकारने राखीव दल, लष्करी सैन्यदल फैजाबाद व अयोध्या येथे तैनात केले होते. पण जिल्हाधिकाऱ्यांच्या परवानगीशिवाय कारवाई करण्याचे त्यांना आदेश नव्हते. लाखोंच्या संख्येने कारसेवक रामजन्मभूमीच्या स्थानावर जमले होते. विश्व हिंदू परिषदेपासून ते सर्वच महत्त्वपूर्ण हिंदुत्ववादी संघटना त्यात सामील होत्या. सभा आणि भाषणे चालूच होती. ६ डिसेंबर १९९२ रोजीच उच्च न्यायालयाचा बाबरी मशीद व रामजन्मभूमी वाद-प्रकरणाबाबत निर्णय जाहीर होणार होता. परंतु कोर्टला निर्णय देणे देशाच्या दृष्टीने असुरक्षित वाटल्याने न्यायालयाने सुनावणी पुढे ढकलण्याचे ठरवले. त्यामुळे लाखो कारसेवक संतम झाले आणि बाबरी मशिदीकडे त्यांनी धाव घेतली. बाबरी मशीद पाडण्यात आली.

जगभरातील सर्वच पत्रकार, न्यूज चॅनेल्स त्यावेळी अयोध्येमध्ये हजर होते. हळूहळू ही बातमी देशभर पसरली. त्याचे पडमाद संपूर्ण देशभर पसरले. देशाच्या कानाकोपन्यात मुस्लिम बांधव एकत्र आले आणि त्याचे पर्यवसान दंगलीमध्ये झाले. त्यावर नरसिंहराव यांनी काही विधाने केली, ती त्या वेळच्या देशाच्या स्थितीनुसार अत्यंत अयोग्य होती. त्यामुळे खुद सोनिया गांधी यांनीच सांगितले की गांधी-नेहरू घराणे व काँग्रेस ही धर्मनिरपेक्ष आहे. असे विधान खुद सोनिया गांधी यांनी जाहीर केल्याने दग्बारी राजकारण्यांच्या माध्यमातून काँग्रेस सुप्रिमो झालेल्या सोनिया गांधी यांनी राजकारणातील आपले अस्तित्व सर्व देशातील जनतेला जाणवून दिले.

संपूर्ण देशभर दंगलीचा परिणाम दिसत होता. दिल्ली केंद्रशासित प्रदेश असल्याने केंद्र सरकारने तात्काळ सैन्य तैनात करून तिथे शांततामय परिस्थिती निर्माण केली होती. पण देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळख असलेली मुंबई मात्र धुमसत होती. शिवाय बाबरी कांड प्रकरणाची जबाबदारी घेण्यासाठी भारतीय जनता पार्टी तयार नव्हती. हिंदुत्ववादी संघटनांनी ते केले असावे, पण नक्की काय झाले याविषयी त्यांनी पूर्णतः मौन बाळगले होते. परंतु, शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांनी जबाबदारी घेत म्हटले होते की, “होय, हे काम शिवसैनिकांनीच केले आहे. गर्वसे कहो हम हिंदू है!”

त्यामुळे तर मुंबईमधील परिस्थिती आणखीनच चिघळली होती. संपूर्ण शरद पवार – पॉवर नीती | ११८

डिसेंबर महिन्यातील वातावरण संतप्त झाले होते. १९९३ चा जानेवारी महिना आला पण देशात नवीन वर्षाचे स्वागत करण्याची स्थिती नव्हती. ही स्थिती हाताळण्यात सुधाकरराव नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार पूर्णतः अपयशी ठरले होते. सरकारचे अस्तित्व कोठेही जाणवत नव्हते. ९ जानेवारी १९९३ रोजी महाराष्ट्राचे राज्यपाल चिंदंबरम सुब्रमण्यम यांनी पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारवर तोफ डागत राजीनामा दिला. अशा कठीण परिस्थितीमध्ये अनुभवी राजकारणी म्हणून १२ जानेवारी १९९३ रोजी पी. सी. अलेकङ्गांडर यांची महाराष्ट्राच्या राज्यपालपटी नियुक्ती करण्यात आली. त्या पदावर विराजमान झाल्यावर सर्वप्रथम त्यांनी मुंबईचा दौरा केला आणि त्यांचा निरीक्षण अहवाल केंद्र सरकारला पाठवला. महाराष्ट्र सरकारचे नेतृत्व कमऱ्यावत असल्याने कठोर निर्णय घेऊन अंमलबजावणी केल्याशिवाय मुंबईमधील स्थिती पूर्ववत होणार नाही, असे कळवले.

मुंबई आर्थिक राजधानी असल्याने अनेक उद्योगपतींचे आर्थिक नुकसान होत होते. उद्योगपती वारंवार सरकारला शांतता प्रस्थापित करण्याची विनंती करीत होते. शिवाय आर्थिक व्यवहार ठप्प झाल्याने त्याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेही जाणवत होता. केंद्रीय स्तरावर बैठक घेण्यात आली. कोणीही अशा स्थितीत महाराष्ट्राचे नेतृत्व करण्यास तयार नव्हते. अशा वेळी पवारांशिवाय पर्यायच नव्हता. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी शरद पवार यांना, बुद्धिभालाच्या खेळप्रमाणे, पंतप्रधानपदाच्या खुर्चीच्या जवळ असलेल्या पवार साहेबांना योग्य कारण दाखवत महाराष्ट्राच्या राजकारणात पुन्हा सक्रिय व्हावे, आपण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रिपद स्वीकारावे, असे जाहीर आवाहन पत्रकारांच्या व न्यूज चॅनेलच्या माध्यमातून केले. त्या वेळी Nobody was interested to face the crisis of Maharashtra.

महाराष्ट्राची जनता, उद्योजक, अल्पसंख्याक वर्ग यांना अशा परिस्थितीत फक्त आणि फक्त शरद पवार साहेबच राज्याची स्थिती पूर्ववत करू शकतात, असा विश्वास होता. मौन बाळगून अत्यंत कमी शब्दांत बोलणारे पंतप्रधान नरसिंहराव हे अत्यंत धूर्त व योग्य वेळी योग्य राजकीय चाल खेळणारे होते. त्यांच्याच माणसाला त्यांच्या विरुद्ध उभा करायचा ही रणनीती त्यांना चांगलीच ज्ञात होती. यशवंतराव चव्हाण साहेबांच्या वेळेसही इंदिरा गांधी यांनी बैरिस्टर अब्दुल रहमान अंतुले व शंकरराव चव्हाण यांना उभे करून शह दिला होता. पंतप्रधान नरसिंहराव सरकारमध्ये शंकरराव चव्हाण गृहमंत्री

म्हणून कार्यरत होते. सुधाकरराव नाईक यांच्या विरोधात सुरेश कलमाडी यांना उभे करून महाराष्ट्राच्या राजकारणात पवार विरोधी कुरघोड्या सुरु केल्या आणि महाराष्ट्राची स्थिती पूर्ववत करण्यासाठी शरद पवार यांच्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यामुळे संरक्षणमंत्री शरद पवार यांनी महाराष्ट्रात परत जाण्याचा निर्णय घेतला.

तेव्हा काही खासदार ‘६ जनपथ’ या पवारांच्या निवासस्थानी जमले. त्यांचा शरद पवार यांच्या कर्तृत्वावर पूर्ण विश्वास होता, सर्वांना ते आपले नेते वाट होते. पंतप्रधानपदाचे ते प्रबल दावेदार असल्याने पी. व्ही. नरसिंहराव आपणास महाराष्ट्रात परत पाठवण्याचा हा डाव खेळत आहेत, (यह नरसिंहराव की एक चाल है। हम भी चाहते हैं की मुर्बई में शांतिपूर्ण वातावरण हो, अमन और भाईचारा हो! इसलिए आप मुर्बई ज़रूर जाए, मगर संरक्षणमंत्री बने रहे और किसी और को मुख्यमंत्री बनाकर आप स्थिती सम्हाले। हम सभी चाहते की शरद पवारजी देशके पंतप्रधान बने! कृपया हमारी बात मान जाए; हम सभी संसद आप के साथ हैं!)

मुंबईची स्थिती पूर्ववत व्हावी, असे म्हणून ‘आपण काही दिवस जरी मुंबईमध्ये थांबलात तरी स्थिती पूर्ववत होऊ शकते. त्यामुळे आपण संरक्षणमंत्री राहूनच आणि मुख्यमंत्री पद न स्वीकारता इतर कोणासही मुख्यमंत्री बनवून मुंबईमध्ये शांतिपूर्ण वातावरण, हिंदू-मुस्लिम-शीख-इसाई या सर्वांत बंधुभाव निर्माण करू शकता.’

पवार साहेबांना त्या खासदारांचे म्हणणे पटत होते, पण महाराष्ट्रात मुंबईचे वातावरण पूर्ववत होण्यासाठी अनुभवी असाच मुख्यमंत्री हवा होता आणि मुख्यमंत्रिपद स्वीकारल्यावर लागलीच स्थिती पूर्ववत होऊ शकते याची साहेबांनाही खात्री होती. अखेरीस साहेबांनी महत्वाकांक्षेपेक्षा जबाबदारीला अधिक महत्व दिले आणि परत महाराष्ट्रात जाण्याचा निर्णय घेतला. नंतर सुधाकरराव नाईक यांना विरोध करणाऱ्या सुरेश कलमाडी यांना राष्ट्रीय राजकारणात बोलावण्यात आले. महाराष्ट्राची स्थिती पूर्ववत झाल्यावर योग्य संधी मिळाल्यावर पुन्हा दिल्लीत जाण्याचे पवार साहेबांनी ठरवले.

६ मार्च १९९३ रोजी शरदचंद्र पवार साहेबांनी चौथ्यांदा मुख्यमंत्रिपदाची शपथ घेतली. मुंबईत शांततापूर्ण स्थिती निर्माण होण्याकरिता बरोबर एक योग्य सचिवदेखील हवा होता. संरक्षण खात्याचे सचिव म्हणून काम करणाऱ्या एम. रघुनाथन यांना त्यांनी महाराष्ट्रात बोलावले. एम. रघुनाथन १९७६

साली अर्थखात्याचे उपसचिव होते. साहेबांची कार्यशैली त्यांना परिचित होती. साहेबांना नक्की कसे व काय अपेक्षित आहे, याची त्यांना लागलीच कल्पना येत असे. त्यानुसार ठरलेले काम पूर्णत्वास आणण्यासाठी शासकीय यंत्रणा कशी सिद्ध करावी याची नियोजनबद्ध शैली रघुनाथन यांच्याकडे होती. मुख्यमंत्री म्हणून एका बाजूला सर्वांचे लक्ष विकासाकडे आणायचे, आर्थिक बाजू पूर्ववत आणून सुरक्षित वातावरण निर्मिती करायची, ही रणनीती आजमावण्यात आली. मुख्यमंत्री म्हणून शपथ घेतल्यावर पवार साहेबांनी महाराष्ट्रवासियांना शांती प्रस्थापित करण्यासाठी आवाहन केले. त्याचबरोबर शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांची भेट घेऊन त्यांनाही आवाहन केले. बाळासाहेब ठाकरे जरी विरोधी पार्टीचे असले तरी शरद पवार यांची त्यांच्याशी चांगली मैत्री होती. यशराज पारखी लिखित ‘बाळासाहेब ठाकरे – यशोगाथा’ या पुस्तकात बाळासाहेब ठाकरे आणि शरद पवार यांच्याविषयी ‘दिलदार मैत्री आणि राजकारणातील वैरी’ या विषयी सविस्तर लिहिले आहे.

शरद पवार साहेबांच्या सांगण्यावरून बाळासाहेब ठाकरे यांनी सगळ्या हिंदूना शांततेचे आवाहन केले. मुस्लिम कम्युनिटीच्या काही महत्वपूर्ण नेत्यांसोबत बैठकी करून मुख्यमंत्री महोदयांनी शांतता, सुव्यवस्था व बंधुभावाचे आवाहन केले. दंगलीला कंटाळलेल्या मुस्लिम नेत्यांनी मान्यता देत मुख्यमंत्र्यांची विनंती मान्य केली. शरद पवार साहेबांनी मुख्यमंत्रिपद स्वीकारल्यावर वेगवेगळ्या जनसमुदायांच्या बैठका घेतल्या आणि शांततेचे आवाहन केले. तसेच सर्वांनी पूर्ववत कामकाज सुरू करण्यासाठी उद्योजकांनादेखील आवाहन करण्यात आले. एकदा का आर्थिक राजधानी कामात गुंतली की आपोआप सर्व वातावरण पूर्ववत होईल, याची पवार साहेबांना खात्री होती, विश्वास होता आणि तसेच होऊ लागले.

मुंबईमध्ये सर्वजन आपापल्या कामावर रुजू होऊ लागले आणि स्थिती पूर्ववत होण्यास मदत मिळाली.

पॅवर्क्रीती

साहेबांनी अनेकदा आपले मत खंबीरपणे मांडले.

त्यांच्यावर अनेकदा भ्रष्टाचाराचे आरोप झाले, पण साहेब त्याला सापरे गेले. अनेकदा अनेकांनी आपल्या कृतीने साहेबांना दुखावले, पण साहेबांनी त्या व्यक्तीला नेहमीच आदराने वागवले. विरोध एवढा होतो की त्याचे रूपांतर दुश्मनीमध्ये होते. पण साहेबांनी 'विरोध म्हणजे एखाद्या मुद्र्यावरून असलेले मतभेद आहेत, पण त्या व्यक्तीबद्दल आम्हाला कोणताही द्वेष नाही, तिरस्कार नाही, अशी भूमिका बजावली. मतभेद झाले तरी साहेबांनी त्यांचे रूपांतर मनभेदात होऊ दिले नाही. अशी अनेक उदाहरणे आहेत की साहेबांनी, ज्येष्ठ असो की कनिष्ठ, सर्वांनाच आदराने वागवले. शरद पवारांची संस्कृती ही सौहार्दाची राहिली आहे त्याचे कारण त्यांच्या ते रक्तात आहे.

विरोधी पक्षातील राजकारणी यांच्याबरोबरचे वैचारिक मतभेद राखून उत्तम हितसंबंध साहेबांनी जोपासले. बाळासाहेब ठाकरे म्हणजे हिंदुत्ववादी नेतृत्व, शिवसेना पक्षप्रमुख अनेकदा बाळासाहेब ठाकरे यांनी त्यांच्या भाषणातून शरद पवार यांच्यावर टीकास्त्र सोडले. बाळासाहेबांनी पवार साहेबांना मैद्याचे पोते वगैरे म्हटले, अपशब्दांनी घायाळ करण्याचा प्रयत्न केला. पण शरद पवार साहेबांनी विरोधकांची ती एक राजकीय खेळी आहे, चाल आहे असे समजत तिकडे दुर्लक्ष केले. त्यांच्या अपशब्दाला प्रतिउत्तर न देता, राजकीय विकासाचे उत्तर देऊन विरोधकांना नेहमीच गार केले आणि सातत्याने जनमानसाचा विश्वास संपादन करून निवडणुका जिकत राहिले, संतेत सातत्याने सहभागी होत राहिले.

१३ विस्फोट १२ मार्चला, भीतीवर मात १३ मार्चला

मुख्यमंत्रिपदाची सूत्रे शारद पवारांनी चौथ्यांदा हाती घेतल्यावर कामाकड लक्ष द्यावे, या हेतूने सर्व ठिकाणी कडक बंदोबस्त करण्यात आला. मुंबईमधील समजुतदार आणि व्यवहारसंपत्र लोकांनी शांततेला स्वीकारले. सर्व वातावरण पूर्ववत होण्याच्या मार्गावर असतानाच याकूब मेमन या अतिरेकी गुंडाच्या गटाने मुंबईमध्ये १३ ठिकाणी साखळी बॉम्बस्फोट (सीरियल बॉम्ब ब्लास्ट) घडवले. लहानपणापासून मुंबईमध्ये शिकलेला याकूब मेमन सी. ए. झालेला होता. आपल्याच देशाशी बेईमानी करीत दाऊद इब्राहिम या कुप्रसिद्ध आतंकवाद्यांबरोबर हातमिळवणी करून निष्पाप लोकांचा बळी घेण्याचे क्रूर काम याकूब मेमनने केले होते. १२ मार्च १९९३ हा दिवस इतिहासात काळा दिवस म्हणून ओळखला गेला. देशाची आर्थिक राजधानी असलेली मुंबई, जी

सतत धावत असते, ती अचानकपणे थबकली होती; बॉम्बस्फोटाने धुमसली होती, हादरली होती. दुपारी १ वाजून २८ मिनिटांनी पहिला बॉम्बस्फोट बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज इमारतीच्या पार्किंगमध्ये टाईम कारबॉम्बच्या माध्यमातून झाला त्यामुळे स्टॉक एक्सचेंजची इमारत पूर्णतः हादरली. त्यानंतर एका पाठोपाठ एक असे करून मुंबईत १३ ठिकाणी बॉम्बस्फोट घडवून आणण्यात आले.

या तेरा बॉम्बस्फोटांमध्ये एकूण २५७ लोक मृत्युमुखी पडले, तर ७०० हून अनेक जण जखमी झाले.

* मुंबई शेअर बाजाराच्या इमारतीत दुपारी १.२८ वाजता स्फोट झाला होता, त्यामध्ये ८४ मृत झाले. इमारतीचे प्रचंद नुकसान झाले. त्या वेळी इमारतीमध्ये २००० पेक्षा अधिक लोक होते. त्यामुळे बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंजच्या बिल्डिंगमध्ये भयावह असे वातावरण निर्माण झाले होते.

- नर्सी नृथा स्ट्रीटच्या अनाज मंडी येथे दुपारी १.४० वाजता एका ट्रकमध्ये धमाका झाला. ५ मृत व ५० हून अधिक जखमी झाले. अनाज मंडीमध्ये सगळीकडे जोरजोरात ओरडणे आणि किंकाळ्या ऐकू येऊ लागल्या.
- शिवसेना भवन, दादर येथे दुपारी २.३० वाजता स्फोट घडवण्यात आला. त्यामध्ये ४ मृत व ५० हून अधिक जण जखमी झाले. हा बॉम्बस्फोट शिवसेनेच्या हिंदुत्ववादी भूमिकेला विरोध म्हणून घडवून आणला होता.
- एअर इंडिया इमारत, नरिमन पॉर्ट इथे दुपारी २.३३ वा. स्फोट केला गेला, त्यामध्ये २० मृत झाले. एअर इंडियाच्या पार्किंगमध्ये टाईम बॉम्ब असलेल्या कारबॉम्बच्या माध्यमातून बॉम्बस्फोट घडवून आणण्यात आला होता. या स्फोटाने बेसमेंटच्या दोन मजल्यांना भगदाडच पडले. त्या बिल्डिंगमध्ये पहिल्याच मजल्यावर असलेल्या अमेरिकन बैंकेच्या शाखेचे पूर्णतः नुकसान झाले. शिवाय दुसरा मजलाही उद्धवस्त झाला होता.
- मच्छीमारांच्या वसाहतीत माहीम येथे दुपारी २.४५ वा. स्फोट करण्यात आला, त्यामध्ये ३ मृत झाले.
- वरळी सेंच्युरी बाजारात स्फोट दुपारी २.४५ वाजता घडवण्यात आला. त्यामध्ये ११३ मृत झाले. सेंच्युरी बाजारासमोर मृत्यूचे अक्षरशः तांडवच दिसले. हा बॉम्बस्फोट डबल डेकर बसमध्ये बँगेत टाईम बॉम्ब ठेवून घडवण्यात आला. या बॉम्बस्फोटामुळे या बसच्या मागे-पुढे असलेल्या पाच बसेस व बसमधील लोक जळून खाक झाले.

- वरळी पासपोर्ट ऑफिसमध्ये अंदाजे दुपारी २.४५ च्या आसपास बॉम्बस्फोट घडवण्यात आला. वरळीमध्ये एकूण दोन बॉम्बस्फोट घडले.
- झावेरी बाजार येथे स्फोट दुपारी ३ वाजता - १७ मृत. मुंबईमध्ये हिरे-जवाहराच्या बाजारात बॉम्बस्फोट, एका बेवारस स्कूटरमध्ये टाइम बॉम्ब बसवून घडवून आणला.
- हॉटेल सी रॉक, बांद्रे - स्फोट दुपारी ३.१० वाजता - बांद्रा येथील हॉटेल सी रॉक येथे १८ च्या मजल्यावर बॉम्बस्फोट घडवण्यात आला. या हॉटेलमध्ये दोन दिवस एक इसम बनावट नावाने राहून हॉटेल रूममध्ये बॅग ठेवून हा बॉम्बस्फोट घडवला. सुदैवाने या स्फोटामध्ये कोणीही मृत्युमुखी पडले नाही.
- प्लाझा सिनेमा, दादर - स्फोट दुपारी ३.१३ वाजता, १० मृत. बांद्रा येथील स्फोटानंतर अवघ्या तीन मिनिटानंतर दादर येथील प्लाझा सिनेमा येथे बॉम्बस्फोट घडवला गेला.
- हॉटेल जुहू सेंटॉर - स्फोट दुपारी ३.२० वाजता झाला, त्यात ३ जखमी.
- सहारा विमानतळ परिसरातील स्फोट दुपारी ३.३० ला झाला. या स्फोटाची तीव्रता कमी होती, त्यामुळे सुदैवाने मानवहानी झाली नाही.
- हॉटेल विमानतळ सेंटॉर - स्फोट दुपारी ३.४० मिनिटांनी, त्यात २ ठार. अशा तेरा ठिकाणी बॉम्बस्फोट घडवून आणण्यात आले होते. बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज इमारतीचे प्रचंड नुकसान झाले होते. एवढ्या क्रूरपणे घडवलेले बॉम्बस्फोट आतंकवादी लोकांच्या क्रूरतेचे, सैतानी वृत्तीचे दर्शन घडवत होते. त्यामध्ये जगातील कुख्यात गुंड दाऊद इब्राहिमचाही सहभाग होता. मुंबईचे जनजीवन विस्कळित झाले होते. प्रचंड हानीमुळे मुंबई काही महिने पूर्ववत होणार नाही, असेच जाणवत होते. दुपारी पहिला बॉम्बस्फोट झाल्याबाबर मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी तातडीने मुख्य सचिव, गृहसचिव, आय जी पी व इतर सर्व महत्वाच्या अधिकाऱ्यांची मंत्रालयात बैठक बोलावली. खरे तर त्या वेळेस मंत्रालयातदेखील हल्ला होऊ शकत होता; पण स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता, मुंबईमध्ये पुन्हा दंगली होणार नाहीत याची दक्षता घेत पावले उचलण्यात आली. खुद मुख्यमंत्री स्फोटाच्या ठिकाणी भेट देऊन, पाहणी करून तातडीने मदत पुरवण्याचे कार्य करीत होते. तसेच मुख्यमंत्री शरद पवार यांचे आदेश शिरोधार्ह मानून, कोणत्याही प्रकारची दंगल कोठेही घडणार नाही यासाठी पोलीस कर्मचारी, सर्वच राजकीय पक्ष, चौकाचौकातील गणपती

मंडळे व मुस्लिम समाजाचे नेते व सामाजिक कार्यकर्ते काळजी घेत होते. मुंबई, ठाणे व नवी मुंबई भागातून दुर्घटनास्थळी गरजूना तातडीने उपचार व मदत करण्यासाठी अँब्युलन्स सेवा व अग्रिशमन सेवा आल्या होत्या. ज्या ज्या ठिकाणी बॉम्बस्फोट झाल्याने मातीचे ढिगारे निर्माण झाले होते, तेथे स्थिती पूर्ववत होण्यासाठी रात्रभर काम चालू होते. दिवसभरात १३ बॉम्बस्फोट झाल्याने मुंबईमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. पण मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी मुंबईत हाय अलर्ट घोषित करून सगळीकडे कडक बंदोबस्त ठेवला होता. मुख्यमंत्र्यांनी सर्व शासकीय यंत्रणा व खासगी कंपन्या यांना १३ मार्च १९९३ रोजी मुंबईचे जनजीवन सुरक्षीत झाले पाहिजे, अशा सूचना दिल्या होत्या. मुंबईची लाईफ लाईन म्हणजे लोकल रेल्वे याची महती मुख्यमंत्र्यांना ठाऊक होती. म्हणून १३ मार्च रोजी लोकल रेल्वे नेहमीप्रमाणे पहाटे ४ वाजल्यापासून रात्री १ वाजेपर्यंत सुरक्षीतपणे चालू ठेवण्यात आल्या. खुद पवार साहेबांनी दूरदर्शन व आकाशवाणीच्या माध्यमातून सर्व मुंबईकरांसह महाराष्ट्राच्या तमाम जनतेबरोबर संवाद साधला होता. ‘‘मुंबईचे वातावरण पूर्ववत होण्यासाठी सहकार्य करावे. महाराष्ट्र पोलीस, इंडियन आर्मी व राखीव पोलीस दल आपल्या सेवेसाठी हजर आहे. आपणास कोणत्याही प्रकारची भीती बाळगण्याची गरज नाही. आपणास आजूबाजूला एखादी संशयास्पद घटना किंवा वस्तू आढळल्यास तातडीने पोलिसांना कळवावे. संपूर्ण शासकीय यंत्रणा तुमच्या सुरक्षिततेकरिता सदैव हजर आहे. दूधवाले, पेपरवाले, वीज सर्व काही सुरक्षीत राहणार आहे,’’ असे त्यांनी जनतेला सांगितले.

न्यूजपेपर, प्रेस, दूरदर्शन, खासगी कंपन्या, सरकारी ऑफिसेस दुसऱ्या दिवशी नेहमीप्रमाणे सुरु झाली. शरद पवार सरकारवर विश्वास टाकत खंबीरपणे उभे राहत जनतेने सहकार्य केले. मुंबई ही आर्थिक राजधानी अंधारातून उजेडाकडे आगेकूच करू लागली. अनेक ठिकाणी स्फोटांमुळे टेलिफोन लाईन्सचे वायरिंग खराब झाले होते. मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या सांगण्यावरून भारतीय टेलिफोन कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांनी अहोरात्र काम करून अवघ्या दोन दिवसांत तब्बल सातशेहून अधिक टेलिफोन लाईन्स सुरु करून दिल्या. स्फोट झाल्यापासून मुख्यमंत्री अहोरात्र कार्यरत होते. साहेबांवर असलेल्या प्रेमाने त्यांचे नजीकचे अधिकारीही चार दिवस दिवस-रात्र काम करीत होते. कधी द्वुणका-भाकरी तर कधी मुंबईचा बडापाव खाऊन पवार साहेब आणि त्यांचे साहाय्यक कार्यरत होते. आणीबाणीच्या परिस्थितीत सर्वोत्तम नेतृत्व म्हणून

देशभर पवार साहेबांची वाहवा होत होती, पण पवार साहेब मात्र मैन बाळगून होते. हळ्ळूहळ्ळू मुंबई पूर्वीसारखी धावू लागली, आर्थिक उलाढाली पूर्ववत होऊ लागल्या. मुंबईला पूर्ववत करायची असेल तर तिला नेहमीप्रमाणे धावती करण्याशिवाय पर्याय नाही, याची पवार साहेबांना खात्री होती. १२ मार्च १९९३ रोजी झालेल्या स्फोटानंतर जर दुसऱ्या दिवशी मुंबई सुरळीत झाली नसती तर पूर्वपिक्षा अधिक प्रमाणात दंगली उसळल्या असत्या. पण सर्वांचे लक्ष कामाकडे लागल्याने शांतता व मैत्रीपूर्ण संबंध यांवर मुंबईकरांनी भर दिला आणि सरकारने योग्य वेळी योग्य निर्णय घेतल्यामुळे मुंबईचे जनजीवन पूर्ववत झाले. या घटनेमुळे शरद पवार हे पंतप्रधानपदासाठी सर्वोत्तम उमेदवार आहेत याची देशभरातील सर्वच खासदारांना आणि जनतेला खात्री पटली. पंतप्रधान नरसिंहराव यांनी नकळतपणे शरद पवार यांना चक्रव्यूहात अडकवण्याचा प्रयत्न केला होता, पण शरद पवार आपल्या कार्यकुशलतेने चक्रव्यूह तोडत बाहेर तर आलेच पण महाराष्ट्राचे जनजीवन सुरळीत करून सर्वोत्तम नेतृत्वाचे आदर्श उदाहरण त्यांनी निर्माण केले.

मुख्यमंत्री म्हणून शरद पवार यांनी उद्योगधंदे उभारणीसाठी जगभरातून कंपन्यांना महाराष्ट्रात येण्यासाठी आवाहन केले. तेव्हा महाराष्ट्रात सर्वाधिक उद्योगधंदे आणण्यात आले. उद्योगधंदांमध्ये महाराष्ट्राने प्रथम क्रमांक मिळवला. उद्योगधंदे आल्याने तरुणांना रोजगार प्राप्त झाले, ज्यांची क्षमता आहे त्यांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी विविध सरकारी योजनांच्या माध्यमातून पाठबळ पुरवण्यात आले. एका व्यक्तीने नोकरी केली तर तो त्याच्या घरातील तीन ते पाच व्यक्तींचे पोट भरू शकतो पण जर एक उद्योजक उभा राहिला तर तो हजारो-लाखोंचे पोट भरू शकतो. म्हणून पाच जणांचा पोशिंदा होण्यापेक्षा हजारोंचे पोशिंदे व्हा, हा विचार तरुणांमध्ये बिंबवण्यात आला.

एका बाजूला उद्योगधंदे आणि दुसऱ्या बाजूला सहकाराच्या माध्यमातून साखर कारखाने, सहकार दूध संघ व शेती पूरक व्यवसाय करण्यासाठी शेतकऱ्यांना पाठबळ पुरवण्यात आले. शेती व जोडधंदा यांसाठी वेगवेगळ्या योजना सरकारतर्फे आणण्यात आल्या.

पॉवर नीती

‘१३ विस्फोट १२ मार्चला, भीतीवर मात १३ मार्चला’ ह्या प्रकरणामधून शरद पवार साहेबांची अशी पॉवर नीती समोर येते की ज्यावेळी एखादया ठिकाणी आपल्या अनुभवाची आवश्यकता असेल आणि त्याठिकाणी तो निर्णय बहुतांश लोकांशी निगडित असेल त्यावेळी आपल्या महत्त्वाकांक्षेला देखील महत्त्व देऊ नका. तसेच भीतीवर मात करायची असेल तर त्यास सामोरे जा, त्याचा सामना करा, सतत कृती करीत राहा आणि पहा तुम्ही भीतीवर मात नक्की कराल. मग ती भीती अगदी सार्वजनिक किंवा कितीही मोठी असली तरीही हे शक्य आहे.

भीती वेगवगेळ्या प्रकारच्या आहेत त्यानुसार; हरण्याची भीती मरण्याची भीती, लोकांच्या समोर बोलण्याची भीती, माझे हसू होईल म्हणून भीती, कसे होईल ह्याची चिंता व त्याची भीती, परीक्षेची भीती, गाडी चालवण्याची भीती, उंचीची भीती, पाण्यामध्ये मरण्याची भीती, अस्थिकाराची भीती. सामाजिक आणि राजकीय जीवनात राहताना समाजाची स्थिती व मानसिकता ह्याचा बारकार्डीने अभ्यास करावा हीच पॉवर नीती आहे.

ह्या पॉवर नीती नुसार समाजाला सुरक्षित वातावरण द्यावे ही राज्यकर्त्त्यांची जबाबदारी आहे आणि त्यानुसार चहुबाजूने विचार करून निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

तसेच भीती आणि असुरक्षितता हे केवळ विचार मात्र आहे, त्यामुळे स्वतःमध्ये आणि समाजामध्ये विचारमात्र असलेली भीती व असुरक्षितता प्रथम विचारातूनच दूर करावी कारण तेथेच मूळ आहे.

३० सप्टेंबर १९९३ चा भूकंप

महाराष्ट्राच्या दृष्टीने १९९३ हे वर्ष परीक्षा घेणारेच होते. दंगली, बॉम्बसफोट या पाठोपाठ लातूर आणि उस्मानाबाद भागात भूकंपाने मोठे संकट निर्माण झाले. ३० सप्टेंबर १९९३ रोजी पहाटे ३ वाजून ५६ मिनिटांनी महाराष्ट्रातील लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यांत भूकंप झाला. भूकंपात लातूर जिल्ह्यातील औसा तालुका व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा भागाचे प्रचंड नुकसान व मानवहानी झाली. या भूकंपात जवळपास ५२ हून अधिक गावे इन्ट्राप्लेट भूकंपात जमीनदोस्त झाली.

इन्ट्राप्लेट भूकंप हे टेक्टॉनिक प्लेटच्या अंतर्भागात घडतात. हे भूकंप नेहमी प्लेटच्या सीमेवर घडतात. इन्ट्राप्लेट भूकंप हे अभावानेच घडतात, पण अशा प्रकारचा भूकंप घडला तर तो प्रचंड मोठ्या प्रमाणात नुकसान करतो. आजवरच्या अशा अनेक उदाहरणांमध्ये इन्ट्राप्लेट भूकंपाने विनाशक घटना

घडल्या आहेत. तशाच प्रकारचा भूकंप लातूर-उस्मानाबाद जिल्ह्यांत झाला. भूकंपाची तीव्रता ६.०४ रिश्टर स्केलची होती.

५२ गावांतील ३० हजार घरे भूकंपामुळे पडली. भूकंपामध्ये ७,९२८ हून अधिक माणसे मृत्युमुखी पडली; १६,००० पेक्षा अधिक थोड्या-फार प्रमाणात तर काही कायमस्वरूपी जखमी होऊन त्यांना अपंगत्व आले. मानवहानीबरोबरच १५,८५४ जनावरांचा मृत्यु त्या भूकंपामुळे झाला. लातूर-उस्मानाबाद जिल्ह्यांबरोबरच आजूबाजूच्या १३ जिल्ह्यांतल्या २ लाख ११ हजार घरांना तडे पडले.

३० सप्टेंबर रोजी पहाटेच्या सुमारास भूकंपाबाबतच्या बातम्या मुख्यमंत्री कार्यालयाच्या माध्यमातून शरद पवार यांच्यापर्यंत पोहचल्या. शरद पवार यांनी तातडीने सर्व कामे बाजूला ठेवत किल्लारीला जाण्याचे पक्के केले. संपूर्ण महाराष्ट्रातून आवश्यक अशा सर्व सेवा पाठवण्यात आल्या. खुद मुख्यमंत्री गावागावांना भेट देऊन परिस्थिती समजावून घेऊन, त्यानुसार अंमलबजावणी करीत होते. अनेक घरे जमीनदोस्त होऊन घरातील लोक गाडले गेले होते. ठिकठिकाणी आरोग्य विभागाचे, आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे, रेस्क्यू ऑपरेशन करण्याच्या जवानांचे, अग्निशमन दलाच्या जवानांचे, इंडियन आर्मीचे कॅम्प लागलेले होते.

मुख्यमंत्री शरद पवार साहेब घटनास्थळी तळ ठोकून बसले होते जणूकाही मुंबईमधील कार्यालयच त्यांनी तिकडे हलवले होते. काही महत्वाच्या कामाच्या फायली हातावेगळ्या करण्यासाठी त्यांनी लातूरलाच मागवल्या होत्या.

खुद मुख्यमंत्रीच घटनास्थळी असल्याने मदतकार्याची गती ही सर्वाधिक वाढली होती. सरकारी यंत्रणेबरोबरच नागरी संरक्षण दल, होमगार्डचे जवान, महाराष्ट्रातील अनेक संस्थांचे तस्तुदेखील मदतकार्यासाठी आले होते. संपूर्ण जगभरातून मुख्यमंत्री सहाय्यता निधीमध्ये देण्या येत होत्या.

मदतकार्याबरोबर पुनर्वसनाची योजना आखून अंमलबजावणी करणे गरजेचे होते. त्यासाठी पुनर्वसन करण्यासाठी एक्स्पर्ट आर्किटेक्ट, भूकंप मैनेजमेंट एक्स्पर्ट, बांधकाम करणारी एक्स्पर्ट टीम व इतर अधिकाऱ्यांची टीम कार्यरत होती. मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली पुनर्वसनाची एक व्यापक योजना तयार करण्यात आली. त्यामध्ये लोकांना राहण्यासाठी नव्या घरांची निर्मिती करताना भूकंपरोधक कार्यप्रणालीनुसार बांधकाम करण्याचे ठरले. जगभरातून देणगीच्या स्वरूपातून मदत येत होती, पण ती कमी पडत होती.

शिवाय केंद्र सरकारही आर्थिक संकटामध्ये असल्याने केंद्राकडून मदत मिळणे अवघड होते. अशा परिस्थितीत जागतिक बँकेचा कर्जाच्या स्वरूपात आर्थिक पुरवठा होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महाराष्ट्राच्या वतीने प्रस्ताव मांडण्यासाठी जाणे गरजेचे होते. त्यासाठी मुख्य सचिव एन. रघुनाथन यांना वॉशिंग्टन येथे पाठवण्यात आले.

जागतिक बँकेला कर्जपुरवठा करण्यासाठी काही कागदपत्रांची पूर्तता करणे आवश्यक होते. त्याकरिता एन. रघुनाथन यांनी वॉशिंग्टनवरून मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्याबरोबर संवाद साधला. काही मुद्द्यांवर ठराव संमत करून प्रस्ताव पाठवणे व आवश्यक खुलासे देणे गरजेचे होते. त्यानुसार तातडीच्या बैठकीसाठी दिनांक, वेळ व ठिकाण ते वॉशिंग्टनमध्ये असतानाच निश्चित करण्यात आले.

महाराष्ट्राचे मुख्य सचिव लंडन-वॉशिंग्टनवरून महाराष्ट्रात परतल्यावर लागलीच मंत्रिमंडळाची तातडीची बैठक बोलावण्यात आली. मुख्यमंत्री महोदय महत्त्वाच्या तातडीच्या बैठकीसाठी दोन तासांत मुंबईला पोहचले. मंत्रिमंडळाने आवश्यक निर्णय घेऊन त्यानुसार आवश्यक ती माहिती तातडीने वॉशिंग्टनला पाठवली. जागतिक बँकेनेदेखील तातडीने त्यावर अंमलबजावणी करीत कर्जाची रक्कम घरबांधणीसाठी मंजूर केली.

३० सप्टेंबर रोजी भूकंप झाल्यावर अवघ्या २४ दिवसांत पुनर्वसनासाठी घरबांधणीचे २४ ऑक्टोबर रोजी दसऱ्याच्या शुभ मुहूर्तावर कामकाज सुरु झाले व ठरलेल्या कालावधीत भूकंपग्रस्तांचे पुनर्वसन झाले.

फक्त घरच नव्हे तर इतर अत्यावश्यक सुविधांचेदेखील पुनर्वसन होणे गरजेचे होते; जसे आरोग्य, शिक्षण, रेशन, शेतीसाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून सहकार्य इत्यादि सर्वांगीण पुनर्वसन करण्याचे ध्येय मुख्यमंत्रांनी पूर्ण केले.

पॉवर नीती

शरद पवार पॉवर नीती नुसार जीवनात प्रत्येक क्षणाला तुम्ही नवनवीन आवाहनाला सामोरे जाण्यासाठी तयार राहावे. निसगांने आपल्याला प्रत्येक समस्येला सामोरे जाण्याची शक्ती दिली आहे त्यानुसार स्वतःवर व स्वतःच्या आत्मविश्वासपूर्ण कार्यशैलीवर १००% विश्वास ठेऊन कार्य करीत राहावे. जेव्हा आपण समस्येला सामोरे जातो त्यावेळी आपल्यामध्ये एक सामर्थ्य शक्ती निर्माण होते.

ह्या भुकंपजन्य स्थितीत स्वतःला शांत व स्थिर ठेवून मोठ्या धीरानं शरद पवार ह्यांनी कार्य केले व संकटजन्य स्थितीतून उभारणीसाठी जीवाचे रान केले. पॉवर नीती नुसार तुम्ही जे काही कराल ते पूर्ण झोकून करा, संपूर्ण फोकस त्यावर केंद्रित करा आणि त्यामध्ये परिपूर्ण होण्याचा प्रयत्न करा, नवीन गोष्टी सतत शिकत राहा. स्वामी विवेकानंद हांच्या शिकवणीनुसार एका वेळी एकाच गोष्टीवर संपूर्ण फोकस करा आणि इतर सर्व गोष्टी बाजूला ठेवा.

ह्या गोष्टीमुळेच शरद पवार हे सतेत नसताना देखील अटल बिहारी वाजपेयी ह्यांच्या एनडीए सरकारच्या वेळी देखील त्यांना मंत्रिपदाचा दर्जा होता, म्हणजेच राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन समितीमध्ये शरद पवारांची कार्याध्यक्षपदी नियुक्ती करण्यात आली होती.

मराठवाडा विद्यापीठाचा नामविस्तार

महाराष्ट्रातील मराठवाडा भागात शिक्षणाच्या पुरेशा सुविधा नव्हत्या. ५७ लाख लोकसंख्या असूनदेखील शिक्षणासाठी फक्त एकच उस्मानिया विद्यापीठ होते. शिवाय त्या विद्यापीठाचे शिक्कण्याचे माध्यम हे उर्दू होते - कारण निजामाच्या राजकीय कालावधीत त्या विद्यापीठाची स्थापना झाली होती. पुढील शिक्षणासाठी सर्वांना हैदराबादला जाण्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाडा शिक्षण समिती स्थापन करून स्वतंत्र विद्यापीठ (युनिव्हर्सिटी) स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता. त्याला अनुसरून १९५५ व १९५६ मध्ये खासदारांनी लोकसभेत आणि आमदारांनी विधानसभेमध्ये प्रस्ताव मांडला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्याबरोबर मराठवाडा विद्यापीठाबाबत चर्चा केली होती. डॉ. आंबेडकर यांनी त्यासाठी

आवश्यक पत्रव्यवहारदेखील केला होता. दुर्दैवाने ६ डिसेंबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महानिर्वाण झाले. डॉ. आंबेडकर यांनी केलेल्या मागणीनुसार व स्थानिक आवश्यकतेनुसार पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते २३ ऑगस्ट १९५८ रोजी मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन करण्यात आले. त्यामध्ये उस्मानिया विद्यापीठाची नऊ कॉलेजेस समाविष्ट करण्यात आली होती.

मराठवाडा विद्यापीठाचा कॅम्पस हा ७२५ एकरांत असून, औरंगाबादची प्रसिद्ध लेणी, सोनेरी महल, उत्तरेला असलेला बिबी का मकबरा सभोवताली आहे. औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद या चार जिल्ह्यांकरिता सामूहिक असे हे शैक्षणिक विद्यापीठ काम करते.

मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन झाल्यावर त्या विद्यापीठाचे नाव 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' करावे असे अनेक दलित बांधवांचे म्हणणे होते. त्यानुसार विधानसभेत १९७८ मध्ये ठारावही झाला होता. त्यामुळे सर्वां मंडळींनी दुसरे विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय जाहीर केला होता. त्यावरून संपूर्ण मराठवाड्याचा मध्ये ठिकठिकाणी आंदोलने, जाळपोळ, दंगली झाल्या होत्या. त्यामध्ये अनेकांना आपले प्राणही गमवावे लागले होते. आपलीच माणसे आपापसात भांडत होती. त्यामुळे मराठवाड्याची प्रगती साधण्यासाठी सर्वप्रथम आमदार-खासदारांचे लक्ष विद्यापीठावरून हटवून इतर विकासाच्या गोष्टींकडे घेऊन जाणे गरजेचे होते. पण दलितांना व दलितेतरांना हा विषय अस्मितेचा, महत्त्वपूर्ण वाटत होता. त्यामुळे त्यावर तोडगा काढणे अत्यंत गरजेचे होते.

१६ वर्षे चाललेल्या या नामांतर आंदोलनाने मराठवाड्याचे प्रचंड नुकसान झाले. त्यामुळे हे आंदोलन काहीतरी तोडगा काढून थांबणे गरजेचे होते.

पुरोगामी लोकशाही दलाचे सरकार असताना मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी त्यासाठी प्रयत्नही केला होता पण काही तांत्रिक कारणास्तव तो पूर्ण होऊ शकला नव्हता. तसेच मराठवाड्यातील दलित व सर्वां वर्गांत एकमत होत नव्हते, त्यामुळे तो विषय मार्गी लागत नव्हता. लातूर आणि उस्मानाबादमध्ये झालेल्या भूकंपादरम्यान मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा विषय पुन्हा जिवंत झाला होता. शिवाय राजकीय व सामाजिक नेत्यांशी झालेल्या चर्चेतून दलितांचे म्हणणे ऐकून, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर युनिव्हर्सिटी हे नाव झालेचे पाहिजे व अनेक मराठा राजकीय व सामाजिक नेत्यांची 'मराठवाडा युनिव्हर्सिटी' हे नाव

राहिलेच पाहिजे, कारण हा प्रदेश मराठ्यांचा आहे आणि त्याला ऐतिहासिक महत्वदेखील आहे’, अशी भूमिका होती.

अनेक गटांबरोबर झालेल्या स्वतंत्र बैठकांमधून पवार साहेबांना तोडगा सुचला. ‘नामांतर करण्याएवजी नामविस्तार करूया’ असे म्हणून दोघांचे म्हणणे राखत मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी दोन्ही नावांचा समावेश असलेला तो तोडगा सर्वांसमोर ठेवला. सर्वांना तो पटलाही. अखेरीस १६ वर्षे चाललेल्या आंदोलनाला स्थगिती देत, दोन पावळे दोघांनी मागे घेत १४ जानेवारी १९९४ रोजी ‘भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ’ हे नाव निश्चित करण्यात आले. मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या चतुराईमुळे, कार्यकुशलतेमुळे नामांतर करण्याएवजी नामविस्तार करून हा प्रश्न सुटला आणि मराठवाड्यातील नेत्यांचे इतर विकासाच्या गोष्टीकडे लक्ष लागू लागले.

मराठवाडा नामांतराचा ठराव १९७८ मध्ये विधिमंडळात झाला आणि १९९४ ला त्याची अमलबजावणी झाली. म्हणजे जवळपास अंदाजे ४० वर्षे चाललेला विषय शरद पवार यांच्या पुढाकाराने मार्गी लागला.

पॉवर्क्रीती

अनेकदा एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर त्या प्रश्नातच असते. शरद पवार साहेबांनी सर्वप्रथम मराठवाडा विद्यापिठाचा प्रश्न तेथील वेगवेगळ्या यशस्वी जाणकारांकडून समजून घेतला. सर्वांचे म्हणणे नीट ऐकून घेतल्यावर तेच म्हणणे त्यांच्याच समोर पुन्हा तसेच्या तसे मांडले. साहेबांनी आमचे म्हणणे ऐकून घेतले आणि आमच्या मनात नक्की काय आहे हे जाणून घेतले असा अनुभव जाणकारांचा आहे. सुसंवाद साधत असताना पुन्हा निर्मिती मांडणे (recreation) हे अत्यंत महत्वपूर्ण कौशल्य आहे. Most of the time 90% issues get resolved by just doing recreating the conversation. पवार साहेबांनी हेच करून सर्वप्रथम सर्वांचा विश्वास संपादित केला आणि विद्यापिठाचे नाव बदलून डॉ. बाबासाहेब आवेदकर मराठवाडा विद्यापीठ असे करण्यात आले. नंतर ते बदलून सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ असे देण्यात आले. अनेकदा पती-पत्नी, आई-बडील, मुलगा-मुलगी, भाऊ-भाऊ, बहीण-भाऊ, पार्टनर-पार्टनर असो किंवा मालक-चोर असो; कोणत्याही नातेसंबंधात बिघाड का येतो, याचे कारण समजणे आवश्यक आहे. खोलवर गेले असता असे लक्षात येते, की दोघेही एकमेकांचे ऐकत नाहीत. त्यासाठीच recreating the conversation म्हणजे टेक संभाषण पुन्हा तसेच बोलून दाखवले तर समोरच्या व्यक्तीचे मन सुखावते व नंतर समोरच्या व्यक्तीला तोडगा सुचवा असे सांगणे व तो तोडगा बोलून दाखवा असे सांगून त्यावर पसंती आल्यास होकार दर्शवावा किंवा पसंती नसल्यास counter offer प्रती प्रस्तावा दृयावा आणि समोरची व्यक्ती जोपर्यंत सहमत होत नाही, संभाषण पूर्णनिर्मिती व प्रस्ताव त्यावर सहप्रस्ताव व तडजोडीकरीता दोघांनी ॲडजस्ट करण्यासाठी आवश्यक तयारी केल्यास अनेक प्रश्न मार्गी लागतील, नातेसंबंध सुधारतील आणि त्यांच्यामध्ये प्रेम व आनंद जागा घेईल. याच पॉवर नीतीने पवार साहेबांनी अनेक प्रश्न मार्गी लावले, मग त्यामध्ये खेळाडू असोत, समाजकारणी असोत, राजकारणी असोत, नोकरदार असोत वा उद्योजक असोत.

महिला धोरणाचा जय

लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधान परिषद आणि संपूर्ण देशात होत होती. वृत्तपत्रे आणि दूरचित्रवाहिन्या हुंडाबळीच्या अनेक घटनांवर नुसती चर्चा सातत्याने होत होत्या. चर्चा सर्वजण करीत, पण यावर उपाययोजना काय यावर ठोस निर्णय होत नव्हता. रुढी-परंपरांमध्ये हुंडा हा मान्यतेचा भाग बनला होता. हे बदलू शकत नाही, कारण ते घराघरात होत आहे; त्यामुळे त्यावर आपण काहीच करू शकत नाही, असे आमदार व खासदारांचे मत होते. राज्यपातळीवर निर्णय घेऊन किंवा विधेयक बदलून फारसा परिणाम होणार नव्हता. त्यामुळे लोकसभेत हे महिला आरक्षण व संपत्तीमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचे विधेयक बहुमताने मंजूर होणे गरजेचे होते. त्यावर उपाय काय याबद्दल शरद पवार यांनी आपले मतही मांडले होते, पण त्या वेळी ‘महिला समानतेचा विषय सध्या महत्त्वपूर्ण नाही’ असे

म्हणून लोकसभेत टाळाटाळ करण्यात आली होती.

त्या वेळी शरद पवार साहेब, महिला समानतेचा निर्णय घेतलाच पाहिजे या विषयावर ठाम होते. मागच्या वेळेस लोकसभेत असताना पवार साहेबांनी त्यावर काम सुरु केले होते, पण मध्येच मुख्यमंत्री म्हणून महाराष्ट्रात आल्यावर दिल्लीतील तो विषय अर्धवट राहिला होता. म्हणून स्वतःपासून परिवर्तनाची सुरुवात असे समजून मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी अत्यंत धाडसी निर्णय महाराष्ट्र सरकारच्या वरीने घेतला. हिंदू सक्सेशन ॲक्टनुसार वडिलोपार्जित प्रॉपर्टीमध्ये अधिकार हे फक्त मुलांनाच होते आणि मुलींना फक्त साडी-चोळी. म्हणजे कायद्यानुसार बहिणीला प्रॉपर्टीमध्ये वाटा दिला जात नसे. लग्नात हुंडा मागण्यात येत असे. लग्न करतेवेळी मुलीकडच्यांनी मुलाच्या संसाराला सोने, रोख रक्कम देणे किंवा शेतजमीन देणे अशी त्यामध्ये प्रथा होती. मुलाकडच्या मंडळीकडून अवास्तव मागणी केली जात असे, तसेच सदर हुंडा न दिल्यास लग्न मोडीस निघत असे. त्यामुळे लग्न म्हणजे मुलीकडच्या मंडळींना मोठा बोजा वाटत असे.

अनेकदा ऐन लग्नामध्ये मुलाकडच्या मंडळीकडून अधिक हुंड्याची मागणी केली जात असे. मागणी पूर्ण न केल्यास लग्न मोडले जाई. एकदा का होत असलेले लग्न मोडले की पुन्हा त्या मुलीचे लग्न होणे अवघड असायचे. हुंडाबळीच्या घटना लग्नापूर्वी व लग्न होतेवेळी तर होत्याच, पण लग्न झाल्यानंतरही होत होत्या. संसार म्हटले की कमी-जास्त आलेच; पण ज्या ज्या वेळी आर्थिक संकट येई त्या वेळी मुलीचा छळ करून तिला माहेरी जाऊन पैसे आणण्यासाठी जबरदस्ती केली जात असे. तिने ती रक्कम (हुंडा) आणली तरच तिला सुखाने नांदवले जात होते. अन्यथा तिच्यावर अत्याचार केला जात असे. काही घरांमध्ये तर मुलीला जिवंत जाळले जाई किंवा काही असह्य अशी शिक्षा दिली जात होती. त्या शिक्षेमध्ये भोजन न देणे, अधिक काम करायला लावणे, आगीचे चटके देणे, मारहाण करणे, गॅसच्या साहाय्याने पेटवून देणे वरैरे घटना सातत्याने होत होत्या.

कदाचित आता आपल्याला त्याची तीव्रता जाणवत नसेल, कारण आता कायदा बदलला आहे; पण मी शाळेत असताना पेपरमध्ये खास करून हुंडा बळीच्याच घटना असायच्या. अत्यंत भयावह अशी स्थिती होती. आपल्या घरात मुलगी जन्माला येणे म्हणजे 'नशीबच खोटे, खर्चच खर्च, मुलगी म्हणजे कर्जाचा डोंगर' अशी स्थिती होती. ही स्थिती बदलली समाज-परिवर्तनकार, पुरोगामी नेते मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी. अनेक महिने झालेल्या चर्चेनुसार हिंदू सक्सेशन ॲक्टमध्ये अंमेण्डमेंट करून काही बदल निश्चित झाले.

एखाद्या विधानसभा मतदारसंघातून ज्या वेळी आपण आमदाराला निवडून देतो, तो आमदार विधानसभेमध्ये जाऊन भारतीय संविधानानुसार जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी ‘सविस्तर म्हणणे मांडणे, विकासकामे करण्याची एकत्रित दिशा ठरवणे, कायद्यामध्ये बदलत्या काळानुसार काही बदल करायचे झाल्यास विधानसभेत विधेयक मांडून कायद्यामध्ये आवश्यक बदल घडवणे’ अशा प्रकारचे प्रमुख कार्य करतो. म्हणूनच इतर (हिंदी भाषिक) राज्यांमध्ये आमदाराला विधायक असे म्हणतात.

राजकारणात अभ्यासू नेतृत्व असणे का गरजेचे आहे, हे यावरून लक्षात येते. परंतु दुर्दैवाने राजकारणात जिंकणे हे प्रतिष्ठेचे झाल्याने चुरस वाढली, पैशांचे राजकारण सुरु झाले आणि अभ्यासू, हुशार व्यक्ती येणे दुर्मिळ झाले पण शरद पवार साहेब मात्र त्याला अपवाद होते. उच्च सुशिक्षित होऊन तरुण वयातच राजकारणाचे ध्येय घेऊन, देशासाठी सेवा करून देशाता सर्वोत्तम बनवण्यासाठी ते आयुष्यभर झटले. हुंडाबळीच्या घटना कमी व्हाव्यात, स्थियांना कुटुंबात-समाजात आदराने वागवावे, त्यांना पुरुषांप्रमाणेच सर्व अधिकार मिळावेत, ही स्थिती निर्माण करण्यासाठी कायद्यामध्येच बदल व्हायला हवा, असा शरद पवार साहेबांच्या आईचा आग्रह होता. कोल्हापूरहून जेव्हा भोसलेताई पवार घराण्यात बारामती येथे आल्या तेव्हा त्यांना नगरपरिषदेमध्ये काम करण्याची संधी मिळाली, पण त्यांनी त्या वेळेला अनुभवले की स्थिया अजूनही चुकीच्या रूढीमध्ये अडकून आहेत. शरद पवार लहान असताना अनेकदा त्यांनी आईचे प्रबोधन ऐकले होते, विचार ऐकले होते. अगदी तसेच शरद पवार साहेबांनी केले. ‘बोले तैसा चाले त्याची वंदवी पाऊले’.

२२ जून १९९४ रोजी स्थियांना वडिलोपार्जित प्रॉपर्टीमध्ये कायद्याने समान हक्क देण्याचे विधेयक बहुमताने पास करण्यात आले. पुरुषी राजवट असलेल्या महाराष्ट्रात सर्व आमदार एकत्रित येऊन स्थियांना समान हक्क देण्यासाठी सहमती दर्शवतात, यावरून ज्या व्यक्तीने ज्या क्षमतेने व चतुराईने ते विधेयक मांडले आणि सर्वांच्या गळी उतरवून त्यासाठी संमती घेतली त्या व्यक्तीची क्षमता दिसून येते. खरोखरच त्यांच्या या कार्याला सलाम! वडिलोपार्जित प्रॉपर्टीमध्ये स्थियांना समान हक्क याबरोबरच, पवार साहेब यांनी आणखी एक महत्वपूर्ण पाऊल उचलले. १९९३ मध्ये महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३ टक्के आरक्षण लागू केले. महानगरपालिका, नगरपरिषदा, ग्रामपंचायती, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदांसाठी स्थियांकरिता पन्नास टक्के आरक्षण करण्यात आले. त्यामुळे स्थियांना

हक्काचे, मानाचे, सन्मानाचे, आदराचे स्थान प्रत्येक ठिकाणी प्राप्त झाले. अर्थात महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी होण्यासाठी २०१० ते २०११ पर्यंतचा काळ जावा लागला. सध्या महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमध्ये ५० % आरक्षण देण्यात आले आहे.

सुरुवातीला स्थियांना पुढे करून पुरुषच राजकारण करतील, हे पवार साहेबांना माहित होते; म्हणून जे सभासद आहेत त्यांनाच फक्त महानगरपालिका, नगरपरिषद, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद याठिकाणी सभांमध्ये परवानगी देण्यात आली. परिणामी हळूहळू स्थिया पारंगत होतील आणि कौशल्याने राज्यकारभार पाहतील, असा विचार त्यांनी केला होता. पवारसाहेबांच्या अशा पुरोगामी विचारसरणीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या राज्यकारभारात स्थियांना समान अधिकार दिल्याने पुरुषी अहंकार असलेल्या नेत्यांनी मात्र उलटसुलट बोलण्यास सुरुवात केली. ‘म्हणजे आता आमच्या बायका मीटिंगला जाणार आणि पुरुष काय घरी धुणी धुणार का?’ वगैरे वगैरे... पण शरद पवार साहेबांना त्याची खंत नव्हती. त्यांचा त्यांच्या विचारांवर पूर्ण विश्वास होता आणि आज आपण त्यामुळे महाराष्ट्रात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात बदल झालेला पाहतो.

महाराष्ट्रामध्ये संसदेत महिला धोरणाचे विधेयक पास झाल्यावर केंद्र सरकारच्यावतीनेदेखील तशीच भूमिका घेत स्थियांना हक्क देण्याचे विधेयक संसदेने पास केले. निर्णय शरद पवारांचे आणि अंमलबजावणी पी. व्ही. नरसिंहराव यांची! आज पुरुषांबरोबर स्थिया सर्वच क्षेत्रांत पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करतात. पूर्वी फक्त एकाच व्यक्तीने कमवायचे आणि बाकीच्यांनी घरी बसून खायचे अशी परिस्थिती होती, परंतु बदलत्या काळानुसार स्थिया घराबाहेर पडून घरकमाईमध्ये बरोबर कमवू लागल्या. अर्थात त्यामुळे आर्थिक प्रगती झाली, सर्वांना रोजगार मिळाले. शिवाय स्थिया घराबाहेर काम करून पुन्हा तेवढ्याच जिद्दीने घरकामदेखील करतात आणि गरज पडली तर घरकामासाठी इतर स्थियांना घरकामाचा रोजगार देखील मिळतो. महाराष्ट्रानंतर आंंग्रे प्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटकामध्ये या कायद्याची अंमलबजावणी झाली आणि नंतर तो कायदा देशाच्या सर्वच भागात मंजूर झाला. पवार साहेबांचा, त्यांच्या आईसाहेबांच्या विचारांचा विजय झाला.

पॅवर्कीती

ह्या प्रकरणात पॅवर नीती हे सांगते की पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा, आध्यात्म्य व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. ही नाण्याची एक बाजू झाली; पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठीही प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले, तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन काळापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या होत्या, त्यानुसार पुरोगामी विचारानुसार आपण नेहमी नवीन पुरोगामी विचारांचे अवलंबन करण्यासाठी ठोस पावले उचलली पाहिजेत.

हे फक्त बोलण्यासाठी नव्हे तर प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी स्वतःपासून त्याचा आदर्श दाखवून दिला पाहिजे. जसे की शरद पवार साहेबांनी त्याचा आदर्श दाखवून दिला. शरद पवार साहेबांना देशात किंवा परदेशात जाऊन पोटात असलेले मूळ हे मुलगा आहे की मुलगी हे स्वतःच्या पदानुसार सहज जाणता आले असते, पण त्यांनी तसे न करता खरोखरच पुरोगामी विचारांचे अवलंबन स्वतः करून आदर्श दाखवून दिला. भारत देश हा नवदुर्गेची पूजा करणारा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो, असे आपण नेहमीच म्हणतो, त्यामध्ये राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनीता विल्यम्स, पी. टी. उषा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलैकिक वाढविला आहे. राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व कीर्तिकंठ छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुलेंची साथ होती म्हणून जोतिबा फुले महात्मा झाले आणि इतकेच नव्हे, तर कौसल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपुत्र हनुमान ही आपली देवप्रतीके स्त्रीच्या संस्काराचा आणि सृजनाचा आविष्कार आहेत. मुळातच महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देण्याया पुरुषांपेक्षा जास्त आहेत. स्त्रीमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचत वृत्ती, संघप्रेरणा, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गतःच अधिक आहेत. स्त्री सृजनशील आहे, कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्थियांना दिला आहे. तोच अधिकार प्रत्यक्षात संविधानाने म्हणजेच लोकसभा राज्यसभा विधानसभा विधानपरिषद अशा सर्वच ठिकाणी दिला गेला पाहिजे.

एन्यून आणि विरोधाचे रान

देशाचे संरक्षणमंत्री शरद पवार महाराष्ट्राला सावरण्यासाठी राजीनामा देऊन मुख्यमंत्री या नात्याने महाराष्ट्रात परतले. मुंबईची स्थिती पूर्ववत झाल्यावर पुन्हा दिल्लीत जायचे या उद्देशाने पवार साहेब आले खरे पण – मुंबई दंगल, स्फोट, लातूर भूकंप, मराठवाडा विद्यापीठ नामविस्तार, महिला धोरण व समानता कायदा आणेपर्यंत महाराष्ट्र सरकारचा पाच वर्षांचा कार्यकाल पूर्ण झाला आणि महाराष्ट्रात पुन्हा निवडणुका जाहीर झाल्या. मागील तीन वर्षात शरद पवार मुख्यमंत्री असताना त्यांनी उद्योगधंदे – वाढीचे धोरण स्वीकारले होते. त्यासाठी अधिक विजेची गरज होती. दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे, आणि उद्योगधंदे वाढीमुळे महाराष्ट्रात निर्माण होणारी वीज अपुरी पडत होती. त्यातच अजूनही गावागावात वीज पोहोचली नव्हती. त्यामुळे एका बाजूला वाढत्या विजेची मागणी पुरवण्यासाठी वाढीव विजेची सोय करणे गरजेचे होते.

आवश्यक वीज निर्मिती करण्यासाठी सरकारी तिजोरीमध्ये खडखडाट होता.

लातूर भूकंपग्रस्ताच्या पुनर्वसनासाठी जागतिक बँकेकदून कर्जने पैसे घेण्यात आले होते. अशा परिस्थितीत वाढत्या विजेची मागणी पूर्ण करण्यासाठी वाढीव वीजनिर्मिती करणे अत्यावश्यक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेदेखील म्हणणे होते की उद्योगधेदेवाढीसाठी राज्याने स्वयंपूर्ण होणे आणि अधिकाधिक वीज निर्मिती करणे गरजेचे आहे. शरद पवार साहेबांची दूरदृष्टी पुढील २५ वर्षाचा विचार करून निर्णय घेत होती. त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा नेहमी अभिमान वाटे. त्यांच्या प्रत्येक भाषणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख सतत असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १९४२ ते १९४६ या काळात ब्रिटिशांच्या व्हॉईसरॉय कौन्सिलमध्ये जलसंपदा मंत्री होते. त्या वेळी मुख्यतः पाण्यावर वीजनिर्मिती होत असे. त्यामुळे जलसंपदा खात्यात ऊर्जा विभागाचा समावेश होता. त्या वेळी वीज निर्मितीवर मंत्रिमहोदय आंबेडकर यांनी विशेष भर दिला होता. या देशामध्ये जर विकास घडवायचा असेल, उत्पादकता वाढवून भारतातील उत्पादने भारताबाहेर पाठवायची असतील तर पूरक वीज निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे, असे डॉ आंबेडकर यांचे म्हणणे होते.

डॉ. आंबेडकर यांच्या धोरणानुसार वीजनिर्मिती वाढवणे व ही वीज रास्त दरात मिळणे गरजेचे आहे. त्यासाठी वीजनिर्मिती व वितरणाचे योग्य जाले उभारणे महत्वाचे आहे आणि त्यासाठी स्वतंत्र मंडळच असावे असा त्यांनी त्या काळात प्रस्ताव मांडला होता. भारत स्वतंत्र झाल्यावर तो प्रत्यक्षात झाला.

राज्याराज्यांमध्ये मंडळे स्थापन झाली. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे असेदेखील म्हणणे होते की, राज्याने अधिक वीज निर्माण करून त्याची, तसेच गरज वाटल्यास राष्ट्रीय ग्रीड निर्माण करावी व त्या राज्याला त्यासाठी मोबदलादेखील मिळावा. त्याच धर्तीवर भविष्याचा विचार करून पवार साहेबांनी महाराष्ट्रामध्ये वीजनिर्मिती करण्याचे ठरवले होते. त्यासाठी कोळसा, पाणी यांचा वापर करून वीजनिर्मिती करण्यात आली होती. कोळशामुळे वातावरणात कार्बन डाय ऑक्साइड सोडला जातो व वातावरण दूषित होते, म्हणून दुसरा पर्याय पाण्यापासून वीजनिर्मिती – पण त्यासाठी लागणारी सामग्री आणि तो प्रोजेक्ट चालवण्याचा खर्च यांचा विचार करता तो पर्याय थोडासा खर्चिक होता. भारतात सध्या तरी अधिकाधिक विद्युत प्रकल्प (प्रोजेक्ट) हे पाण्यावरच यशस्वी होत आहेत. पाण्याचा तुटवडा पाहता दुसरा पर्याय शोधणे

गरजेचे होते, म्हणून गॅसच्या साहाय्याने वीज निर्मिती करण्याकर भर देण्याचे ठरले.

त्यावर उपाय म्हणून मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी खासगी वीज प्रकल्प आणण्याचा निर्णय घेतला होता. अमेरिकेमधील एन्रॉन ही ऊर्जा निर्माण करणारी कंपनी जगप्रसिद्ध होती. त्यांनी ऊर्जा क्षेत्रात प्रचंड मोठी कामे यशस्वीपणे पूर्ण केली होती. महाराष्ट्रात औद्योगिकीकरणासाठी आणि शेतीमध्ये आधुनिक योजना आणण्यासाठी गावागावात वीज पोहोचणे गरजेचे होते. त्यानुसार, अनुभवी असलेल्या एन्रॉन कंपनीशी करार करण्यात आला, तोपर्यंत विधानसभेत कोणत्याही पक्षाने विरोध केला नाही. बहुमताने ठराव मंजूर करण्यात आला. महाराष्ट्रात मुंबईपासून १६० किलोमीटर दूर असलेल्या रत्नागिरी जिल्ह्यातील अंजनवेल गावी हा प्रोजेक्ट करण्याचे ठरले.

‘दि दाभोळ पॉवर कंपनी’ या भारतातील स्थानिक कंपनीला मैनेजमेंट व आँपरेशन करण्याचे काम देण्यात आले. दाभोळ नावाचे प्रोजेक्ट हे एन्रॉन, जनरल इलेक्ट्रिक व बेचतेल कंपन्यांच्या एकत्रित कृतीने पूर्ण करण्याचे ठरले. ‘जी.इ.’ कंपनीने वीज निर्मितीसाठी आवश्यक टर्बाईंन्स पुरवण्याचे काम घेतले. बेचतेल कंपनीने प्रत्यक्षात ऊर्जा निर्मितीचा प्लॅन्ट उभारण्याचे कार्य हाती घेतले आणि दाभोळ कंपनीबरोबर एन्रॉन इंटरनॅशनल कंपनीच्या माध्यमातून मैनेजमेंट करण्याचे ठरले.

काम सुरु झाले आणि इतर राजकीय पक्षांनी वीज मंडळाचे कामगार आणि अधिकाऱ्यांमध्ये अशी आवई उठवली की या प्रकल्पामुळे वीज महामंडळ बंद होईल आणि तुमच्या नोकच्यादेखील जातील. त्यामुळे भीतीने वीज महामंडळाच्या कामगारांनी महाराष्ट्रात जेथे वीजमंडळ आहे तेथे सर्व ठिकाणी आंदोलन सुरु केले.

पॅवर्क्रीती

ह्या प्रकरणांमधून अशी पॅवर नीती दिसून येते की ज्यावेळी सार्वजनिकरित्या तुमचा निर्णय चुकीचा ठरवला जात असेल, तर त्याविषयी जर तुमचा तुमच्या निर्णयाविषयी जर आत्मविश्वास असेल तर त्याच आत्मविश्वासाने सार्वजनिक रित्या त्या निर्णयास आवाहन द्या. आणि त्या घेतलेल्या निर्णयाची पार्श्वभूमी, त्यामुळे होणारे फायदे आणि नुकसान ह्याचे तठस्थ भूमिकेतून अवलोकन करा. आणि बिनधास्त पणे जनतेपुढे मांडा. शरद पवार साहेब सरकार मध्ये नसताना अशा प्रकारच्या कृतीस पवार साहेबांनी लोकशाहीच्या मार्गाने विरोध केला नव्हे तर विरोधकांना हा निर्णय न घेतल्याने काय काय नुकसान होईल ह्याची प्रचिती देऊन सत्तेमधील सरकारला आपली भूमिका बदलवण्यास देखील लावले.

म्हणजे कोणताही निर्णय घेताना माईंड मॅण्झिंग टेक्निकनुसार सर्व बाजूने विचारमंथन करून निर्णय घ्यावा व एकदा घेतलेल्या निर्णयावर ठाम राहून आत्मविश्वासाने त्यास सामोरे जावे.

जसे कधी कधी अति महत्त्वाच्या ठिकाणी सार्वजनिकरित्या उत्तर देणे आवश्यक असते तसेच अनेक ठिकाणी आपल्या कामातून लक्ष विचलित होऊ न देता मौन बाळगणे किंवा कोणतेही उत्तर न देणे हे देखील तेवढेच महत्त्वाचे आहे.

एका प्रसंगात स्वतःला प्रसिद्ध करू पाहणाऱ्या एका व्यक्तीने भर कार्यक्रमात शरद पवार साहेबांच्याकडे दुरून बूट फेकून मारला त्यावेळी शरद पवार साहेबांनी त्यावर कोणतेही उत्तर दिले नाही किंवा प्रसिद्धी मीडियाला देखील त्यांनी सूचना दिल्या की ह्या विषयीच्या बातम्या दाखवून अशा मुर्ख व्यक्तीला मोठे करू नये.

स्वतःच्या प्रसिद्धी करीता अनेक राजकीय नेत्यांनी पवार साहेबांवर शिंतोडे उडवले. काही वेळा साहेबांविषयी हीन दर्जाचे शब्द वापरले पण साहेबांनी त्यास कधीही प्रत्युत्तर दिले नाही उलट त्याविषयी जाणून बुजून मौन बाळगले.

महाराष्ट्रात आले भगवे सरकार

जनमानसात एन्ऱॉन प्रकल्पावर विरोधकांनी खेळलेल्या खेळीने विरोध निर्माण झाल्यावर शिवसेना व भारतीय जनता पार्टीलाडेखील सरकारविरुद्ध चांगलेच हत्यार मिळाले. ‘लोकांना नको असलेला एन्ऱॉन प्रोजेक्ट आम्ही होऊ देणार नाही, आम्ही आल्यावर हा प्रकल्प समुद्रात बुडवू’ असे आश्वासन देत भाजपा व शिवसेनेने निवडणुकीचे रणशिंग फुंकले. काँग्रेस पक्षातील काही नेत्यांच्या डोळ्यांवर द्वेषामुळे पट्टी बांधली गेली होती, त्यामुळे प्रचंड चांगले संघटन असलेल्या काँग्रेसी नेत्यांनी निष्ठा नावाची तुतारी वाजवून, ‘भविष्यात तुम्हाला देखील संधी मिळेल, पक्ष कार्य करत रहा’ हा संदेश कानाकोपन्यात पोहोचवणे गरजेचे होते. पण तसे झाले नाही आणि काँग्रेस पक्षातील २०० बंडखोर अपक्ष उमेदवार म्हणून उभे राहिले आणि त्यांना कोणीही थांबवले नाही. उलट शिवसेना आणि भाजपाने बंडखोरी होऊ दिली

नाही. त्यामुळे त्यांना मिळणारे मतदान हे एकतर्फी गड्हाच्या गड्हा शिवसेना आणि भाजपा उमेदवारांना मिळाले. काँग्रेसचे एकगड्हा मतदान मात्र विभागाले गेले आणि फटका बसला.

निवडणुकीच्या प्रचारात एन्ऱॅनला धरून शिवसेना-भाजपाने पूर्णतः वाढळ उठवले. अपप्रचार आणि बंडखोरीचा फायदा घेत पहिल्यांदाच शिवसेना - भाजपा युतीने विधानसभेवर भगवा फडकवला. त्या वेळेला शिवसेना-भाजपाने हिंदुहृदयसप्राट बाळासाहेब ठाकरे यांच्या दरबारी नेतृत्वाने किमया घडवली. राजकारणात कोणत्याही प्रकारचे पद न स्वीकारता, रिमोटप्रमाणे नेत्यांना दिशा देऊन राजकारणाचे नवे पर्व महाराष्ट्रात सुरु झाले. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या नेतृत्वाखाली प्रमोद महाजन, नितीन गडकरी, गोपीनाथ मुंडे व इतर भाजपा नेते यांनी मनोहर जोशी, सुभाष देसाई व इतर शिवसेना नेते यांच्या साहाय्याने शिवशाहीचे राजकारण केले (शिवसेना पक्षाची स्थापना, बाळासाहेब ठाकरे यांची सक्सेस स्टोरी आणि यशराज सूत्र समजण्यासाठी 'बाळासाहेब ठाकरे यशोगाथा' पुस्तक नक्की वाचा).

शरद पवार साहेबांनी काँग्रेस पक्षाचे संघटन मजबूत केले होते, परंतु काँग्रेसमधील स्वकीयांमुळे मात्र निष्ठा कमजोर झाली होती. त्याचा परिणाम १९९५ सालच्या निवडणुकीमध्ये दिसून आला. काँग्रेस पक्षाच्या वरीने २४८ जागांवर तिकीट देण्यात आले, पण काँग्रेसमधील अंदाजे २०० जागी बंडखोर उमेदवार उभे राहिले. त्यामुळे काँग्रेस पक्षाच्या मतदानाचे विभाजन झाल्याने काँग्रेस पक्षाला मोठा फटका बसला.

महाराष्ट्राच्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये देशातील विविध राजकीय पक्षांना पुढीलप्रमाणे १९९० मध्ये आणि १९९५ मध्ये जागा मिळाल्या.

काँग्रेसला - १४१ आणि ८० जागा

शिवसेना - ५२ आणि ७३ जागा

भारतीय जनता पार्टी- ४२ आणि ६५ जागा

त्यामुळे शिवसेना आणि भारतीय जनता पार्टीचे एकत्रित सरकार सत्तेत आले आणि निष्ठवंतांच्या अभावामुळे तसेच २०० जागांवर बंडखोर उभे राहिल्याने काँग्रेसच्या ६१ जागा कमी झाल्या आणि महाराष्ट्रात भगवे सरकार आले.

पॅवर्क्रीती

शरद पवार साहेबांनी नेहमी काम करताना जनतेला विकास दिला, पण तो फिश टेक्नॉलॉजीने न देता फिशिंग टेक्नॉलॉजीने दिला. (संदर्भ : मैनेजमेंटच्या कार्यशाळेत फिश म्हणजे डायरेक्ट सल्ला किंवा खाण्यास काही देणे. फिशिंग म्हणजे मासे पकडण्याची कला होय. फिशिंगमध्ये कोणताही सल्ला किंवा प्रश्नाचे उत्तर हे डायरेक्ट दिले जात नाही, तर त्या व्यक्तीसच शोधण्यासाठी प्रेरित केले जाते. त्यामुळे त्या व्यक्तीला कोणत्याही अडचणीला सामोरे जाण्याची कला मिळते.) उदा. खेळाढूना डायरेक्ट मदत करताना प्रथम त्यांच्यामध्ये आंदोलनात्मक भूमिका जागवून त्यांना, त्यांच्या एकत्रीकरणाला संघटनेचे स्वरूप दिले. त्यामुळे फक्त एकाच विषयासाठी नव्हे तर सर्वच मागण्या पूर्ण करून खेळाढूला कशी चांगली कामगिरी खेळात करता होईल, यासाठी स्पर्धात्मक व प्रेरणादायी वातावरण निर्माण केले.

साहेबांच्या अमृतमहोत्सवी वाढदिवसानिमित्त दिल्ली, मुंबई, पुणे या ठिकाणी भव्य असे सर्वपक्षीय प्रचंड उपस्थिती असलेले कार्यक्रम साजरे झाले. यावरून पवार साहेबांनी ५० वर्षांहून अधिक काळ राजकारणात राहून, कधी सत्ताधारी पक्षाची तर कधी विरोधी पक्षाची भूमिका निभावली, तरी कोणाबरोबरही वितुष्ट निर्माण झाले नाही हे लक्षात येते.

जागरूक परीक्षण आणि अर्थव्यवस्था. राजकारणी व्यक्तीने कोणतेही कार्य जागरूक राहून, परीक्षण करूनच करावे; मग ते कोणत्याही व्यक्तीची क्षमता तपासायची असो. तसेच आपल्या निर्णयाचा अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होईल, याचा देखील विचार करावा.

एन्ऱोँ खपष्टीकरण

राजकारण विरोधकांचे, वृत्तपत्रात समाजकारण पवारांचे. शिवसेना-भाजपच्या युती सरकारने सत्तेवर आल्यावर एन्ऱोँ प्रकल्प बंद करण्यासाठी पावले उचलली. शरद पवारांवर भ्रष्टाचाराचे आरोप केले. त्यापैकी कोणत्याही आरोपात तथ्य नव्हते. पक्षांतर्गत आरोपाला पवार साहेबांनी नेहमीच ताबडतोब उत्तर दिले, पण विरोधकांना कधीही उत्तर दिले नाही. कारण पवार साहेबांच्या राजकीय खेळीनुसार विरोधकांच्या आरोपाला आपण उत्तर देण्यास बांधील नाही. पण ‘हो’ जनतेला उत्तर देण्यास बांधील आहोत. त्यावर शरद पवार साहेबांनी एन्ऱोँ प्रकरणाला आधारून वृत्तपत्रांसाठी पुढीलप्रमाणे आपला लेख पत्रकारांना दिला आणि तो अनेक वृत्तपत्रांमध्ये छापूनदेखील आला. तो लेख पुढीलप्रमाणे :

रत्नागिरी जिल्ह्यातील गुहागर तालुक्यात वायूवर आधारित वीज केंद्राची उभारणी करण्यासाठी माझ्या सरकारने एनरॉन कंपनीबरोबर करार केल्यानंतर प्रसिद्धी माध्यमे आणि विधिमंडळातून अनेक प्रश्न उपस्थित केले गेले. या प्रकल्पाविरुद्धच्या टीकेला आम्ही योग्य त्या व्यासपीठावर उत्तरही दिले. मुंबई उच्च न्यायालयात सुमारे अर्धा डझन याचिकांद्वारे देण्यात आलेल्या आव्हानामुळे आमचा निर्णय न्यायालयीन तपासणीच्या कसोटीलाही उतरला. शिवसेना-भाजप युतीच्या सरकारने दाखोल वीज प्रकल्पाचे पुनरावलोकन करण्यासाठी मंत्रिमंडळाची उपसमिती नेमली आहे. संबंधित उपसमिती सर्व प्रश्नांचा खुल्या मनाने विचार करील, अशी आशा व्यक्त करून मी या पुनरावलोकनाचे स्वागत करतो. मला असे वाटते की, एनरॉनचा प्रस्ताव स्वीकारताना माझ्या सरकारने कोणता विचार केला आणि आमची कोणती पार्श्वभूमी होती हे स्पष्ट करून सांगण्याची ही योग्य वेळ आहे. वीज हे आर्थिक विकासाला चालना देणारे इंजिन आहे. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनाचे थेट नाते विजेच्या उपलब्धतेशी असते. भारतातील विजेचा दरडोई वापर प्रति वर्षी २७० युनिट एवढा आहे. हा चीन, मलेशिया, थायलंड, पाकिस्तानसारख्या विकसनशील देशांपेक्षा खूप कमी आहे. वेगवान आर्थिक विकासासाठी विजेच्या मागणीप्रमाणे पुरवठा करणे आवश्यक आहे.

आठव्या योजनेच्या अखेरीस विजेची टंचाई शिखर बिंदूवर राहील. आर्थिक अडचणीमुळे वीजनिर्मिती क्षेत्रात परकीय भांडवलाला दरवाजे उघडण्याचा निर्णय नरसिंहराव यांच्या केंद्र सरकारने घेतला. सरकारने देशात वीजप्रकल्प उभारण्यासाठी अनेक नामवंत आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांना पाचारण केले. त्यात अमेरिकेच्या एनरॉन कंपनीचाही समावेश होता.

माझ्या सरकारने नवे चैतन्यदायी औद्योगिक धोरण जाहीर केल्यावर एक लाख कोटी रुपयांहूनही अधिक रकमेच्या गुंतवणुकीचे प्रस्ताव आमच्याकडे आले आहेत. महाराष्ट्र वीज मंडळाकडे ३००० मेगावॉटची मागणी सतत असते. २००० सालापर्यंत ११ हजार मेगावॉट एवढी मागणी असेल, असा अंदाज आहे. राज्यातील एकलहरे, कोराडी आणि सारस या प्रकल्पांना थोडे आयुष्य उरले आहे. नागोठणे, दाखोल आणि भद्रावतीच्या खासगी क्षेत्रातील प्रकल्पांची वीज उत्पादनाची क्षमता लक्षात घेऊनही प्रचंड टंचाई भासेल. कृषी क्षेत्रातील वीज वापराचा हिस्सा सतत वाढतो आहे. महाराष्ट्र राज्य

विवृत मंडळ दर वर्षी सुमारे ८० हजार नव्या पंप-सेटना वीज पुरविते आणि नव्या कनेक्शनसाठी हजारो अर्ज त्यांच्याकडे पडून असतात. महाराष्ट्रातील वेगवान नागरीकरणाच्या परिणामस्वरूप घरगुती आणि व्यापारी क्षेत्रातील विजेची मागणीही वेगाने वाढणार आहे. माझ्या सरकारने राज्यातील उद्योग आणि कृषी क्षेत्रातील उच्च उत्पादकता कायम राखण्यासाठी अत्यंत धाडसी आणि तातडीची पावले उचलणे आवश्यक मानले. वीजनिर्मितीची गरज पूर्णपणे भागवायची, तर अन्य सर्व विकासकामे थांबवावी लागली असती. अर्थातच अतिरिक्त वीजनिर्मिती क्षमता तातडीने मिळवण्यासाठी खासगी क्षेत्राची मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करून घेण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. आम्ही जागतिक निविदा मागवली नाहीत आणि एन्नॅनबरोबर थेट चर्चा केली. यावर मोठे वादंग निर्माण केले गेले. पूर्वी महाराष्ट्रात टाटा कंपनी व बी.एस.इ.एस. कंपनी यांना अशाच रीतीने वीजनिर्मिती कंत्राटे दिली गेली होती. गेल्या दोन-तीन वर्षांत देशातील भाजप, जनता दल व इतर पक्षांची सरकारे यांनी विविध राज्य वीज मंडळांनी जागतिक निविदा न मागवता सुमारे दीडशे करारांवर स्वाक्षर्या केल्या आहेत. टेंडर पद्धती वेळखाऊ आणि खर्चिक असून त्यातून खात्रीशीर इंधन पुरवठ्याचा प्रश्न सुट नाही. म्हणून केंद्र सरकारने इतर राष्ट्रांप्रमाणे थेट कराराचा मार्ग स्वीकारणे अधिक श्रेयस्कर मानले.

एन्नॅनबरोबरच्या चर्चेत अत्यंत गुंतागुंतीचे प्रश्न आले. वायू खरेदी, प्रकल्प उभारणी, अंमलबजावणी, हस्तांतर करार आदींबाबत पूर्वानुभवांचे दाखलेही नव्हते. केंद्राबरोबर धोरणात्मक चर्चा करून अनेक ज्येष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांची मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली एक फळी उभी केली गेली आणि मग अंतिम चर्चा झाली. आंतरराष्ट्रीय तज्ज्ञांची सेवा, तांत्रिक, आर्थिक व कायदेशीर इ. प्रश्नांसाठी केंद्राला प्रत्येक टप्प्यावर सर्व माहिती देण्यात येत होती. प्रकल्प, मूल्य, दर, इतर बाबी केंद्राने स्वतंत्ररीत्या विचारात घेतल्या. केंद्र आणि राज्य पातळीवरील पंचवीसहून अधिक सरकारी संस्था या प्रक्रियेत सहभागी होत्या. एन्नॅनबरोबरची चर्चा आम्ही कोणत्याही पातळीवर गोपनीय ठेवली नव्हती. अडीच वर्षांच्या चर्चाकाळात आमच्याकडे अन्य कोणीही देशी अगर परदेशी कंपनीने अशा प्रकारचा वायू आधारित प्रकल्प उभारण्याचा प्रस्ताव मांडला नव्हता.

रामदास नायक यांनी करारातील पारदर्शकत्वाच्या अभावाबाबत

मुंबई उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली होती. त्या संदर्भात उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे : एनॉनने भारत सरकारच्या प्रस्तावात रस घेतला आणि १९९२ मध्येच आपला प्रस्ताव समोर ठेवला. त्या प्रस्तावावर अडीच वर्षे प्रदीर्घ चर्चा झाली व कोणतीही गोष्ट गुप्तपणे झाली नाही. चर्चेच्या प्रत्येक टप्प्यावर पूर्ण पारदर्शकत्व होते. त्याचप्रमाणे कोणी प्रतिस्पर्धी कंपनी असा प्रकल्प उभा करण्यासाठी प्रस्ताव घेऊन आली नव्हती आणि तो धुडकावला गेला असे झालेले नाही.

एनॉन प्रकल्प – मूल्य वास्तवापेक्षा वीस ते साठ टक्क्यांनी वाढवून लावल्यामुळे वीज महाग होणार, असा दावा केला गेला, पण तो फोल आहे. या संदर्भात हिंदुजा व नॅशनल पॉवर यांच्या आंध्र प्रदेशातील व ओरिसातील कोळशावर आधारित प्रकल्पांची भांडवली प्रति मेगावॉट किंमत सुमारे साडेपाच कोटी रुपये आहे; तर महाराष्ट्रातील एनॉन प्रकल्पाची प्रति मेगावॉट किंमत सव्वाचार कोटी रुपये अशी आहे. देशातील अनेक प्रकल्प एनॉनपेक्षा महागडे आहेत. भारतीय व परदेशी आर्थिक संस्थांच्या पीठाने छाननी करून, निर्धारित केलेले प्रकल्प–मूल्य स्पर्धात्मक आहे, असेच म्हणावे लागेल.

एनॉनने १९९७ मध्ये उत्पादन प्रांगंभाची आणि अंतिम मूल्याची हमी दिली आहे. दरम्यान, कोणतीही मूल्य अभिवृद्धी झाली तरी त्याचा परिणाम विजेच्या दरावर होणार नाही, याचीही त्यांनी हमी दिली आहे. एनॉन व्यतिरिक्त अन्य प्रकल्पांचे दर निश्चित नसल्यामुळे प्रकल्प अंमलबजावणी वाईट रीतीने होते व प्रकल्पपूर्णी उशिरा होऊन विजेचा दर वाढणे अपरिहाय असते. एनॉनबरोबरच्या करारातील सर्वांत लक्षणीय बाब आहे ती मोठ्या दंडात्मक कारवाईच्या तरतुदीची. प्रकल्प अंमलबजावणीत विलंब झाल्यास मोठी नुकसानभरपाई द्यावी, असे समितीचे अध्यक्ष भाजपचे जसवंतसिंग यांनी आपल्या अहवालात करारातील तपशील देऊन, त्यात सर्व गोष्टी योग्य प्रकारे हाताळल्याचे मान्य केले आहे.

सध्या म.रा.वि.मंडळ, डहाणू, कावस आणि काक्रापारा येथील वीज केंद्रांकडून २.३९ रुपये दराने वीज खरेदी करते. हा दर १९९७ मध्ये २.८९ रुपयांवर जाईल, पण एनॉनचा दर २.४० रुपये इतकाच राहील. अन्य उभारल्या जाणाऱ्या प्रकल्पांचा दर यापेक्षा कितीतरी अधिक असेल. एनॉनच्या प्रकल्पाला जागतिक बँकेचा विरोध होता असे सांगितले जाते,

तेही खरे नाही. या प्रकल्पातून मिळणारी २०१५ मेगावॉट वीज १९९८ पर्यंत वापरात सामील होईल का, याबद्दल जागतिक बँकेला शंका होती; म्हणून टप्प्याटप्प्याने प्रकल्प राबविण्याच्या धर्तीवर फेरआखणी केली जावी अशी सूचना बँकेने केली होती. बँकेने म्हटले होते की, एन्ऱॅन प्रकल्प प्रवर्तित करणाऱ्या कंपन्यांचा या क्षेत्रातील लौकिक लक्षात घेता महाराष्ट्र शासनाने त्याचा फायदा घ्यावा असे वाटते.

हा प्रकल्प भारताच्या पश्चिम भागातील यंत्रणांच्या वाढत्या कार्यशक्तीला फायदेशीर ठरेल, असे वाटते. म्हणून २०१५ मेगावॉट विजेची निर्मिती दोन टप्प्यांत विभागून त्याची फेरआखणी केली गेली. महाराष्ट्र विद्युत मंडळ, उच्च दाब वापरणाऱ्या औद्योगिक ग्राहकांना सरासरी किंमतीपेक्षा अधिक दराने वीज देते, तर कृषी आणि घरगुती ग्राहकांना सरासरीपेक्षा कमी दराने वीज देते. परिणामतः विजेच्या अधिक उपलब्धतेमुळे औद्योगिक क्षेत्राचा हिस्सा भविष्यात वाढेल, तसा महसूल वाढेल. त्यामुळे गरीब घटकांना वीज अनुदान देता येईल आणि वीज दरातही वाढ फार होणार नाही. मात्र एन्ऱॅन करार रह झाला तर म.रा.वि.मंडळाला विजेचा दर वेगाने वाढवावा लागेल. त्याहून वार्डट म्हणजे विजेची टंचाई होईल. त्यामुळे सातत्याने वीज खंडित होईल आणि उत्पादनाचे, रोजगारांचे आणि सरकारी महसुलाचे नुकसान मोठे होईल.

मला असा विश्वास आहे की, एन्ऱॅन प्रकल्पाची अतिरिक्त वीज उत्पादक कामासाठी वापरली जाईल. राज्यामध्ये रोजगार व संपत्तीत ती परावर्तित होईल आणि निर्यात वाढीसाठी तिचा उपयोग होईल. उलट, एन्ऱॅन प्रकल्प रह केला तर वीज टंचाईमुळे राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होईल आणि तो अतिशय विधवंसक प्रमाणात असेल. उपलब्ध विजेचा दर वाढतच जाईल. डिस्ट्रिक्ट्स आणि वायूवर आधारित इंधन ही कोळशाच्या इंधनापेक्षा अधिक स्वस्त इंधने आहेत. त्यामुळे ऑसिडयुक्त राख किंवा दूषित धूर प्रकल्पातून बाहेर पडणार नाही. राज्य व केंद्र सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी प्रकल्पाचा पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करूनच प्रकल्पाला मंजुरी दिली. तसेच उच्च न्यायालयाच्या सूचनेप्रमाणे पर्यावरणवाद्यांच्या समितीने हा प्रश्न तपासला होता. या प्रकल्पामुळे बागायती किंवा मच्छीमारीसारख्या उद्योगांवर कोणताही विपरीत परिणाम होणार नाही, हे स्पष्ट झाले आहे.

पुणे विद्यापीठाचे पर्यावरण विषयाचे प्राध्यापक डॉ. चाफेकर, जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व कुलगुरु डॉ. वसंतराव गोवारीकर आणि इतर नामवंत शास्त्रज्ञांनी अभ्यास करून असा निर्णय दिला की, या प्रकल्पात द्रवरूप वायू इंधन म्हणून वापरल्याने आंब्याच्या पिकावर दुष्परिणाम होणार नाही. शीतकरणासाठी वापरण्यात येणारे गरम पाणी समुद्रात सोडल्यावर सागरी जीवन आणि मच्छीमारी यावर वाईट परिणाम होईल, असे म्हटले जाते. वस्तुत: प्रकल्पातून सोडले जाणारे गरम पाणी हे सागरी पाण्यापेक्षा केवळ तीन ते चार अंशांनी अधिक गरम असेल. अशाच प्रकारचे गरम पाणी डहाणू आणि तुर्भे येथील प्रकल्पातून सोडले जाते. पण पर्यावरणावर आणि सागरी जीवनावर वाईट परिणाम आढळलेले नाहीत. सर्व प्रश्नांचा विचार केल्यावर आणि मुंबई उच्च न्यायालयाचा आक्षेप नसल्यावरही जर युतीचे सरकार एन्ऱॅन करार रद्द करणार असेल तर तो निर्णय गुणवत्तेवर आधारित नसून राजकीय हेतूनेच प्रेरित असेल व त्याचे परिणाम खेदजनक असतील.

एन्ऱॅन करार रद्द करण्याची प्रक्रिया अतिशय गुंतागुंतीची आहे. अशा निर्णयामागे न्याय्य कारणे दिसत नाहीत, म्हणून करार रद्द झाल्यास त्या निर्णयाला न्यायालयात आव्हान दिले जाईल. सर्वांत वाईट परिणाम भारतात होणाऱ्या परकीय गुंतवणुकीवर होईल. अर्थव्यवस्थेच्या अत्यंत महत्त्वाच्या क्षेत्रातील प्रगती थांबेल. तिसरे म्हणजे राज्य सरकारला एन्ऱॅन कंपनीने आधीच केलेल्या खर्चाची (८०० ते ९०० कोटी रुपये) भरपाई करून द्यावी लागेल. वीज टंचाईमुळे होणाऱ्या नुकसानीची किंमत मोजता येणार नाही. नवी गुंतवणूक महाराष्ट्राएवजी इतर राज्यांत होईल. भावी पिढ्यांना सध्याच्या सरकारच्या राजकीय साहमवादाची मोठी किंमत मोजावी लागेल. पण अशी शक्यता टाळली जाईल, अशी मला आशा आहे. एन्ऱॅनविरुद्धची टीका ही एक तर अपुण्या माहितीवर आधारित किंवा राजकीय हेतूने केली जात आहे. निवडणुकीपूर्वी भावनात्मक लोकप्रियता मिळवण्याच्या हेतूने त्यावेळी विरोधी पक्षात असलेल्या काहींना हा प्रकल्प भोंगल आणि आधार नसलेले आरोप करण्यासाठी राजकीयदृष्ट्या सोयीचे हत्यार वाटत होते. त्याच पक्षांचे सरकार आल्यावर प्रकल्प रद्द करणे प्रतिष्ठेचा मुद्दा ठरला. त्या भूमिकेत बदल करणे त्यांना अवघड झाले. केवळ राजकीय कुचंबणा टाळण्यासाठी राज्याचे दीर्घकालीन नुकसान करणारे निर्णय घेतले जाऊ नयेत. पूर्ण छाननीनंतर हा प्रकल्प राबवण्याचे ठरले तर त्यात अपमानित

झाल्याचे वाटू देण्याचे कारण नाही, असे वाटते.

सर्व काही ठीक झाल्यास एन्ऱॉन प्रकल्प राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला निश्चित मदत करील. विकेंद्रित औद्योगिक विकासाला त्यामुळे भरपूर संधी मिळेल. तसेच मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होईल आणि स्वयंरोजगाराच्या संधीही उपलब्ध होतील.

आपला,
शरद पवार

(‘लोक माझे सांगाती’ या आत्मचरित्रातून संदर्भासह)

एन्ऱॉन म्हणजे जणू काही इंस्ट इंडिया कंपनीच आहे, असे शिवसेना युती सरकारने भासवले आणि त्यानुसार तो सुरु होत असलेला प्रकल्प पुन्हा एकदा बंद पाडण्यावर भर दिला. सेना आणि भाजपाच्या युतीमध्ये मुख्यमंत्रिपद शिवसेनेचे ज्येष्ठ नेते मनोहर जोशी यांना मिळाले, तर भाजपाचे गोपीनाथ मुंडे यांनी आवर्जन ऊर्जामंत्री पद मागून घेतले. संपूर्ण महाराष्ट्रातील जनतेसमोर जाहीरपणे पारदर्शकपणे शरद पवार साहेबांनी लेख लिहिल्याने जनतेला त्याची खरी माहिती पोहचली, पण युती सरकारच्या नेत्यांवर मात्र त्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. परिणामी एन्ऱॉन प्रोजेक्ट बंद करण्याचा निर्णय युती सरकारने घेतला. प्रोजेक्ट बंद करायचे म्हटल्यास त्यासाठी सरकारला खूप नुकसान होईल, हे युती सरकारच्या लक्षात आले.

परदेशात, खास करून अमेरिकेमध्ये महाराष्ट्रातील अनेक मंडळी उच्च पदावर कार्यगत आहेत. ही सर्व मंडळी एकत्रित येऊन १९७० मध्ये ‘ना नफा ना तोटा’ या तत्त्वावर मराठी बोलणाऱ्या मंडळींचा एक ट्रस्ट न्यूयॉर्क-अमेरिका येथे त्यांनी स्थापन केला. तेथे मराठी संस्कृती, भारतीय तत्त्व आणि रूढी-परंपरा जोपासण्याच्या हेतूने एकत्रित कार्यक्रमांचे आयोजन करतात. १९८१ पासून बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या वर्तीने संमेलन भरवण्यास सुरुवात केली. महाराष्ट्रातील अनेक तज्ज्ञ मंडळी या संमेलनाच्या निमित्त भेटतात. १९९५ मध्ये मुख्यमंत्री मनोहर जोशी यांनादेखील या संमेलनासाठी बोलावणे आले होते. त्यानुसार मुख्यमंत्री अमेरिकेमध्ये गेले होते. शिवसेना प्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांनी त्या संमेलनाला जाण्याची परवानगी दिली होती आणि त्याचबरोबर एन्ऱॉन प्रकरण नक्की काय आहे, तसेच एन्ऱॉन कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना भेटून सविस्तर माहिती घ्यावी, अशी देखील सूचना केली होती. संमेलनाच्या दरम्यान भोजन व्यवस्था ही एन्ऱॉन या कंपनीकडे होती. त्या वेळी

एनरॉनचे अध्यक्ष डॉ. केनेथ ले यांनी एकांतात मुख्यमंत्री मनोहर जोशी यांची भेट घेतली. एनरॉन कंपनीची सविस्तर माहिती घेतल्यावर मुख्यमंत्री मायदेशी परतले आणि ती माहिती शिवसेना प्रमुखांना देण्यात आली.

शिवसेना प्रमुखांनी मुख्यमंत्री जोशी यांच्या माध्यमातून एनरॉनचे संचालक यांना महाराष्ट्रमध्ये बोलावले. त्या वेळी संचालक रिबेका मार्क्स महाराष्ट्रमध्ये आल्या. रिबेकाबाईंचे मातोश्रीवर स्वागत करण्यात आले. रिबेका यांची फक्त अर्धा तास बैठक ठरलेली होती, पण ठाकरे घराण्याच्या पाहुणचारामध्ये ती साधारणतः दोन तास लांबली. सविस्तर झालेल्या चर्चेनुसार एनरॉन प्रोजेक्ट पुन्हा सुरु करण्याचे ठरले. परंतु त्यासाठी जनतेला काही उत्तरे देणे गरजेचे होते, म्हणून काही फायद्याची गणिते जनमानसासमोर मांडण्यात आली. पत्रकार परिषदेमध्ये मुख्यमंत्री जोशी म्हणाले की, ‘आमच्या सरकारने पारदर्शकपणे काम केल्याने ९ हजार ६० कोटी रुपयांऐवजी ६ हजार ४२४ कोटी रुपये खर्च झाला आहे. खरे तर जागतिक बाजारामध्ये झालेल्या टर्बाईंस्स व इतर वस्तूंच्या किंमतीमुळे हा बदल झाला होता. शिवाय त्यामध्ये गॅस, कच्चा माल गृहीत धरला नव्हता, ते लक्षात घेता किंमत तीच येत होती. पण युती सरकारने त्याचीच जाहिरातबाजी केली. तसेच विजेच्या दरवाढीचाही १.८६ प्रमाणे दर जाहीर केला, जो तीन वर्षांनंतर करारानुसार २.४० होणारच होता. आम्ही दर कमी केला अशी जाहिरात करून एनरॉन प्रोजेक्टचे श्रेय घेण्याचे युती सरकार राजकारण खेळत होते. पण प्रत्यक्षात प्रोजेक्ट सुरु होताना वेगळ्याच अडचणी समोर आल्या. एनरॉन प्रोजेक्टसाठी लागणारा गॅस, जो पूर्वी एक रुपया प्रति युनिटने उपलब्ध होणार होता तो चार ते पाच रुपये प्रति युनिटप्रमाणे मिळू लागला. त्यामुळे सर्वच गणित फिस्कल्टे. राजकारण करून दीड वर्षे उशिरा सुरु होणाऱ्या प्रोजेक्टने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, देशाच्या कामकाजाच्या पद्धतीवर व ठरलेल्या गोष्टीमध्ये बदल करण्याने प्रतिमा डागाळली व एनरॉन प्रोजेक्टच कोलमडला. नंतर २००४ मध्ये केंद्रीय मंत्री शरद पवार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. त्यात तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुखदेखील होते. एनरॉनबाबत झालेल्या धरसोड वृत्तीमुळे एनरॉन व इतर कंपन्यांकडून तो प्रोजेक्ट विकत घेण्यात आला व ‘रत्नागिरी पॉवर कंपनी’ स्थापन करण्यात आली. केंद्र सरकार ७०% व महाराष्ट्र सरकार ३०% अशा पद्धतीने शासकीय कंपनी स्थापन झाली व कार्यरत झाली.

पॅवर्क्रीती

एनर्जी प्रकरणाच्या बाबतीत तर साहेबांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक वर्षे इंटेप्रिटी (सचोटी/कार्यक्षमता/निर्णय क्षमता/ परिपूर्णता) पणाला लागली होती, पण साहेबांनी त्याची जबाबदारी स्वीकारात स्वतःची व संबंधित संस्थेची व लोकांची क्षमा मागून अपूर्ण राहिलेली गोष्ट पूर्णत्वाला नेली. त्यासाठी त्यांना मोठी नुकसान-भरपाई सहन करावी लागली, पण साहेब त्याला खंबीरपणे सामोरे गेले. अखेरीस भारतीय कंपनी स्थापन करून ती कंपनी शासनाच्या द्वारे 'टेकओव्हर' केली. केंद्र सरकार आणि महाराष्ट्र सरकार यांनी एकत्रित पद्धतीने कंपनी विकत घेतली व नुकसानभरपाई देऊन संपूर्ण जबाबदारी कंपनीला दिली.

असे अनेक ठिकाणी घडले आणि जीवनामध्ये सातत्याने ते घडत असते; पण साहेबांनी इंटेप्रिटीला-अखंडतेला कधीही सोडले नाही, असे अनेक उदाहरणांवरून दिसून येते. सुशीलकुमार शिंदे यांना साहेबांनी तिकीटाची हमी दिली होती, त्यानुसार शिंदे साहेबांनी सब इन्स्पेक्टरची नोकरी सोडून ते राजकारणात उतरले. पण ऐनवेळी काँग्रेस वरिष्ठांकडून ते दुसऱ्या राजकारणी व्यक्तीला देण्यात आले. त्यावर साहेबांनी सुशीलकुमार शिंदे यांची क्षमा मागितली. त्यांना घरी सोडवायला गेले व भविष्यात त्याची पूर्तता होईल याची खात्री दिली. शिंदे साहेबांनी देखील ते स्वीकारले आणि 'आऊट इंटेप्रिटी'ला 'री-स्टोर', करून साहेबांनी नातेसंबंध जोपासले. १९७४ मध्ये सुशीलकुमार शिंदे साहेबांना तिकीट तर दिलेच, पण त्यांना भरघोस मतांनी जिंकवले व वसंतदादांच्या मंत्रीमंडळात त्यांना पहिल्याच झाटक्यात मंत्री देखील केले.

गुरुवर्य यशवंतराव चव्हाण - आहे ज्यांची कारकीर्द महान

१२ मार्च १९९३ ते २५ नोव्हेंबर १९८४ पर्यंत भारताच्या राजकारणात इतिहास लिहिला जाऊ शकत नाही, असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे सन्माननीय यशवंतराव चव्हाण. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री, भारताचे उपपंतप्रधान, तसेच सर्वोत्तम संरक्षण मंत्री म्हणून ज्यांची कारकीर्द राहिली तेच महाराष्ट्राचे अभिमानाचे नाव म्हणजे यशवंतराव चव्हाण.

लहानपणी शाळेत शिकत असताना प्रत्येक मुलाला शिक्षकांनी विचारले की, ‘तू मोठेपणी कोण होणार?’ त्या वेळी आत्मविश्वासाने यशवंत चव्हाण म्हणाले, ‘मी यशवंतराव चव्हाण होणार!’” आणि खरोखरच मोठे होऊन कर्तृत्वाने अखंड महाराष्ट्राचे आणि भारताचे ‘राव’ झाले, यशवंतराव चव्हाण झाले. काँग्रेस पक्षाचे उत्कृष्ट नेते, सहकार चळवळीचे नेते, लेखक, साहित्यिक,

व्याख्याते, गंभीर नेतृत्व म्हणजे यशवंतराव चब्हाण.

आता च्या सांगली जिल्ह्यातील आणि पूर्वीच्या सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्रे गावात यशवंत यांचा जन्म झाला. लहान वयातच वडील देवाघरी गेल्याने, आईने त्यांच्यावर संस्कार केले आणि देशभक्ती शिकवली. प्रतिकूल कुटुंब-परिस्थिती असूनही, चब्हाण यांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग होता. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या अहिंसेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या चळवळीत ते सापील होऊन, १९३० च्या असहकार आंदोलनात शाळेच्या आवारातील झाडावर त्यांनी तिरंगा फडकवला होता. त्यामुळे त्यांना शिक्षा म्हणून १८ महिने कारावास झाला. त्या वेळी त्यांचे वय अवधे १७ होते. कारागृहामध्ये असताना त्यांना अनेक देशभक्तांचा सहवास लाभला आणि त्यांचा स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग वाढतच गेला.

यशवंतराव चब्हाण यांनी मुंबई विद्यापीठातून १९३८ मध्ये इतिहास आणि राज्यशास्त्र विषयात बी.ए. शिक्षण पूर्ण केले. १९४१ मध्ये ते एल.एल.बी. पास झाले. एल.एल.बी.चे शिक्षण चालू असतानाच त्यांनी वयाच्या २७ व्या वर्षी, १९४० मध्ये स्वतःला सक्रिय राजकारणात झोकून दिले. आईच्या आग्रहाखातर त्यांचा वयाच्या २९ व्या वर्षी वेणूताईबरोबर १९४२ मध्ये फलटण येथे विवाह झाला. विवाह झाल्यावर देखील त्यांनी राजकारणात आणि समाजकारणात स्वतःला झोकून दिले. त्या वेळी चलेजाव चळवळीत सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक झाली. १९४४ मध्ये सुटका झाल्यावर ते काँग्रेसचे सातारा जिल्ह्याचे जिल्हाध्यक्ष झाले. १९४६ मध्ये मुंबई विधानसभेवर निवडून येत यशवंतराव चब्हाण पालर्मेंटी सेक्रेटरी झाले. मोरारजी देसाई द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री असताना सरकारमध्ये यशवंतराव चब्हाण यांनी नागरी पुरवठामंत्री, समाजकल्याण व वनमंत्री म्हणूनही उत्तम कार्य केले. १९५२ ते १९५५ या काळात त्यांनी विविध खात्यांची धुरा सांभाळली.

१ नोव्हेंबर १९५६ मध्ये ते द्विभाषिक मुंबईचे मुख्यमंत्री झाले. काँग्रेस पक्षाची शिकवण व विचार हे जनसामान्यांपर्यंत पोहोचले पाहिजेत आणि त्यातल्या त्यात सर्वप्रथम ते विद्यार्थीदेशतील तरुणांमध्ये पोहोचले पाहिजेत, या हेतूने यशवंतराव चब्हाण यांनी कॉलेजांमधून निवडक विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले. त्यामध्ये शरद पवार, सुशीलकुमार शिंदे व इतर तरुणांना संधी देण्यात आल्या आणि पुढे जाऊन त्यांनी देशासाठी राजकारणात मोठे कार्य केले.

१ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश आणून, यशवंतराव

संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. महाराष्ट्रात कृषी, सहकार, आरोग्य, सिंचन अशा विविध क्षेत्रांत त्यांनी विकासाचे विविध निर्णय घेतले आणि ते पूर्णत्वास नेले. त्यांच्या प्रेरणेने अनेक सहकारी संस्था उभ्या राहिल्या. लोकशाही विकेंद्रित संस्था आणि कृषी जमीन कमाल धारणा कायदा यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रयत्नामुळेच आला. १ मे १९६२ रोजी जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती यांची निर्मिती करून राज्य विकेंद्रीकरणाचे त्यांनी ऐतिहासिक पाऊल टाकले आणि तेच धोरण केंद्र सरकारनेदेखील स्वीकारत संपूर्ण देशभर त्याची अंमलबजावणी केली. १९६२ मध्ये हिमालयाच्या रक्षणासाठी, देशाचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या बोलावण्यावरून ते दिल्लीला गेले. १९६२ मध्ये नाशिक लोकसभा मतदारसंघातून ते बिनविरोध खासदार म्हणून निवडून आले. १९६२ मध्ये त्यांनी संरक्षणमंत्री म्हणून जबाबदारी सांभाळली. चीनबरोबरच्या युद्धजन्य परिस्थितीत सैनिकांचे मनोधैर्य वाढवण्यासाठी त्यांनी योग्य कार्य केले. परिणामी चीनबरोबरचे युद्ध जिंकले आणि चीन-बरोबर वाटाघाटी करून सीमा पक्क्या केल्या. ते काम अत्यंत नाजूक आणि संवेदनशील होते. मोठ्या जबाबदारीने त्यांनी ते पूर्ण केले. संरक्षणमंत्री म्हणून उत्तम कार्य केल्यावर १४ नोव्हेंबर १९६६ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या सरकारमध्ये यशवंतराव यांची गृहमंत्री म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. २६ जून १९७० रोजी ते भारताचे अर्थमंत्री झाले. मुंबई विद्यापीठामध्ये लोकशाही संदर्भात एकदा विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्रमात इंग्रजीमध्ये भाषण करताना यशवंतराव म्हणाले होते :

This is one of the most important thing, that we have to understand. One can be certain of himself but unless one presumes that it is quite possible that other man is also right, there is no possibility of having any dialogue and democracy incense means a process of carrying dialogue. Dialogue between the father and the son. Dialogue between neighbour and neighbour. Dialogue between master and employee. Dialogue between teacher and students. Dialogue between judge and the lawyer. Dialogue between the rulers and ruled.

साहित्यिक यशवंतराव चव्हाण यांना वाचनाची खूप आवड होती. राजकारणामध्ये असलेला ताणतणाव त्यांना कधीही जाणवला नाही कारण

यशवंतरावांचे साहित्य, कला, संस्कृती यांवर विशेष प्रेम होते. त्यांच्या प्रेरणेने महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना करण्यात आली.

१९७५ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी आणीबाणी जाहीर केली जी लोकशाहीचे पुरस्कर्ते यशवंतराव चव्हाण यांना ते पटले नाही. त्यांनी स्वर्णसिंह काँग्रेसमध्ये सहभागी होत इंदिरा गांधी यांना व आणीबाणीच्या तत्वाला विरोध केला. इंदिरा गांधींवरील आरोप कोर्टात 'खेळणे' झाले. इंदिरा गांधी पुन्हा निर्विवादपणे राजकारणात पुढे आल्या आणि १९८० च्या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेसला बहुमत मिळाले. त्या वेळी स्वर्णसिंह काँग्रेसचे यशवंतराव चव्हाण हे एकमेव खासदार महाराष्ट्रातून निवडून आले. या निवडणुकीच्या निकालामुळे जनता स्वर्णसिंह काँग्रेसबाबोर नव्हे तर इंदिरा काँग्रेसच्या बरोबर आहे, हे स्पष्ट संकेत मिळाले. ज्या व्यक्तीमागे लोक आहेत, तीच खरी काँग्रेस हे यशवंतरावांनी मोठ्या मनाने कबूल करत १९८१ मध्ये इंदिरा काँग्रेसच्या सर्वेसर्वा इंदिरा गांधी यांना पत्र पाठवले आणि यशवंतराव चव्हाण इंदिरा काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले.

शरद पवार यांना यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय वारस आणि मानसपुत्र असे म्हटले जाते. खरा नेता तोच जो आपल्याबरोबर असलेल्या नेत्यांना प्रोत्साहन देतो, दिशा दाखवतो. शरद पवार यांना राजकारण पूर्ण वेळ करण्याचे प्रोत्साहन यशवंतराव चव्हाण यांनीच दिले. खुद मुख्यमंत्री पदावरची व्यक्ती राजकारणामध्ये सक्रिय होण्यासाठी मार्गदर्शन करते आहे म्हटल्यावर आणि आई शारदाईच्या मार्गदर्शनानुसार शरद पवार यांनी वयाच्या अवघ्या २१ व्या वर्षीच राजकारणात उतरण्याचे ठरवले. स्वामी विवेकानंद यांनी सांगितल्याप्रमाणे जर जीवनात यशस्वी व्हायचे असेल, तर एक विचार म्हणजेच कार्य निश्चित करा, आयुष्यभर त्या विचाराला जिवंत ठेवा, त्याविषयीचे स्वप्न पाहा, तुमच्या शरीराचा मेंदू, शरीर, स्नायू, मज्जातंतू या सर्वांना फक्त त्याच कार्याविषयी कामी लावा, इतर सर्व कल्पना-विचार बाजूला ठेवा. संपूर्ण लक्ष एकाच विचारावर केंद्रित करा व पाहा तुम्ही त्या क्षेत्रात, कार्यात प्रचंड यशस्वी व्हाल, तुम्हाला जाणवेल की, तुम्हीच आहात तुमच्या जीवनाचे शिल्पकार!

शरद पवार यांच्या राजकीय जीवनाला दिशा देण्याचे, तसेच त्यांच्या विचारांना पक्के करण्याचे; त्यांना लोकांमध्ये कशा प्रकारे वागावे, बैठकीत कसे बोलावे, मोठ्या सभेत कसे बोलावे, लोकांच्या समस्या कशा सोडवाव्यात अशा अनेक गोष्टीचे प्रशिक्षण यशवंतराव चव्हाण साहेबांकडून मिळाले. शरद

पवार साहेब प्रथम युवक काँग्रेस कमिटीचे ब्लॉक अध्यक्ष झाले. त्यांनी डायरेक्ट वशिला लावून मोठे पद मिळवले नाही, तर लोकशाहीच्या मार्गाने जे पद मिळेल ते स्वीकारून प्रथम ब्लॉक कमिटीचे अध्यक्षपद व त्यानंतर लोकशाहीच्या मार्गाने युवक काँग्रेस अध्यक्षपदाची निवडणूक लढवली. त्या निवडणुकीदरम्यान त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्राचा दौरा केला. युवकांचे प्रश्न समजून घेतले. त्यापैकी जे प्रश्न लगेच सोडवता येतील ते सोडवले व उर्वरित प्रश्न सोडवण्यासाठी, ज्यास वेळ लागणार आहे त्यासाठी आपल्या व्यक्तीला अध्यक्षपदासाठी निवडून द्यावे, असे आवाहन केले. अध्यक्षपदासाठी मतदान करण्याचे त्यांनी आवाहन केले आणि शरद पवार स्वर्कर्तृत्वावर व यशवंतराव चव्हाण यांच्या मार्गदर्शनाने फिशिंग टेक्नॉलॉजीचा वापर करून महाराष्ट्र प्रदेश युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले.

यशवंतराव चव्हाण यांची काम करण्याची पद्धत ही फिशिंग टेक्नॉलॉजीची होती; म्हणजे मासे पकडण्याची कला शिकवणे, ना की डायरेक्ट मासा देणे. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांच्या कारकीर्दीत अधिकाधिक तरूण राजकारणात उतरले आणि त्यांच्या त्यांच्या क्षमतेनुसार यशस्वी झाले. फिश म्हणजे डायरेक्ट सल्ला देणे, आणि फिशिंग म्हणजे मासे पकडण्याची कला. जर आपण फिश (उत्तर किंवा सल्ला) दिला तर तो त्या व्यक्तीला त्या क्षणापुरताच उपयोगी होईल. पण मासे पकडण्याची कला दिली तर त्याला आयुष्यभर पुरेल. स्वतः निर्णय घेण्याची, कार्य पूर्ण करण्याची, नेतृत्व करण्याची संधी देणे व दिशा देणे.वयोमानानुसार यशवंतराव चव्हाण यांची प्रकृती खालावत चालली होती. आपल्या गुरुंना आपल्या सेवेची गरज आहे हे लक्षात आल्यावर शरद पवार साहेबांनी स्वतःहून शेवटच्या कालावधीत अधिकाधिक काळ यशवंतराव चव्हाण साहेबांबरोबर घालवला. यशवंतराव चव्हाण आजरी असताना त्यांची संपूर्ण काळजी शरद पवार साहेबांनी आवर्जून घेतली. त्याची शिदोरी त्यांना राजकारणाचे धडे शिकून मिळाली. यशवंतराव चव्हाण साहेबांबरोबर तासन्तास चर्चेत अनेक राजकारणाची गणिते शरद पवार साहेबांना कळली. अखेर २५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी दिल्लीत यशवंतराव चव्हाण यांचे हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झाले. कराड येथे कृष्णा नदीच्या काठी प्रीतिसंगमावर असलेल्या गावी २७ नोव्हेंबर रोजी संपूर्ण शासकीय इतमामात त्यांच्या पार्थिवावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले.

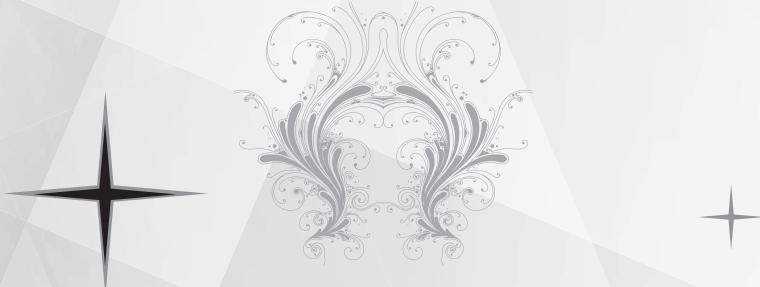

पॅवर्क्रीती

राजधर्म त्याग हेच वर्म सर्व श्रेष्ठ : यशवंतराव चव्हाण यांनी लहानपणी ऐकलेल्या एका कीर्तनातून हा अनमोल संदेश ऐकला आणि त्यातून बोध घेऊन त्यांनी तो आयुष्यभर जोपासला. त्यानुसार त्यांनी वैयक्तिक संपत्ती मिळवण्यासाठी कधीही पदाचा गैरवापर केला नाही. त्यानुसार त्यांना राजकारणात सर्वोत्तम यश मिळाले. यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर बनवलेल्या चरित्रपटात त्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

हा सळ्ळा, हीच शिकवण यशवंतराव चव्हाण साहेबांनी त्यांच्या शिष्याला म्हणजेच शरद पवारांना दिली. त्यानुसार, आपले जीवन म्हणजे समाजाचे जीवन, हे यशवंतराव चव्हाण व शरद पवार साहेब यांनी आयुष्यभर जोपासले.

जगण्याचे तर्कशास्त्र - ह्युमन लॉजिक (संदर्भ-चरित्रपट) : Everybody is living life as big person with big life. (व्याख्यानानामध्ये बोलताना मी नेहमी असे म्हणतो, कारण घर असो किंवा कंपनी असो किंवा कोणतीही ध्येयपूर्ती असो - प्रत्येक व्यक्तीला तेवढाच आदर दिला पाहिजे, कारण प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या दृष्टीने मोठेच जीवन जगत असते. त्यानुसार कोणताही निर्णय घेताना 'ह्युमन लॉजिक' वापरावे असा शरदरावांना गुरुवर्य यशवंतराव चव्हाण यांनी सळ्ळा दिला. यशवंतराव चव्हाण यांनी प्रत्येक वेळी हेच तत्त्व वापरले. कधी कधी त्यासाठी त्यांना कठोर निर्णय देखील घ्यावे लागले. उदाहरणार्थ, ज्यावेळी हिंदू-मुस्लिम वादाच्या दरम्यान उगाचच हट्टु धरून बसलेल्या आणि उपोषण करायला बसलेल्या शंकराचार्य यांना ताब्यात घेऊन अंदोलनापासून, गर्दीपासून दुसऱ्या राज्यात त्यांना नेऊन सोडण्यात आले. पण त्यामुळे अनेक चुकीच्या गोष्टी होण्यापासून वाचल्या.

देशात अस्थिर सरकारे देवेंगौडा, गुजरात पंतप्रधान झाले रे

पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी पाच वर्षे पूर्ण केली (१९९१-१९९६). नेहरू व गांधी घराण्याबाहेरील व्यक्तीला सर्वप्रथमच पाच वर्षे पंतप्रधान होण्याचा मान मिळाला. पण पाच वर्षांत घडलेल्या घडामोडी, काँग्रेस पक्षातच स्वकियांकइून होणाऱ्या कुरघोड्या आणि नरसिंहरावांनी चतुरपणे बुद्धिबळाच्या पटाप्रमाणे केलेल्या चाली, शिवाय झालेले आरोप-प्रत्यारोप यांमुळे काँग्रेसची प्रतिमा डागाळली. १९९६ मध्ये झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेसला मोठा फटका बसला.

अयोध्या प्रकरणामुळे सतत चर्चेत राहिलेल्या भाजपचे देशभरातून सर्वाधिक म्हणजे १४१ खासदार निवडून आले. १९९१ च्या लोकसभा निवडणुकीत १२० खासदार निवडून आले होते. १९९६ मध्ये खासदारांची वाढ होऊन तो आकडा १४१ वर गेला होता, शिवसेनेचे १५ खासदार निवडून आले.

कॉँग्रेसच्या २४४ खासदारांची घसरण होत १४० खासदारांवर आली. जनता दलाला १९९१ मध्ये ६९ जागा मिळाल्या होत्या त्या ७९ वर पोहोचल्या होत्या. तसेच नेशनल फ्रंट, समाजवादी कॉँग्रेस व तेलगु देसम् पार्टीच्या माध्यमातून १४१ वर पोहोचली होती. डाव्या विचारसरणीच्या कम्युनिस्ट पार्टी व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट, इंडिया रिहोल्यूशनरी सोशालिस्ट पार्टी व ऑल इंडिया फॉरवर्ड ब्लॉक मिळून खासदारांचा आकडा १०१ वर पोहोचला होता. सर्वाधिक खासदार असलेल्या भारतीय जनता पार्टीने सरकार स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. इतर पक्ष पाठिंबा दर्शवतील हे त्यांचे भाकित खोटे ठरले आणि अवघ्या १३ दिवसांत, बहुमत सिद्ध न करू शकल्याने अटलबिहारी वाजपेयी सरकार स्थापन होऊ शकलेच नाही. पुन्हा निवडणुकीला सामरे जाण्याची तयारी कोणाचीही नसल्याने कॉँग्रेस पक्षाने सरकार स्थापन करण्याचा निर्णय घ्यावा असे मत होते. बहुमत नसताना स्वबळावर सरकार स्थापन करण्याच्या विचारात कॉँग्रेस पार्टी नव्हती, पण कॉँग्रेस पार्टीने अशी भूमिका स्पष्ट केली की, भाजप सोडून इतर कोणताही पक्ष सरकार स्थापन करणार असल्यास आम्ही पाठिंबा देऊ. त्यामुळे सर्वांचे लक्ष जनता दलाकडे होते. धर्मनिरपेक्षतेच्या मुद्यावर एकत्रित येऊन भाजपाविरुद्ध सरकार स्थापन करण्याचा विचार झाला आणि कॉँग्रेसने जनता दलाला पाठिंबा दर्शवला; पण जनता दलाचे विश्वनाथ प्रतापसिंह म्हणजेच व्ही. पी. सिंह यांची अल्पमतातील सरकार चालवण्यास सहमती नव्हती. त्यामुळे त्यांनी पंतप्रधान होण्यास नकार दर्शवला.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीचे ज्योतिरिन्द्र बसू यांच्या नावाची चर्चा सुरु झाली. लंडनमध्ये शिक्षण घेत असतानाच, तेथील भारतीय विद्यार्थ्यांना एकत्र करून भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीसाठी त्यांनी योगदान दिले होते. १९३८ मध्ये जेव्हा पंडित जवाहरलाल नेहरू लंडनमध्ये भेटीसाठी आले होते, तेव्हा त्यांची ज्योतिरिन्द्र बसू यांच्याशी भेट झाली होती. १९४० मध्ये लग्नानिमित्ताने भारतात परतल्यावर ते कम्युनिस्ट पार्टीत सहभागी झाले. १९६४ मध्ये जेव्हा कम्युनिस्ट पार्टीचे विभाजन करण्यात आले, तेव्हा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीचे ते प्रथम नऊ सदस्यांपैकी एक होते. १९६७ आणि १९६९ मध्ये वेस्ट बंगालचे डेप्युटी चीफ मिनिस्टर (उपमुख्यमंत्री) झाले होते. १९७७ ते २००० पर्यंत ते निर्विवादपणे कलकाताचे म्हणजेच तब्बल २३ वर्षे पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री राहिले. संपूर्ण देशात एवढा कालावधी एकच व्यक्ती मुख्यमंत्री राहिल्याची ही एकमेव नोंद आहे.

१९९६ मध्ये जेव्हा त्यांच्या नावाची पंतप्रधानपदासाठी चर्चा झाली, त्या वेळी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेत्यांची बैठक झाली आणि त्यांनी पंतप्रधानपद स्वीकारू नये असे ठरले. पक्षाचा निर्णय अंतिम मानत ज्योतिरिन्द्र बसू यांनी नकार दर्शवला. कालांतराने पक्ष-प्रतिनिर्धीना त्यांची चूक उमगली आणि त्यांनी ती ज्योतिरिन्द्र बसू यांना बोलूनदेखील दाखवली; पण बसू यांनी स्मितहास्य करून ते स्वीकारले. एवढी बसू यांची पक्षाबरोबर निष्ठा होती.

माकपने नाही म्हटल्यावर एच. डी. देवेगौडा यांना विचारण्यात आले. पूर्वीचे काँग्रेस कार्यकर्ते असल्याने, तत्कालीन काँग्रेस अध्यक्ष यांना ते आपलेच म्हणणे ऐकतील आणि त्यामुळे आपले वर्चस्व राहील या हेतूने सीताराम केसरी यांनी त्यांच्या नावाला संमती दर्शवली व तेच नाव लावून धरले.

अकराव्या लोकसभा निवडणुकीनंतर देवेगौडा पंतप्रधान झाले. १८ मे १९३३ रोजी कर्नाटक राज्यातील, होलेनारासीपुरा तालुक्यातील हरडानाहळी गावात व्होक्कालिगा जातीच्या कुटुंबांत त्यांचा जन्म झाला. या जातीला भारतीय संविधानानुसार मागासवर्गीय गणले जाते. कर्नाटकामधील हसन भागातील एल. व्ही. पॉलिटेक्निकमधून त्यांनी सिव्हिल इंजिनिअरिंग केले. चेन्नमाबरोबर लग्न झाल्यावर त्यांना चार मुले व दोन मुली झाल्या. शेतकरी कुटुंबातील असलेले देवेगौडा १९५३ मध्ये इंडियन नॅशनल काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले आणि १९६२ पर्यंत ते काँग्रेसमध्येच सक्रिय होते. त्यांच्या कालावधीत ते अंजनेया को-ऑफरेटिव्ह सोसायटी ऑफ होलेनारासीपुराचे अध्यक्ष झाले व कालांतराने तालुका डेव्हलपमेंट बोर्डचेही सक्रिय सदस्य झाले. १९६२ मध्ये होलेनारासीपुरा विधानसभेतून निवडणूक लढवण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला आणि काँग्रेस पक्षाकडून तिकिटाची मागणी केली, पण भविष्यात विचार करू असे म्हणून त्यांना डावलण्यात आले.

अपक्ष उमेर राहून त्यांनी ती निवडणूक जिंकली आणि कर्नाटक विधानसभेचे ते सदस्य झाले. त्यानंतर १९६२ पासून ते १९८९ पर्यंत ते सहा वेळा निवडून आले. त्यानंतर काँग्रेसचे विभाजन झाल्यावर, देवेगौडा पुन्हा काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले. आणीबाणी दम्यान त्यांना बॅंगलोर सेंट्रल जेलमध्ये टाकले गेले. त्यानंतर देवेगौडा हे जनता पार्टीमध्ये सहभागी झाले आणि कर्नाटक राज्याचे जनता पार्टीचे अध्यक्ष झाले. जनता पार्टीकडे १९८३ ते १९८८ मध्ये सत्ता असताना कर्नाटकामध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री रामकृष्ण हेडगे यांच्या सरकारमध्ये ते मंत्री होते. त्यानंतर जनता दलाचे डिसेंबर १९९४ मध्ये कर्नाटक

राज्याचे अध्यक्ष झाले आणि १४ व्या कर्नाटक विधानसभेचे ते मुख्यमंत्री झाले. जानेवारी १९९५ मध्ये देवेगौडा इंटरनेशनल इकॉनॉमिस्ट फोरम, स्वित्जर्लंड येथे आमंत्रक म्हणून गेले आणि औद्योगिक गुंतवणूक आणण्यासाठी कार्य केले.

युनायटेड फ्रंटने बिगर कॉन्ग्रेस व बिगर भाजप सरकार स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आणि ते भारताचे १२ वे पंतप्रधान झाले. १ जून १९९६ ते ११ एप्रिल १९९७ पर्यंत ते पंतप्रधानपदी राहिले. एक वर्ष पूर्ण होत असताना, वेळोवेळी आढावा बैठक होत नाहीत, शिवाय निर्णय प्रक्रियेतही सामील करून घेतले जात नाही, त्यामुळे कॉन्ग्रेस पक्षाच्या वाढत्या नाराजीने सरकारचा पाठिंबा काढण्याचे ठरवले. सीताराम केसरी यांचे पाठिंबा देणे आणि एक वर्षाच्या आत तो काढणे हे सीताराम केसरी यांच्या उतावीळपणाचे व अपरिपक्पणाचे लक्षण दिसून आले. त्यावरून वयोमानानुसार बदलत्या स्वभावामुळे आणि उतावीळपणाने निर्णय घेणारी व्यक्ती कॉन्ग्रेस पक्षाचा अध्यक्ष म्हणून राहणे कॉन्ग्रेस पक्षाला घातक होती, म्हणून त्यांना काढून योग्य व्यक्तीला अध्यक्ष करावे असे ठरले.

कालांतराने केसरी यांनी झालेल्या आरोपांमुळे माघार घेतली. जनता दलाने देवेगौडा यांच्याएवजी जनता दलाचा इतर कोणताही नेता निवडावा असे ठरले आणि नेशनल फ्रंट सहभागी जनता दलाचे इंद्रकुमार गुजराल यांच्याकडे पंतप्रधानपद सोपवण्यात आले. परंतु इंद्रकुमार गुजराल यांच्यामागे खासदारांचे पाठबळ नसल्यामुळे व जनता दलामधील लालूप्रसाद यादव यांच्यावरील चारा घोटाळा प्रकरणी गुन्हा सिद्ध झाल्याने त्यांच्यावर त्यांच्याच सरकारच्या माध्यमातून कारवाई करणे भाग पडले. हे प्रकरण घडते ना घडते तोपर्यंत राजीव गांधी यांच्या हत्येमागच्या कटाचा शोध घेण्यासाठी न्यायमूर्ती मिलापचंद जैन आयोग स्थापन झाला होता.

पॉवर्क्रीती

सार्वजनिक कर्तव्य व कार्यपूर्ती, जबाबदारी व बांधिलकी जोपासणे (Accountability) : जो काही निर्णय घेतला जाईल, त्याची पूर्तता त्या त्या क्षेत्रातील मंत्री म्हणजेच राजकारणी नेत्याकडून केली जाईल किंवा त्यांच्या पदाधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून कृती केली जाईल. त्याची संपूर्ण जबाबदारी नेत्यांचीच (leaders) आहे आणि ती यशस्वी होवो अथवा अयशस्वी होवो, त्याचीच जबाबदारी आहे.

शरद पवार साहेब कधीही सबर्बीच्या (कारणांच्या) मागे लपले नाहीत. घडलेल्या चांगल्या यशस्वी आणि अयशस्वी कृतीची जबाबदारी त्यांनी नेहमीच घेतली व त्या परिस्थितीला सामोरे गेले.

खुलेपणा (Openness) : राजकारणी नेतृत्वाने नेहमी खुलेपणाने आपले विचार मांडले पाहिजेत आणि ऐकले देखील पाहिजे, कारण त्यामुळेच जनतेला तुमच्याविषयी व नकळतपणे सरकारविषयी विश्वास निर्माण होतो. तुम्ही सर्तेत असलेल्या किंवा विरोधी पक्षात असलेल्या सरकारचेच एक भाग आहात, हे नेहमी लक्षात ठेवा. म्हणजेच, राजकारणात तुम्ही नेहमीच सरकारचे एक अविभाज्य भाग असता. अशा देखील काही गोष्टी असतात तुम्हाला त्या घेतलेल्या शपथेनुसार, सांगता येत नाहीत पण त्यावेळी देखील जनतेला माहिती मला सांगता येणार नाही, अशा प्रकारे खुलेपणाने सांगावी.

काँग्रेसमध्ये यावे - सोनियांनी सक्रिय ठावे

देशात अस्थिर सरकार होतेच; पण काँग्रेस पक्षातही एकसंधपणा नव्हता, भारतात अजूनही कौशल्यापेक्षा एकमेकांमध्ये असलेले कुरघोडीचे, खेचाखेचीचे राजकारण. भारतात अजूनही कौशल्यापेक्षा एकमेकांची मनधरणी करणारी व्यक्तीच मोठी होते, अशी स्थिती आहे. राजीव गांधी गेल्यावर गांधी घराण्याचे नेतृत्व असल्याशिवाय इंडियन नॅशनल काँग्रेस चालूच शकत नाही, अशी धारणा आणि प्रतिमा काही जुन्या काँग्रेसी नेत्यांनी निर्माण केली होती. काँग्रेस पक्षाची धुरा आता सोनिया गांधीनीच येऊन सांभाळावी, अशी सर्वांचीच मागणी होत होती. दरम्यान ८ ते १० ऑगस्ट १९९७ मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीचे अधिवेशन कलकत्त्यात झाले. त्या वेळी कागदोपत्री कायदेशीररीत्या सोनिया गांधी यांनी काँग्रेसचे प्राथमिक सदस्यत्व स्वीकारले. काँग्रेस पक्षात त्या अधिकृतीत्या सक्रिय झाल्या. पक्षाच्या सदस्यत्वाचा श्रीगणेशा करून त्यांनी मी सक्षम आहे,

याची सर्वांना जाणीव करून दिली.

सोनिया गांधी सक्रिय झाल्यावर काँग्रेस पक्षात देशभर नवचैतन्य येण्यासाठी कारण निर्माण झाले. एव्हाना सर्वांनी हे कारण सांगून प्रेरणादायी वातावरण देशभर निर्माण केले. जैन आयोगाने त्यांच्या अहवालात राजीव गांधी हत्येदरम्यान लिबरेशन टायगर्स ऑफ तामिळ ईलम (एलटीटीई)ला तामिळनाडूमध्ये राजाश्रय दिल्याचा ठपका द्रमुक सरकारवर ठेवला. त्यामुळे तत्कालीन मंत्रिमंडळातील द्रमुक नेते मुरासोली मारन, टी. आर. बालू आणि डॉ. यु. वैकटवरलू यांना काढून टाकण्याची मागणी काँग्रेसकडून करण्यात आली. गुजराल सरकारने त्यावर निर्णय लांबवल्यामुळे नाइलाजास्तव गुजराल सरकारचा पाठिंबा काँग्रेस पक्षाकडून २८ नोव्हेंबर १९९७ ला काढून घेण्यात आला. त्या वेळी सोनिया गांधीसुद्धा त्या निर्णयाशी सहमत होत्या.

एके दिवशी ए. के. अऱ्थनी, गुलाब नबी आझाद व शरद पवार यांना २४ अक्टबर रोड येथील काँग्रेसच्या पक्ष कार्यालयात भेटले असता, त्यांनी एक विचार शरद पवार साहेबांकडे मांडला. ते म्हणाले, “काँग्रेस पक्षामध्ये नवचैतन्य आणण्यासाठी गांधी घराण्यातील व्यक्ती काँग्रेसमध्ये प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे सहभागी असणे गरजेचे आहे. सध्याच्या परिस्थितीत सोनिया गांधी यांना सक्रिय होण्यासाठी आपणच भेटू आणि त्यांनी काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व स्वीकारावे असे म्हणणे मांडू या.” शरद पवार साहेबांना तो विचार पटला आणि ते अऱ्थनी व आझाद यांच्याबरोबर १० जनपथ येथे गांधी निवासस्थानी जाऊन भेटले. सोनिया गांधी यांच्याबरोबर सविस्तर चर्चा झाली.

त्यानुसार काँग्रेसी नेत्यांच्या आग्रहाखातर सोनिया गांधी यांनी २७ डिसेंबर १९९७ रोजी राजकारणात उत्तरत असल्याचे मीडियासमोर जाहीर केले. त्यामुळे काँग्रेस पक्षात उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले. ११ जानेवारी १९९८ मध्ये सोनिया गांधी यांनी श्रीपेरुम्बदुर येथे राजीव गांधी हत्येच्या ठिकाणी भेट देऊन दर्शन घेतले आणि कृतिशील राजकारणाचा प्रारंभ केला.

सीताराम केसरी यांच्याविरुद्ध सर्वाधिक काँग्रेसी नेते होते. तरीही सीताराम केसरी राजीनामा देण्यास तयार नव्हते. शिवाय घटनेच्या तरतुदीनुसार काँग्रेस कार्यकारिणीने घेतलेल्या निर्णयावर काँग्रेस महासमितीमध्ये सहा महिन्यांच्या आत शिक्कामोर्तब करून घेणे आवश्यक असते. त्यामुळे सीताराम केसरी यांना कांगदोपत्री काढणे अवघड होते, म्हणून १९९८ च्या १२ व्या लोकसभेच्या निवडणुका तांत्रिकदृष्ट्या सीताराम केसरी यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आल्या.

शरद पवार – पॉवर नीती | १७०

सोनिया गांधी पक्षात सक्रिय झाल्यावर त्यांना जनसामान्यांमध्ये जाण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळाला नाही. पण त्या राजकारणात सक्रिय झाल्या आणि त्यासाठी शरद पवार, अऱ्थनी व आझाद यांनी विशेष प्रयत्न केले.

राजकारणापलीकडे मैत्री राखण्याबद्दल शरद पवार साहेबांची ख्याती आहे. राजकारणात एकमेकांच्या विरुद्ध लढत असतानादेखील मैत्री जपणारे शरद पवार विरोधकांच्या चांगल्या कामाचे कौतुकही करतात, हे अनेकदा दिसून आले आहे. भारतीय जनता पार्टीचे माजी राष्ट्रीय अध्यक्ष नितीन गडकरी यांच्यावर काही आरोप करण्यात आले. ते आरोप करीत असताना काहींनी त्या प्रकल्पाबद्दल कोणतीही पार्श्वभूमी समजून न घेता, चौकशी न करता, भ्रष्टाचाराचे आरोपावर आरोप केले. मीडियानेदेखील त्याला विनाकारण अधिकाधिक महत्व दिले आणि गडकरींची प्रतिमा मलीन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अशा वेळी शरद पवार साहेबांनी सर्व परिस्थिती समजून घेऊन, जे कोणी आरोप करीत आहेत ते पूर्णतः चुकीचे आहेत आणि नितीन गडकरी हे पूर्णतः निर्दोष आहेत, असे स्पष्टपणे म्हटले. देशासाठी, देशहितासाठी व संविधानाने केलेल्या कायद्याविषयी निष्ठावंत राहणे (Loyalty to the nation and regard for its laws) : शरद पवार साहेब राजकारणात कार्य करताना नेहमी देशाचा आणि देश-हिताचाच विचार करतात. भारताच्या संविधानाचे तंत्रोतंत्र पालन करून साहेब राजकारण करीत आहेत. गेली ५० वर्षे विधानसभा, लोकसभा, राज्यसभा यांचे सभासद असलेले साहेब राजकारणातील ‘गुड मॅनर्स’चे पालन करतात. आपण जनतेचे सेवक आहोत आणि जनतेचे प्रश्न सोडवण्यासाठी लोकशाहीच्या मार्गाने संविधानाचा आदर-सन्मान करत, कायद्याच्या आधारे कार्य करावे. पवार साहेबांनीदेखील हेच केले. प्रत्येक व्यक्तीचा आणि त्याच्या गोपनीयतेचा आदर करावा (Respect for the dignity and privacy of others) : प्रत्येक व्यक्ती ही त्याच्या त्याच्या क्षेत्रातील मोठी व्यक्ती असून त्याच्या गोपनीयतेचा आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सतत आदर करण्याची सवय पवार साहेबांनी स्वतःला लावून घेतली आहे. त्याविषयी माजी गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांनी पवार साहेबांच्या या गुणांबाबत सविस्तर विचार मांडले आहेत.

पॉवर्क्रीती

ह्या प्रकरणातून शरद पवार
साहेबांची अशी पॉवर नीती समजते, की आपण
नेहमी स्वतःविषयीच विचार न करता इतरांनादेखील
जिकण्यासाठी सहकार्य केले पाहिजे. त्यांनी इतरांना मोठे करण्याचा
सकारात्मक विचार केला आणि त्यामुळे ते सर्वाधिक यशस्वी
राजकारणी ठरले आहेत. आज हजारो अशी मंडळी आहेत ज्यांना शरद
पवार साहेबांनी लीडरशिप दिली, म्हणजेच त्यांना वेगवेगळ्या क्षेत्रात मोठे केले.
हे तोच व्यक्ती करू शकतो जो generosity म्हणजे औदार्य दाखवू शकतो.

Law of abundance नुसार ह्या जगात प्रत्येक गोष्टी ह्या मुबलक आणि
जरूरीपेक्षा जास्त प्रमाणात उपलब्ध आहेत, मग ते पैसे असोत, पदे असोत, संधी
असोत किंवा एखादा व्यक्ती असो.

फक्त गरज आहे की त्यानुसार आपली विचारसरणी करण्याची किंवा
बदलण्याची. जर आपण असा विचार केला की ही गोष्ट केल्याने मी
माझ्यासाठीच स्पर्धा निर्माण करेन, तर ते अपयशी व्यक्तीचे लक्षण ठरेल.
पण शरद पवार साहेबांनी पॉवर नीती नुसार व कॉग्रेस पक्षाच्या
आवश्यकतेनुसार सोनिया गांधी ह्यांना सक्रिय होण्यासाठी
आमंत्रण दिले.

विदेशाचा वाट - बाहेर पडायला दाट

कौंग्रेस पक्षाच्या घटनेत आवश्यक तो बदल करून एकमताने सोनिया गांधी यांची संसदीय पक्षनेत्या म्हणून नियुक्ती करवण्यात आली. सोनिया गांधी राजकारणात सक्रिय झाल्यावर १५ मे १९९९ मध्ये इंडियन नेशनल कॉंग्रेस पक्ष कार्यकारणीची एक बैठक बोलावण्यात आली. बैठकीचे मुद्दे वेगळे होते. त्यावर चर्चा होण्याअगोदर दोन्हीही सभागृहांच्या संसदीय पक्षनेत्या सोनिया गांधी यांनी एक कागद सर्वासमोर वाचला (या प्रसंगाचे नाट्यपूर्ण रूपांतर करण्यात आले आहे, प्रत्यक्षात बोललेले शब्द थोडेफार वेगळे असू शकतात).

सोनिया गांधी : आनेवाले चुनावमें विरोधी पार्टी, मैं विदेशी होने का मुद्दा जरूर बनायेगी।, इसके उपर आप सभी कॉंग्रेसजन, आपकी राय सामने रखें।

मेरा जन्म विदेश मे होने का एक बहुत बड़ा मुद्दा बना, तो उसका चुनाव

के उपर क्या असर होगा, खुले मनसे बात करें!

यावर अर्जुन सिंह म्हणाले : आपकी शादी होने के बाद आप इस देश में बहू बनकर आयी हैं! शादी के बाद आप इस देश की हो चुकी है! राजीव गांधीजी के शहीद होने के बाद भी अपनी जिम्मेदारी को निभाते हुए, आपने देश को स्वीकार कर लिया है! आप हमारे लिए एक राष्ट्रमाता है, इसलिए देश और काँग्रेस पार्टीकी लीडर आपकोही बनना चाहिए!

त्यावर ए. के. अंटनी, गुलाम नबी आझाद, अंबिका सोनी यांनी काँग्रेस पक्षाविषयी व सोनिया गांधी यांच्याविषयी निष्ठा व्यक्त करीत भाषणे केली.

पी. ए. संगमा यांनी आपले प्रांजल मत व्यक्त केले: हम यहां निष्ठाकी नहीं, बल्कि विदेशका मुद्दा बनाया गया तो उसका हमारे पार्टीके उपर क्या असर होगा इस मुद्दे पर बात कर रहे हैं! मेरी भी काँग्रेस पार्टी को लेकर निष्ठा है! मगर विरोधी पार्टी यह मुद्दा जरूर बनायेगी। इस सौ करोड जनता में काँग्रेस पार्टीके पास एक भी नेता नहीं है, इसलिए वो विदेशी नेता ला रहें हैं, ऐसे आरोप जरूर होंगे और उसके लिए हमें रणनीती बनानी होगी!

त्यानंतर तारिक अन्वर यांनी आपले म्हणणे मांडले : पी. ए. संगमाजीने जो बात कही उससे मैं सहमत हूँ!

सर्वांचे बोलणे झाल्यावर लोकसभा विरोधी पक्षनेते शरद पवार साहेब म्हणाले:

गांधी फॅमिलीका इस देशके प्रति जो योगदान है, वो कभीभी कोई भी भूल नहीं सकता! इंदिरा गांधीजी और राजीव गांधीजी का बलिदान कभी भी व्यर्थ नहीं जाएगा! भलेही हमारी विरोधी पार्टी कितने भी आरोप करें, हम उन्हे उसका जवाब दे सकते हैं! मगर पी. ए. संगमाजीने जो बताया की विदेश के मुद्देको लेकर हमे रणनीती बनानी चाहिए! हमे इस मुद्देको दखलअंदाज नहीं करना चाहिए! मैं पिछली बार जब मुंबई युनिव्हर्सिटीमें एक प्रोग्रेम के लिए गया था, तब एक स्टूडेन्ट लड़कीने मुझे एक सवाल पूछा: सौ करोड पॉप्युलेशन रहनेवाले इस देशमें काँग्रेसका लीडरशिप करनेके लिए पार्टीके पास एक भी नेता नहीं है क्या?

एक स्टूडेन्ट अगर यह सवाल पूछ रही है, तो विरोधी पार्टी इस मुद्दे को जरूर उठाएगी! और हमें इस पर सोच समझकर निर्णय लेना होगा!

शरद पवार यांचे बोलणे झाल्यावर इतर कोणतेही विषय न घेता बैठक संपली, असे जाहीर करण्यात आले. शरद पवार साहेबांनी जी सत्य परिस्थिती

आहे ती अशी मांडणे अनेकांना आवडले नव्हते. कारण त्यांच्या मते तो निष्ठा तपासणीचाच मुद्दा होता, मोकळेपणे बोलण्याचा नव्हे! बैठक संपल्यावर अनेकांनी पवार साहेबांना हे खासगीत बोलून दाखवले की, ‘हमारे भी मन में यही था, मगर आप यह बोलकर सभी अपने आपको काँग्रेसी निष्ठावान कहलानेवालों के नजरोंमें आ गए! ज्यादा तर काँग्रेस नेता गांधी फॅमिली के नेता को चाहते हैं, तभी काँग्रेस पार्टी सत्तामें आ सकती है, ऐसी उनकी मान्यता है!’ बैठक झाल्यावर पूर्वनियोजित कार्यक्रमासाठी शरद पवार विमानाने पुण्याला निघाले.

ज्या वेळी पवार साहेब पुण्यात आले होते, तोपर्यंत सोनिया गांधी यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला होता. अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीच्या कार्यालयासमोर लोकांची निर्दर्शने चालू होती. निर्दर्शनात पी. ए. संगमा, तारिक अन्वर आणि शरद पवार यांच्याविरुद्ध मुर्दाबाद मुर्दाबादच्या घोषणा होत होत्या. कार्यक्रम झाल्यावर शरद पवार साहेब पुन्हा दिल्लीत आले. पी. ए. संगमा, तारिक अन्वर आणि शरद पवार साहेब एकत्र बसले व त्यांनी सोनिया गांधी यांची भेट घेण्याचा निर्णय घेतला. पण काँग्रेसमधील पवार साहेबांची पॉवर संपूर्ण पाहणाऱ्या नेत्यांना ती योग्य संधी वाटत होती. त्यांनी सांगितले, यदाकदाचित ते तिघेजण सोनिया गांधी यांना भेटायला आले तर कदाचित त्यांना मारहाणदेखील होऊ शकते. त्यामुळे त्यांनी इकडे येऊ नये, अशा सूचना त्यांनी पोलिसांना आणि पवारांना पाठविल्या. त्यानंतर विचारपूर्वक पी. ए. संगमा म्हणाले, “आपण त्यांना एक पत्र लिहू या!” आणि त्यांच्या सांगण्यावरून पत्र लिहिण्याचे ठरले. पत्राची भाषा सौम्य असली, नम्रपणाची असली तरी ज्या पद्धतीमध्ये सोनिया गांधी यांना ती वाचून दाखवण्यात आली त्यामुळे सर्व गोंधळ झाला असावा.

Following is the text of the letter written by CWC members - Sharad Pawar, P.A. Sangma and Tariq Anwar to Congress(I) President Sonia Gandhi:

Respected Congress President,

It is with a deep sense of responsibility and an overwhelming sense of concern that we write to you. The founders and the leaders of the Congress party like your eminent grandfather-in-law had always encouraged a

tradition of free and uninhibited exchange of views amongst Congressmen. They have built the foundation of Indian democracy on the four pillars of - liberty of opinion, freedom of expression, responsibility of action and above all nation before self. We believe we are being true to these ideals in placing our views before you.

Madam President, we belong to a generation which had the good fortune to have, as role models, people like Mahatma Gandhi, Pt. Nehru, Maulana Azad, Subhash Chandra Bose, Sardar Patel, Lal Bahadur Shastri and Indira Gandhi. It is under their tutelage that we learnt about the value of sacrifice, and the intensity of national pride. They taught us to be Indians first and Congressmen next. Your family has, more than once, made the supreme sacrifice to uphold these ideals.

After the demise of Rajivji, the party felt orphaned. Like most orphans, its condition is deteriorated. With the slow decline of the Congress party, the forces of communalism, violence, and fundamentalism, which would divide and break the country, grew from strength to strength. As a result, the country plunged from crisis to crises. The last three years have seen more political, social and economic turbulence in this country than the previous 45. Right thinking people were leaving the Congress. The poor, the underprivileged, the minorities and the youth were disillusioned with the party.

It was at such a bleak time, Madam, that some of us came to you. We have all watched with respect and admiration, the great dignity with which you and your children bore the series of blows that life dealt you.

We also sensed the genuine affection and care that you had for Congressmen and the Congress party. At this critical juncture in the party's life, we came to you and requested you to take over the

reins of the party. We felt that the real respect the Congress party had for your family would rejuvenate the organisation. And we are not wrong. Your presence in the party gave it new life. The disintegration stopped. Congressmen started returning to the fold.

For the past months, we have observed the maturity and dignity you have brought to the high office of the Congress President. You have kept the fold together, consulted with senior colleagues and motivated the youth. Through all this ran a clear purpose that the party so cherished by your family did not perish. Such selflessness is not new to India, and this ability to put the party's interest above yourself gave us hope and strength.

With clarity of purpose you concentrated on the party without getting involved in the political battles fought on the ground and on the floor of Parliament. Despite tremendous pressure, you resisted the temptation to fight elections. Both at the AICC session in Delhi and at Panchmarhi, you very rightly reminded us that keeping the party strong and vibrant was as important as running a government. When the fractured outcome of the general elections were out, you and the party accepted the verdict of the people of India that the Congress party had not fully lived up to their expectations. Other political parties were given a chance to take this great country forward. At all times you intuitively understood and respected the often unstated wishes of the Indian people.

However, of late we have noticed what we hope is only a temporary aberration. We believe that this is the work of a few self-seeking individuals, we pray that you are able to disengage yourself from such minds.

Soniaji, you have lived as a daughter-in-law to India for the past 30 years. You have, in your own way, absorbed much of this great country's spirit. You are in the line of many non-Indians who

have loved and adopted this country and worked for its benefit. The Congress party which you now lead was the brainchild of a Scotsman, Sir A. O. Hume. The seat you occupy was once adorned by Annie Besant. It is in this selfless tradition that we see your services to the party and the nation.

Madam President, India is a country with a history and tradition going back 1000s of years. It is a confident culture and a proud nation. Above all it is a country which is self-sufficient in every sense of the word. India has always lived in the spirit of the Mahatma's words, 'Let the winds from all over sweep into my room' but again he said 'I will not be swept off my feet.' We accept with interest and humility the best which we can gather from the North, South, East or West and we absorb them into our soil. But our inspiration, our soul, our honour, our pride, our dignity, is rooted in our soil. It has to be of this earth.

Soniaji, you have become a part of us because you have all along respected this. We therefore find it strange that you should allow yourself to forget it at this crucial juncture.

It is not possible that a country of 980 million, with a wealth of education, competence and ability, can have anyone other than an Indian, born of Indian soil, to head its government.

Some of us have tried to initiate and open broader discussions on this issue within the party. It is an issue which affects not just the security, the economic interest and the international image of India, but hits at the core pride of every Indian. Unfortunately this initiative has been thwarted at every stage.

At the risk of repetition we would like to emphasise that, as Congressmen, we look up to you as a leader who kept the party together and is a source of strength to all of us. We hope that you will continue in this role for many years. But, as a responsible political party, we also have to understand the genuine concern of

the average Indian who may or may not be a Congressman. That Indian is concerned about the person who will guide the course of his destiny for at least five years.

India's Prime Ministership is probably the single most difficult job in the world today. A country the size of a subcontinent, with a population of 980 million. A vibrant, vocal democracy, a struggling economy, fissiparous forces tearing the social fabric, insurgency and terrorism which cuts at national unity. No government anywhere in the world faces the type of complex problems and multidimensional issues that need attention in India. A person who is to take the reins of this country needs a large measure of experience and understanding of public life. That is why the founders of the party insisted that people who aspired for higher positions should first spend time working their way up. This way the party worker got acquainted with the complexity of issues in the country.

The average Indian is not unreasonable in demanding that his Prime Minister have some track record in public life. The Congress party needs to respect this very justifiable expectation. We need to understand that, during an election campaign, every Congress worker has to be able to be aggressive about his party's line. Our workers cannot afford to be either defensive or apologetic. This will negatively affect the party's performance.

We believe, Madam President, that even now it is not too late. Let this great party once again move forward in the direction of Rajivji's dream - a strong resurgent India leading the world into the 21st century. Rajivji's dream was shared by all of us. We look to you to lead the party to fulfil this dream.

We have discussed this matter today in the CWC at great length. We stand by the views we have expressed there. There can be no two opinions that this personalised campaign started by the BJP

against you is reprehensible and needs to be opposed strongly. At the same time we would again state that the issue raised by us in today's meeting is real as far as this country is concerned and cannot be wished away.

We believe that it is our responsibility as Congressmen and political leaders to formally place on record our view and request the CWC and you to consider the following suggestion which we feel would set at rest the controversy currently being debated across the country.

(1) The Congress manifesto should suggest an amendment to the Constitution of India, to the effect that the offices of the President, Vice President and Prime Minister can only be held by natural born Indian citizens

We would also request that you, as Congress President, propose this amendment. This will be in line with your own consistent stand that your sole concern in entering public life was to revive and rejuvenate the party for which Panditji, Indiraji and Rajivji gave their all. Such a stand will not only further enhance your status but also give strength to the Congress party as it goes to the polls.

We urge you to consider the issues we have raised in the same spirit and seriousness with which we have raised them. We believe that in the larger interests of the party and the country, you, would accept the suggestion we have made.

With regards,

Yours sincerely,

P. A. Sangma

Tariq Anwar

Sharad Pawar

या पत्रानंतर एकमेकांमध्ये चर्चा करण्यासाठी वावच राहिला नाही. कदाचित पत्राएवजी प्रत्यक्षात भेट होऊन बोलणे झाले असते तर कदाचित आज चित्र काही वेगळे असते. असो, पण जे होणार होते ते होणारच होते. काहींचा

राजकारणी डाव भारी पडला होता. पत्रानंतर काँग्रेस कमिटीची बैठक घेण्यात आली. त्यामध्ये सीताराम केसरी, प्रणव मुखर्जी, अर्जुनसिंह, ए. के. अँटनी, आर. के. धवन, राजेश पायलट, डॉ. मनमोहन सिंग, माधवराव शिंदे, बलराम जाखड, गुलाम नबी आझाद, अहमद पटेल व इतर यांनी अर्जुनसिंग यांच्या कटकारस्थानाला बळी पडून शरद पवार साहेब, संगमा व तारिक यांना काँग्रेस पक्षातून ६ वर्षांकरिता निलंबित करण्याचे ठरवले. अशा प्रकारे गेली चार ते पाच दशके काँग्रेस पक्षासाठी काम करणाऱ्या मंडळींना वागणूक देणे पूर्णतः विकृतीचे लक्षण दिसत होते. हे लोकशाहीला मारक असे पाऊल होते.

काही महिन्यांनंतर सोनिया गांधी व जागरूक काँग्रेस नेत्यांच्या लक्षात आले की तिन्हीही नेत्यांच्या म्हणण्यात तथ्य आहे व त्यानुसार त्यांनी शरद पवार साहेबांना नंतर आदराची, सन्मानाची वागणूक दिली. असो, पण त्या क्षणाला काँग्रेसी नेत्यांनी पत्रकार परिषद घेऊन आमचा सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वावर पूर्ण विश्वास आहे आणि त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा मागे घ्यावा अशी आम्ही त्यांना विनंती करणार आहोत, अशी भूमिका घोषित केली. त्यानंतर महिनाभराच्या कालावधीत अनेक घटना घडल्या, ज्या मागील चाळीस वर्षात एवढ्या प्रखरपणे झाल्या नव्हत्या.

पॅवर्क्रीती

बोलण्याचे स्वातंत्र्य असले तरी सर्वप्रथम ऐकणाऱ्या समोरच्या व्यक्तीचे नक्की काय उद्दिष्ट असेल, याचा अंदाज बांधूनच आपले मत व्यक्त करावे. तसेच ज्या वेळी झुंडच्या झुंड एका बाजूला असेल, तर त्यावेळी झुंडीमध्ये सहभागी राहणे आणि योग्य क्षणाची वाट पाहणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. WWW म्हणजेच Watch, Wait with Wonder नुसार प्रत्येक गोष्ट बोलल्यानंतर किंवा कृतीनंतर ती प्रत्यक्ष घडण्यासाठी धीराने, श्रध्दा, सबुरीने व आश्चर्य घडत आहे अशा सकारात्मक आशेने वाट पाहत रहा.

राजकारणी व्यक्तीचे निर्णय व कृती ही नेहमी लोकाभिमुख असायला हवी. जनतेच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष ठेवून राजकारणी व्यक्तींनी निर्णय व कृती करायला हवी. हे राज्य लोकांचे आहे, लोकांच्या मालकीचे आहे. राजकारणी म्हणजे लोकांनी निवङ्ग दिलेले लोकसेवक आहेत. यशवंतराव चव्हाण साहेब भाषणात बोलत असताना म्हणाले होते की लोकनेता, विरोधी नेता, यांच्याविषयी ते कधीही काहीही वाईट बोलले नाहीत.

फाईल म्हणजे फक्त कागदाचा तुकडा नव्हे, तर ही फाईल म्हणजे मानवी चेहरा, त्याच्या गरजा, अडलेला नडलेल्या माणसाची व्यथा असते; म्हणून फाईलला माणूस म्हणून न्याय द्यायला हवा. त्यानुसार यशवंतराव चव्हाण साहेबांनी व शरद पवार साहेबांनी 'फाईल म्हणजे जनमानसांचा आवाज आणि तो आवाज लवकरात लवकर वाचून (ऐकून) त्यावर निर्णय घ्यावा व विषय हातावेगळा करावा, ही अत्यंत महत्वपूर्ण सवय लावून घेतली होती. त्यामुळे आजाराबोर लढताना देखील साहेब एका हाताने रुमालाच्या साहाय्याने रक्ताचे थेंब पुसत फाईलवर योग्य तो शेरा देऊन फाईली पुढे सरकवत असत.

राजकारणी व्यक्तीने बहुजनांना बरोबर ठेवून, सर्वांना समानतेने वागवाबे. म्हणजेच भारतामध्ये सेक्युलरिजम म्हणजे सर्वांनाच समानतेची वागणूक आणि संविधानानुसार भारताला धर्मनिरपेक्ष देश असे म्हणण्यात आले आहे. त्यानुसार वेगवेगळ्या धर्मांचे आणि वेगवेगळ्या भाषेचे लोक भारतात गुण्यागोविंदाने राहतात, त्यासाठी राजकारणी व्यक्तीची इच्छाशक्ती व निर्णयशक्ती बहुजनांना-दलित अल्पसंख्याकांना समोर ठेवून निर्णय घेणारी असावी.

आपली काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस नवा पक्ष, नवी दिशा...

कौंग्रेस पक्षात दोन भाग झाले – एक सोनिया गांधी पंतप्रधान म्हणणारा म्हणणे योग्य असले तरी कदाचित तो काळ, वेळच चुकीची होती असे म्हणता येईल. नाहीतर मराठवाडा युनिवर्सिटी नामांतराएवजी नामविस्तार करून धीराने सोडवलेल्या प्रश्नापुढे हा प्रश्न काहीच नव्हता. नंतर दुसऱ्या ग्रुपचेच म्हणणे खरे झाले. एह्हाना ते सोनिया गांधी यांनादेखील उमगले, पण त्यासाठी सहा वर्षे कालावधी लागला, की पंतप्रधान होण्यापेक्षा त्याचा त्याग करून किंगमेकर होणे अधिक प्रतिष्ठेचे आहे आणि त्यामुळेच सोनिया गांधी पंतप्रधान न होता सध्या जगाच्या प्रतिष्ठित व पॉवरफुल व्यक्तींच्या यादीमध्ये सामील आहेत.

जे घडते ते चांगल्यासाठीच असा विचार करून शरद पवार, पी. ए. संगमा आणि तारिक अन्वर यांनी नव्याने विचार करण्यास मुरुवात केली. त्यासाठी

सर्वप्रथम आपापल्या गटातील आणि आपले विचार पटणाच्या नेत्यांशी चर्चा सुरु झाली.

पवार साहेबांचे पहिले धीरंगभीर आणि बाणेदार सहकारी म्हणजे पी. ए. संगमा. पूर्णे एपीतोक संगमा म्हणजेच पी. ए. संगमा. त्याचा जन्म १ सप्टेंबर १९४७ रोजी मेघालयमधील चापठी गावी झाला. शिलांगमधील सेंट अँथनी कॉलेजमध्ये ग्रेज्युएशन पूर्ण केले. १९७३ मध्ये मेघालय युवक काँग्रेसचे संगमा उपाध्यक्ष झाले व नंतर १९७५ ते १९८० पर्यंत काँग्रेस कमिटीचे जनरल सेक्रेटरी राहिले. जनरल सेक्रेटरी असताना १९७७ मध्ये त्यांनी तुरा मतदारसंघातून लोकसभेची निवडणूक लढवली आणि बहुमताने निवडून आले. १९८८ साली त्यांनी मेघालयमध्ये काँग्रेसचे सरकार यावे म्हणून जबाबदारी घेत पुन्हा राज्यात काम सुरु केले आणि मेघालयमध्ये काँग्रेसचे सरकार आले. १९८८ ते १९९० च्या कालावधीत त्यांनी मेघालयचे मुख्यमंत्रिपद सांभाळले. त्यानंतर १९९१ मध्ये राजीव गांधी यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी पुन्हा लोकसभेची निवडणूक लढवली, तीदेखील बहुमताने जिंकली आणि ते निर्विवादपणे १४ व्या लोकसभा निवडणुकीपर्यंत म्हणजेच २००४ पर्यंत लोकसभेचे सदस्य राहिले. १९९१ ते १९९६ मध्ये पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या सरकारमध्ये असताना त्यांनी लोकसभा सभापती म्हणून जबाबदारी पार पाडली.

पवार साहेबांचे दुसरे महत्वपूर्ण सहकारी म्हणजे तारिक अन्वर. हे मूळचे बिहारचे. १६ जानेवारी १९५१ मध्ये जन्मलेले तारिक अन्वर हे विद्यार्थिदेशेत असताना प्रचंड ॲक्टिव्ह होते. त्यांच्या कर्तृत्वाने आणि तल्लख बुद्धीने त्यांना खूप प्रसिद्धी लाभली होती. वयाच्या २६ व्या वर्षी म्हणजेच १९७७ मध्ये त्यांनी बिहारमधील काँग्रेस पक्षाच्या तिकिटावर कटिहार लोकसभा मतदारसंघातून निवडणूक लढवली आणि ते हरले; पण भविष्यात एवढऱ्या कमी वयात प्रचंड राजकीय यश संपादन करणारे ते ठरले. १९८० मध्ये ते पुन्हा लोकसभा निवडणूक लढले आणि जिंकले. शरद पवार साहेब वयाच्या २७ व्या वर्षी आमदार झाले आणि तारिक अन्वर साहेब वयाच्या २८ व्या वर्षी खासदार झाले. १९८९ मध्ये बिहारचे त्यांना कॅबिनेट दर्जाचे मंत्रिपद मिळाले. त्यानंतर ते अनेक वर्षे काँग्रेस कमिटीच्या राष्ट्रीय कार्यकारणीतही होते.

१५ मे १९९९ नंतर घडलेल्या निलंबन प्रक्रियेमुळे अनेक काँग्रेस नेते नाराज झाले. पवार साहेब ज्या वेळी मुंबईला आले त्या वेळी देशातले काही नेते शरद पवार साहेबांना भेटण्यासाठी आले होते. अनेक कार्यकर्ते देशभरातून आले होते. हा काळ अत्यंत महत्वाचा आणि निर्णय घेण्याचा आहे, हे सर्वानाच कळू लागले

होते. मागे फिरण्याचा प्रश्नच नव्हता. चालायचे तर पुढे आणि पुढे हाच विचार होता. ज्या राष्ट्रवादासाठी आयुष्य डिजवले होते त्या राष्ट्रवादासाठी नव्याने सुरुवात करायची होती. व्यक्ती महत्वाची नाही तर राष्ट्र महत्वाचे आहे. ‘कंट्री फर्स्ट’नुसार देशासाठी बलिदान देणाऱ्या अनेकांचा राष्ट्रवाद पवार साहेबांना प्रेरणा देत होते. संरक्षणमंत्री असताना सैनिकांमधील राष्ट्रवाद आणि देशाची सेवा करण्यासाठी आपले सर्वस्व पणाला लावणारे सैनिक त्यांनी पाहिले होते.

आता ही वेळ झालेल्या गोष्टीचा विचार करीत रडण्याची नव्हती, तर राष्ट्रवादासाठी नवीन फळी उभारण्याची होती. सर्व देशाला महत्व देणाऱ्या नेत्यांची बैठक बोलावण्यात आली. ‘साहेब, आम्ही तुमच्याबरोबर आहोत. तुम्ही म्हणाल तसेच करू. साहब हम आपके साथ है, आप जो भी निर्णय लेंगे उसमे तनमनधन के साथ आपके साथ है!’ हे सांगणारे नेते देशभरातून येत होते. मेघालय भागातून काँग्रेसचे अनेक नेते पी. ए. संगमा यांच्याबरोबर होते. संगमा जे सांगतील, जी दिशा दाखवतील त्यानुसार कार्य करण्यासाठी बरोबर होते. तारिक अन्वर यांना विद्यार्थिदेशपासून बिहारच्या जनतेने स्वीकारले होते, त्यामुळे अनेक तरुण मित्रमंडळींची फळी त्यांच्याबरोबर होती.

मेघालय, बिहार, महाराष्ट्रामधील या तीन नेत्यांकडे संपूर्ण देशाचे लक्ष होते. ते नक्की काय करणार यावरच संपूर्ण देशभर चर्चा होत होती. अखेरीस सर्वांच्या संमतीने नवीन पक्ष सुरु करण्याचे ठरले. पक्षाचे नाव काय असावे, यावर पी. ए., संगमा व तारिक अन्वर तसेच इतर महत्वाच्या नेत्यांबरोबर चर्चा झाली. कोणी सांगितले स्वर्णसिंह काँग्रेस तर कोणी सांगितले समाजवादी काँग्रेस. सर्वांचे मत जाणून घेतल्यावर शरद पवार साहेबांनी लोकशाही पद्धतीने आपलेदेखील मत मांडले. त्यांनी सर्वांसमोर ‘राष्ट्रवादी काँग्रेस’ हे नाव सुचवले. सर्वांना ते नाव भावले, आवडले, आपलेसे वाटले. देशापुढे राष्ट्रवादाची भूमिका स्पष्टपणे आपल्या नावातूनच व्यक्त करणारा हा पहिलाच पक्ष म्हणावा लागेल.

पक्षाची घटना राष्ट्रवादाला आधारूनच बनवण्यात आली. नवीन पक्षाची नोंदणी करण्याचे ठरले. पक्षाचा पहिला कार्यक्रम म्हणजे मुंबईमध्ये षण्मुखानंद हॉलमध्ये बैठक व शिवाजी पार्क मैदानावर भव्य सभा आयोजित करण्याचे ठरले. देशातून मान्यवर मंडळी, जी देशभर चांगले नेतृत्व करू शकतात आणि जे राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये मनापासून जोडले गेले आहेत, अशा तीन हजार महत्वाच्या नेत्यांची यादी बनवण्यात आली आणि त्यांना षण्मुखानंद हॉलमध्ये आमंत्रित करण्यात आले.

महाराष्ट्रातील मंडळीसाठी हा हॉल छोटा पडत होता, म्हणून महाराष्ट्रातदेखील

ठराविक नेत्यांना परवानगी देऊन, एंटी पास देऊन बोलावण्यात आले. तरीही साहेबांना मानणारा कार्यकर्ता देशभरातून येणार होता, त्यामुळे देशभरातील ठराविक मान्यवर नेत्यांशी चर्चा करणे व पक्ष भूमिका मांडणे या हेतूने षण्मुखानंद हॉल येथे कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

नवीन पक्षाची सुरुवात करायची, साहेबांच्या दाखवलेल्या दिशेनुसार कार्य करायचे, राष्ट्रनिर्मितीसाठी झाटायचे. त्यामुळे अनेक तरूण व प्रौढ राजकारणी, समाजकारणी मुंबईमध्ये आले होते. गर्दी होणार याचा अंदाज पवार साहेबांना होताच, शिवाय कार्यकर्ते आणि नेत्यांसाठी एक मोठी सभा होणे गरजेचे आहे हे लक्षात आले होते. त्यामुळे सकाळी देशभरातील ठराविक मान्यवर नेत्यांशी पक्षाची उद्दिष्ट्ये, काम करण्याची दिशा यावर षण्मुखानंद हॉलमध्ये मार्गदर्शन झाल्यावर सायंकाळी शिवाजी पार्क मैदानावर जंगी सभा घेण्याचे ठरले.

आपला कार्यकर्ता देशभरातून येणार आणि त्याला आपले राष्ट्रवादाचे विचार ऐकायला मिळालेच पाहिजेत या हेतूने साहेबांनी शिवाजी पार्कवरील सभेचे आयोजन केले होते. १७ जून १९९९ रोजी सकाळी बैठक झाली. पक्षाची ध्येयधोरणे, निशाणी, कार्यपद्धती यांवर सविस्तर चर्चा झाली. पक्षाची घटना, पक्षाचे पदाधिकारी आणि कार्यकारिणीची यादी सर्वासमोर मांडून लोकशाहीच्या पद्धतीने सर्वांची मान्यता घेण्यात आली. नव्या जोमाने, नव्या दिशेने, राष्ट्रनिर्मितीचे स्वप्न बाळगून सर्वजण कार्यसिद्धीस झाटू लागले. सायंकाळी शिवाजी पार्क मैदानावर भव्य अशी सभा आयोजित करण्यात आली. शिवाजी पार्क मैदान तर खच्चून भरले होतेच, शिवाय शिवाजी पार्कचे सर्व रस्ते राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी व्यापले होते.

राष्ट्रवादी काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्षपद शरद पवार यांना सर्वानुमते देण्यात आले. पी. ए. संगमा यांना उपाध्यक्षपदी नियुक्त करण्यात आले, तर तारिक अन्वर यांची जनरल सेक्रेटरीपदी नियुक्ती झाली. अमर अकबर अऱ्यनी प्रमाणेच घडले. अमर म्हणजे शरद पवार, अकबर म्हणजे तारिक अन्वर जे मुस्लिम आहेत आणि अऱ्यनी म्हणजे पूर्णो अगीतोक संगमा जे खिश्वन आहेत. भारतातील तीन नेते एकत्र येऊन त्यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीची स्थापना केली.

कार्यकर्त्यांचा जल्लोष आणि उत्साह टिकून राहिला आणि देशभर झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत राष्ट्रवादी काँग्रेसने आपले अस्तित्व सिद्ध करून दाखवले.

पॅवर्क्रीती

प्रामाणिकपणा (Honesty) : राजकारणी व्यक्तींनी प्रामाणिकपणा हा फक्त दाखवू नये तर प्रत्यक्षात तो सातत्याने धारण करावा आणि त्यानुसार TEA म्हणजेच थिंक इमोशन्स अँड अँक्शन्स नुसार प्रामाणिकपणे कार्य करावे. सध्या राजकारणी व्यक्तींची प्रतिमा खोटारडी, शब्द न पाळणारी व्यक्ती म्हणून झाली आहे; पण त्यामध्ये काही राजकारणी नेत्यांचा अपवाद आहे. त्यात शरद पवार, नरेंद्र मोदी, अटलबिहारी वाजपेयी, नितीन गडकरी, अरविंद केजरीवाल, देवेंद्र फडणवीस, सुशीलकुमार शिंदे, पृथ्वीराज चव्हाण अशा बोटांवर मोजण्याइतक्या नेत्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

नेतृत्व (लीडरशिप Leadership) : राजकारणी आणि समाजकारणी मंडळींनी लीडर्स बनून कार्य करणे महत्त्वपूर्ण आहे, पण त्याचबरोबर आपल्यासोबत लीडरशिप घेणाऱ्या मंडळींची आदर्शवादी, सेवावादी कार्यकर्त्यांची फली निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी योग्य व्यक्तीला योग्य वेळी योग्य ठिकाणी, त्याची पारख करून त्यास योग्य संधी, जबाबदारी आणि पद दिले पाहिजे. त्याचबरोबर त्या व्यक्तीस आचारसंहिता, तत्त्वे, नियमावली देखील समजावून सांगितली पाहिजे. त्यासाठी नेत्यांनी देखील त्याचे काटेकोरपणे पालन केले पाहिजे. आधी केले मग सांगितले! मतभेद असतील तर मुद्द्याला धरून विरोध करा, पण मनभेद करून व्यक्तीची आलोचना करू नका – Criticize the argument, not the person. जर देशाच्या हिताच्या दृष्टीने विरोधी अथवा सोबतच्या राजकारण्याबद्दल तुमचा विरोध असेल, तर तो नव्ही व्यक्त करा. पण तो व्यक्त करताना, माझा त्या मुद्द्याला धरून विरोध आहे वैयक्तिक नाही' याचा वारंवार उच्चार करा. एखाद्या मतास, विचारास, कृतीस, निर्णयास लोकशाहीच्या मार्गाने मतभेद व्यक्त करणे, विरोध करणे हे आपले कर्तव्य आहे, आपला तो अधिकार आहे. पण तो मुद्दा म्हणजे ती व्यक्ती असे समजून त्या व्यक्तीची आलोचना करू नका. शरद पवार साहेबांच्या बाबतीत असे कितीतरी प्रसंग आहेत, ज्याठिकाणी राजकीय टीका, आरोप-प्रत्यारोप झाले; पण त्यामुळे त्यांच्या नातेसंबंधांमध्ये कोठेही काही बदल झाला नाही. त्यामध्ये दिलदार मैत्री आणि राजकारणातील वैरी म्हणून बालासाहेब ठाकरे आणि शरद पवार यांचा उल्लेख करता येईल. नितीन गडकरी व शरद पवार, गोपीनाथराव मुंडे व शरद पवार अशी अनेक नावे व प्रसंग देता येतील.

बुट्टिबळ चाल, पवारांची वाटचाल

शरद पवार यांची राजकीय खेळी ही नेहमीच विरोधकांना कोड्यात टाकते. कारण ज्या ज्या ठिकाणी पवार असतील त्या त्या ठिकाणी पॉवर सूत्रे ही पवारांकडे असतात, असे अनेकदा पाहायला मिळते. ११ व्या लोकसभेतील वाजपेयी सरकार हे अनेक छोठ्या-छोठ्या पक्षांचे असल्याने त्यांना सर्वांची मनधरणी करावी लागत होती.

तामिळनाडूमधील ऑल इंडिया अण्णा द्रमुक पक्षाचे एकूण १८ खासदार होते. पाठिंबा देण्यासाठी पक्षाच्या नेत्या जयललिता यांच्या काही मागण्या होत्या. तेथील द्रमुक सरकारला बडतर्फ करावे आणि ॲडमिरल विष्णु भागवत यांची नौदलाच्या प्रमुखपदी नियुक्ती करावी, अशा त्यांच्या मागण्या होत्या. मागण्या पूर्ण न झाल्यास आम्ही सरकारमधून बाहेर पडू, अशी त्यांनी घोषणा केली होती. अखेरीस मागण्या पूर्ण न झाल्याने त्यांनी खरोखरच १४ एप्रिल

१९९९ रोजी केंद्र सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला. सरकारला विश्वासदर्शक ठरावाला सामोरे जावे लागले.

सुरुवातीला सभागृहात आवाजी मतदानाने विश्वासदर्शक ठराव संमत झाला. विरोधी पक्षनेते असलेले शरद पवार यांनी मतविभाजनाची मागणी केली. विरोधी पक्षनेत्यांची ही मागणी सभागृह नेते यांना मंजूर करावी लागली. मत विभाजनाची प्रक्रिया ही नेहमी सभागृहाचे दरवाजे बंद करून चालते. मग मते नोंदवण्याची प्रक्रिया सुरु केली जाते. दरम्यानच्या काळात लोकसभेत ६ खासदार असणाऱ्या बहुजन समाज पार्टीच्या नेत्या मायावती यांच्याबोरोबर शरद पवार साहेब बोलले आणि उत्तर प्रदेशात भाजपाची सत्ताच बहुजन समाज पार्टीला अडसर होती, त्यामुळे बहुजन समाज पार्टीने पाठिंबा न देण्याचे ठरवले.

मतविभागणी झाली आणि वाजपेयी सरकार एकमताने विश्वासदर्शक ठराव पूर्ण करण्यात कमी पडले. त्या वेळी अटलबिहारी वाजपेयी यांनी सभागृहात दिलेले भाषण हे हृदयस्पर्शी होते. काँग्रेसच्या नेत्या सोनियाजी गांधी यांनी २७२ खासदारांच्या पाठिंब्याने सरकार स्थापनेचा दावा करण्यासाठी राष्ट्रपतींकडे धाव घेतली, पण २० खासदार असलेल्या समाजवादी पक्षाचे नेते मुलायम सिंह यांनी सोनिया गांधी यांना पंतप्रधान होण्यासाठी आम्ही पाठिंबा देणार नाही अशी घोषणा केली. त्यामुळे नव्याने निवडणुकांना सामोरे जाण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

सप्टेंबर १९९९ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका झाल्या. मागील तीन वर्षात सारखे निवडणुकांना सामोरे गेल्याने सर्वसामान्य जनता कंटाळली होती. दुसरा पर्याय नव्हता, अटलबिहारी वाजपेयी यांना जनतेने स्वीकारले होते पण लोकसभेची मतसंख्या साथ देत नव्हती. १९९९ मध्ये मात्र सर्वांची साथ मिळाली. अण्णा द्रमुक पक्ष (एन.डी.ए.) राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीमधून बाहेर पडल्यावर द्रमुकने एनडीएमध्ये प्रवेश केला होता. सर्वसामान्य जनतेचे पैसे वाया घालवणाऱ्या जयललिता यांच्यावर आरोप करण्यात आले. द्रमुकला लोकसभेच्या १२ जागा मिळाल्या आणि ८ जागा कमी होऊन अण्णा द्रमुक पक्षाला अवघ्या १० जागा मिळाल्या. महाराष्ट्रात शिवसेनेने उंच उडी घेऊन एकूण १५ जागा मिळवल्या, त्यामुळे एनडीएची स्थिती मजबूत झाली आणि २७० जागा मिळवत एनडीए सरकारने सत्ता स्थापन करण्याचा दावा केला. २७३ चा विश्वासदर्शक ठराव मंजूर करत अटलबिहारी वाजपेयी भारताचे

पंतप्रधान झाले.

कॉँग्रेस पक्षाला मात्र शरद पवार, पी. ए. संगमा आणि तारिक अन्वर यांच्या जाण्याने चांगलाच फरक पडला. १२ व्या लोकसभा निवडणुकीत इंडियन नॅशनल कॉँग्रेस पार्टीला केवळ ११५ जागांवर समाधान मानावे लागले, तर नव्याने स्थापन झालेल्या राष्ट्रवादी कॉँग्रेस पार्टीने देशभरातून ८ जागा घेऊन राजकारणातील खाते उघडले. पक्ष स्थापन झाल्यापासून अवध्या तीन महिन्यांत लोकसभा निवडणुकीला सापोरे जाऊन राष्ट्रवादी कॉँग्रेस पार्टीने चांगलेच यश संपादन केले. कॉँग्रेस आणि राष्ट्रवादी कॉँग्रेस पार्टीचे उमेदवार, जे पूर्वी एकाच पक्षात काम करून आपला नेता निवडून आणत होते त्याठिकाणी कॉँग्रेस आणि राष्ट्रवादी कॉँग्रेसचे उमेदवार एकमेकांशी लढले. त्याचा सर्वाधिक फायदा शिवसेना पक्षाला झाला. शिवसेनेच्या निष्ठावान मतदारांची मते १५ खासदारांना लोकसभेत पाठवू शकली. त्यामुळे १९९९ च्या निवडणुकीत त्याचाच फायदा भारतीय जनता पार्टी आणि एनडीएच्या घटक पक्षांना झाला.

पॅरिपूर्णता

अखंड परिपूर्ण राहा आणि अपूर्णतेला सतत पूर्णत्वात आणा. Integrity and restoring our integrity दिलेला शब्द जबाबदारीने पूर्ण करा. कोणत्याही कारणास्तव त्या शब्दाचा आदर केला जात नसेल तर त्याची जबाबदारी घेत स्वीकार करा. स्वतःला माफ करा आणि इतरांची देखील माफी मागा आणि परिपूर्ण व्हा). राजकारणी आणि समाजकारणी, उद्योजक, अधिकारी, कामगार, शिक्षक, विद्यार्थी असो किंवा कोणत्याही क्षेत्रातील व्यक्ती असो-सर्वांनी इंटेग्रिटीची सवय लावून घ्यावी. आपल्या स्वतःकडे सर्वांत महत्वाची कोणती गोष्ट असेल तर ती आहे, आपली जबान-होय, आपले बोलणे! त्यामुळे जे बोलाल ते करा आणि कोणत्याही कारणास्तव ते तुम्ही पूर्ण करू शकला नसाल तर त्याची संपूर्ण जबाबदारी स्वतःच्या खांद्यावर घ्या, कोणालाही दोषी ठरवू नका. ती गोष्ट झाली नाही म्हणून स्वतःची आणि ज्यांना तो शब्द दिला होता त्यांची क्षमा मागून (अखंड राहा) परिपूर्ण राहा. कारण जेव्हा ती गोष्ट अपूर्ण राहते त्यावेळी त्या ताणाखाली अपूर्ण राहू नका. शरद पवार साहेबांनी हे इंटेग्रिटीचे तत्त्व तंतोतंत पाळले. असे नाही की साहेबांकडून चुका झाल्याच नाहीत. अनेकदा साहेबांनी दिलेले शब्द काही कारणांमुळे पूर्ण झाले नाहीत. सुरुवातीच्या राजकीय वाटचालीत साहेबांना त्याचा त्रासदेखील झाला. बारामतीमध्ये अपूर्ण राहिलेल्या शब्दपूर्तीमुळे साहेबांची प्रतिमा मलिन करण्याचा देखील अनेकांनी प्रयत्न केला. पण आउट इंटेग्रिटीला मान्य करीत साहेबांनी त्याची संपूर्ण जबाबदारी खांद्यावर घेतली. स्वतःची व संबंधित लोकांची त्याबद्दल क्षमा मागितली. सातत्याने परिपूर्णतेने जीवन जगले आणि जीवनात यशस्वी झाले.

पंडित नेहरूंचे शब्द खरे ठरले - अटल बिहारी पंतप्रधान झाले

मागील लोकसभा निवडणुकीच्या निकालाचा अनुभव लक्षात पार्टीच्या नेतृत्वाखाली १९९८ मध्ये राष्ट्रीय जनतांत्रिक गठबंधन म्हणजेच नेशनल डेमोक्रॅटिक अलायन्स (राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी) निर्माण करण्यात आले. एन.डी.ए.मध्ये भारतीय जनता पार्टी, अकाळी दल, शिवसेना, तेलगू देसम् पार्टी, आॅल इंडिया अण्णा द्रविड, समता पार्टी या पक्षांचा सुरुवातीला समावेश होता. सुरुवातीला कॉग्रेसला इतर पक्षांचे गठबंधन करणे गरजेचे वाटले नाही, पण २००४ मध्ये कॉग्रेसच्या नेतृत्वाखाली युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्स म्हणजेच यु.पी.ए. (संयुक्त पुरोगामी आघाडी)ची स्थापना होऊन योग्य जागावाटप करून एकत्रित निवडणुका लढण्याचे ठरले.

१९९८ मधील बाराव्या लोकसभेचे निकाल जय्यत तयारी करून उतरणाऱ्या शरद पवार – पॉवर नीती | १९२

नॅशनल डेमोक्रॅटिक अलायन्स यांच्याच बाजूने लागले. त्यामध्ये ११ व्या लोकसभेच्या तुलनेत भाजपच्या जागा वाढून सर्वाधिक म्हणजे १८२ मिळाल्या; आॅल इंडियन अण्णा द्रविड पक्षाला १८, समता पार्टीला १२ तर बिजू जनता दल, शिरोमणी अकाली दल आणि वेस्ट बॅगॅल कॉँग्रेस पार्टी यांना अनुक्रमे १, ८, ७ मिळून २४ जागा मिळाल्या. शिवसेनेला ६ जागा, Pattali Makkal Katchi, Marumalarchi Dravida Munnetra Kazhhagam, Haryana Vikas Party, NTR Telugu Desam Party (Lakshmi Parvathi), Mizo National Front मिळून एनडीएची निर्मिती झाली होती. त्यांना एकूण २५४ जागा मिळाल्या. बहुमतासाठी एकूण २९ जागा कमी असल्याने इतर पार्टीच्या पाठिंबाने १९ मार्च १९९८ रोजी अटल बिहारी वाजपेयी यांना पंतप्रधानपदाची शपथ देण्यात आली आणि सरकार स्थापन करण्यात आले खरे, पण स्पष्ट बहुमत नसल्याने कसरत करत पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी देशाची धुरा सांभाळली.

शरद पवार साहेब नेहमीप्रमाणे महाराष्ट्रामधून विक्रमी मतदान घेऊन बारामती मतदारसंघातून लोकसभेत आले. सोनिया गांधी यांच्या राजकारणातील प्रवेशाने कॉँग्रेस भरारी घेऊ लागले पण सोनिया गांधींना कमी कालावधी मिळाल्याने त्या सर्व ठिकाणी पोहचू शकल्या नाहीत. परिणामी १२ व्या लोकसभा निवडणुकीत कॉँग्रेसला १४१ जागा मिळाल्या. शरद पवार साहेब विरोधी पक्षनेते झाले. महाराष्ट्रातून सर्वाधिक म्हणजे ३१ जागा शरद पवार साहेबांच्या नेतृत्वाखाली मिळाल्या होत्या, त्यामुळे पवारांची पॉवर स्पष्ट दिसत होती. त्यामुळेच विरोधी पक्षनेतेपदाची माळ पवारांच्या पॉवरने गव्यात पडली. १९९८ ची लोकसभा निवडणूक झाल्यावर कॉँग्रेस पक्ष अध्यक्षपदाचा वाद कसा सोडवायचा, हा प्रश्न सर्वाच्या पुढे होता. बैठकीत कॉँग्रेसच्या घटनेनुसार अनुच्छेद १९ च्या कलम १ मध्ये असलेल्या तरतुदींचा वापर करून सीताराम केसरी यांची उचलबांगडी करण्यात आली. तसेच आणखी काही बदल कॉँग्रेसच्या घटनेत करण्याचे ठरले. सोनिया गांधी कोणत्याही सभागृहाच्या नेत्या नसल्याने त्यांच्याकडे संसदीय नेतेपद सोपवावे, असा विचार प्रणव मुखर्जी यांनी सुचविला. हे सर्व काही सोनिया गांधी यांना सभागृहात आणण्यासाठीचे प्रयत्न होते. फक्त हे करत असताना कॉँग्रेसमधील ज्येष्ठ नेत्यांना विश्वासात घेण्याची गरज होती. पण तसे न करता, कॉँग्रेसचे नेते व लोकसभेचे विरोधी पक्ष नेते शरद पवार महाराष्ट्रात असताना कॉँग्रेसच्या संसदीय कार्यकारिणीची एक बैठक घेण्यात

आली. त्या बैठकीला तातडीच्या बैठकीचे स्वरूप देऊन पवार साहेब नसताना बैठक पार पाडण्यात आली. काँग्रेस संसदीय पक्षाच्या घटनेत त्या त्या संसदीय (लोकसभा किंवा राज्यसभा) पक्षनेत्याला दोन्ही सभागृहांतील (म्हणजेच राज्यसभा व लोकसभा) नेता निवडण्याचा अधिकार असतो. सर्वसाधारणतः संसदीय पक्षाचा नेता एका सभागृहाचे नेतृत्व करतो आणि मग तो इतर नेत्यांची नियुक्ती करतो. यामध्ये संसदेत सदस्य नसलेली व्यक्तीही संसदीय नेतेपदी नियुक्त होऊ शकते, असा घटनेत बदल करण्यात आला.

इतिहासात प्रथमच लोकसभा किंवा राज्यसभा या संसदेतील सदस्य नसलेल्या सोनिया गांधी संसदीय पक्षनेतेपदी विराजमान झाल्या व लोकसभा विरोधी पक्षनेतेपदी शरद पवार यांची व राज्यसभा नेतेपदी डॉ. मनमोहन सिंग यांची त्यांनी नियुक्ती केली.

लोकसभेतील सर्व काँग्रेस खासदारांचा कल हा शरद पवार यांच्याच बाजूने होता, त्यामुळे संसदीय पक्षनेत्यांनी त्यांची नियुक्ती केली असे भासवणे पवार साहेबांना थोडेसे मानहानीकारक वाटले. त्यानंतर संसदीय समित्यांसाठी पक्ष सदस्यांची यादी व नियुक्त्या ही त्या त्या सभागृहातील नेताच करतो पण यावेळेस मात्र तसे न घडता दोन्हीचे संसदीय पक्षनेते या नात्याने ती यादी विरोधी पक्षनेत्यांच्या मार्फत न पाठवता थेट सभापती यांच्याकडे पाठवण्यात आली. त्यामुळे एकत्रित लोकशाही पद्धतीने चर्चा करून बनवलेली यादी शरद पवार यांनी सादर केली तर दुसरी यादी संसदीय पक्षनेत्यांनी थेट पाठवली. त्यावेळी बाजू सावरत तो विषय मिटवला, पण त्यामुळे सोनिया गांधी व शरद पवार यांच्यामधील संबंध आणखीच दुरावले. काँग्रेसमधील दोन मोठ्या नेत्यांमधील दुरावा काँग्रेसला परवडणारा नव्हता आणि काँग्रेस सत्तेपासून दूर गेली.

रुबाबदार व्यक्तिमत्त्व आणि करोडो जनमानसाचा लोकनेता म्हणून ओळख असलेले अटल बिहारी वाजपेयी अकराव्या लोकसभा निवडणुकीत १३ दिवस पंतप्रधान, तर बाराव्या लोकसभा निवडणुकीनंतर पुन्हा १३ ऑक्टोबर १९९९ रोजी दुसऱ्यांदा पंतप्रधान झाले. लोकसभा आणि राज्यसभेमधील सर्वांत ज्येष्ठ नेते म्हणजे अटल बिहारी वाजपेयी. गेली चार दशके सक्रिय असलेले वाजपेयी साहेब नऊ वेळा लोकसभेवर तर दोन वेळा राज्यसभेवर निवडून गेले होते. विरोधी पक्षनेते म्हणून त्यांनी अनेकदा खंबीर भूमिका निभावली होती.

ग्वालियर संस्थानातील कृष्णा देवी आणि कृष्णा बिहारी वाजपेयी यांच्या शरद पवार – पॉवर नीती | १९४

घरात त्यांचा जन्म २५ डिसेंबर १९२४ रोजी झाला. कृष्णा बिहारी वाजपेयी कवी व प्राथमिक शिक्षक होते. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर, हिंदी, इंग्लिश व संस्कृतमध्ये अटलजीनी पदवी शिक्षण पूर्ण केले, नंतर पोलिटिकल सायन्समध्ये एम.ए. केले. शिक्षण घेत असतानाच १९३९ मध्ये बाबासाहेब आपटे यांच्या प्रभावाने ते राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सदस्य झाले. पुढे प्रभारी होण्यासाठी आरएसएसच्या ट्रेनिंग कॅम्पमध्ये सहभागी झाले. १९४४ मध्ये ग्वालियरच्या आर्यकुमार सभेच्या युवक विभागाचे ते वयाच्या २० व्या वर्षी जनरल सेक्रेटरी झाले. एम.ए. झाल्यावर अटल बिहारी वाजपेयी यांची व त्यांच्या आईवडिलांची इच्छा होती की त्यांनी वकिली करावी; पण १९४७ मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे पूर्ण वेळ प्रचारक झाल्याने त्यांनी वकिलीचे शिक्षण सोडले. आपल्या पूर्वजांचे ठिकाण असलेल्या उत्तर प्रदेशात त्यांची विस्तारक म्हणून नियुक्ती झाली होती.

उत्तर प्रदेशात त्यांनी एक देशभक्त पत्रकार म्हणून दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या वृत्तपत्रासाठी, ‘राष्ट्रधर्म’ या मासिक हिंदी वृत्तपत्रासाठी, ‘पांचजन्य’ या हिंदी साप्ताहिकासाठी आणि दररोजचे वृत्तपत्र स्वदेश, वीर अर्जुनसाठी पत्रकारिता व लिखाण केले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघामध्ये सहभागी झाल्यावर त्यांनी आयुष्यभर लग्रहित राहण्याचे ठरवले. १० वर्ष पूर्ण वेळ आरएसएसचे प्रचारक राहिल्यावर राष्ट्रनिर्मितीसाठी त्यांनी राजकारणात सहभाग घेतला. एक उत्तम कवी व वक्ता म्हणून ते कमी कालावधीत सुयोग्य राजकारणी म्हणून प्रचलित झाले. अटल बिहारी वाजपेयी १९५७ मध्ये संसदेवर बलरामपूरमधून निवडून आले. आपल्या दिलखुलास भाषाशैली व कविता यांच्या जोगावर त्यांनी लोकसभेच्या सदस्यांचे मन जिंकले. खुद जवाहरलाल नेहरूंनी वाजपेयी एक दिवस नक्कीच भारताचे पंतप्रधान असतील, अशा शब्दांत त्यांचा सन्मान केला होता.

१९७७ मध्ये जनता पार्टीला लोकसभा निवडणुकीत बहुमत प्राप्त होऊन मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापन झाले. वाजपेयी हे नवी दिल्ली येथून निवडून आले आणि परराष्ट्रमंत्रिपदाची जबाबदारी त्यांनी स्वीकारली. जनता पार्टीचे सरकार दोनच वर्षांत कोसळल्यामुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि भारतीय जनसंघ यांतील मित्र, खास करून लालकृष्ण अडवाणी आणि भैरोसिंग शेखावत यांच्यासोबत मिळून भारतीय जनता पक्षाची स्थापना १९८० साली केली. भारतीय जनता पार्टीचे पहिले अध्यक्ष होण्याची त्यांना

सुसंधी मिळाली.

पंतप्रधान वाजपेयी सरकारने मे १९९८ मध्ये जमिनीखाली ५ अणुचाचण्या केल्या. सत्ता प्राप्त केल्यावर केवळ एका महिन्यात करण्यात आलेल्या चाचण्या जगाला, खास करून अमेरिकेला हादरवणाऱ्या ठरल्या; कासण भारताने अमेरिकेच्या हेरगिरी उपग्रहाला चुकवून त्या पार पाडल्या होत्या. पाकिस्तानबरोबर हितसंबंध सुधारण्यासाठी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी प्रयत्न केले. कडक हिवाळ्यात, ज्या वेळी उणे ५० डिग्री सेल्सियस एवढे तापमान असते तेंव्हा उंचावरील चौक्या फक्त उन्हाळ्यात ठेवण्याचे ठरले. त्यानुसार भारतीय सैन्याने ठरल्याप्रमाणे चौक्या सोडल्या. पाकिस्तानने आपल्या भूमिकेला 'यू टन' देऊन भारतव्याप्त चौक्या काबीज केल्या. वारंवार सूचना करूनही पाकिस्तान कार्यवाई करीत नव्हते, सैन्य मागे घेतच नव्हते. त्यांच्या विश्वासघाताला इंडियन आर्मीने चोख उत्तर दिले. कारगिल युद्ध जिंकून भारतव्याप्त चौक्या काबीज केल्या. पाकिस्तानी सैनिकांबरोबरच आतंकवाद्यांना चांगलाच धडा शिकवला. त्यामध्ये पाकिस्तानचे सैनिक व आतंकवादी यांचा खात्माच झाला. या ऑपरेशनला 'विजय' असे नाव देण्यात आले होते. चीनने युद्धात मदत करण्यास नकार दर्शविला. चीननंतर नवाज शरीफ यांनी अमेरिकेकडे दाद मागितली, पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. अमेरिकेने संवाद साधण्याचा प्रयत्न केल्यावर पंतप्रधान वाजपेयी यांनी हा विषय अंतर्गत असल्याने अमेरिकेने यामध्ये पडू नये असे स्पष्ट शब्दात सांगितले. त्यामुळे अटल या नावाला अनुसरून अटल भूमिका घेत अटल बिहारी वाजपेयी यांनी कारवाई केली.

त्याचा परिणाम म्हणून २००१ साली दहशतवादी अफझल गुरू आणि त्याच्या साथीदारांनी संसदेवर हल्ला केला. या हल्ल्यामध्ये ७ भारतीय सुरक्षा रक्षक मारले गेले. मात्र, दहशतवाद्यांचा खात्मा पोलिसांनी केला म्हणून मोठा अनर्थ टळला; कारण एका दहशतवाद्याच्या अंगावर पूर्ण संसद उडवू शकेल एवढे RDX होते.

या कारकीर्दीमुळे देशाचे धाडसी व जिद्दी पंतप्रधान म्हणून पंतप्रधान वाजपेयी यांची पत निर्माण झाली.

पॅवर्कीती

हरलात तर त्याचा स्वीकार करा. हरण्याबरोबर घटू नाते निर्माण करा, मग उरते ते फक्त जिंकणेच (Lose well) : राजकारण म्हटले की चाली आल्या, डाव आले, जुळवाजुळवी आल्या. अशा वेळी हार किंवा जीत ही होतच राहणार. पण खरा चांगल्या प्रतिमेचा राजकारणी तोच, जो हार देखील मोठ्या मनाने स्वीकारतो, आपल्या कार्यकर्त्यांना प्रेरणा देतो, त्यांना समजावून घेतो आणि ज्यांनी ज्यांनी सहकार्य दिले त्यांचे आभार मानतो; तसेच ज्यांनी सहकार्य दिले नाही त्यांच्याशी संपर्कात राहून त्यांचे देखील विचार समजून घेतो, आणि त्यानुसार कामकाजात अंमलबजावणी करतो.

शरद पवार साहेबांनी काही निवडणुकींमध्ये जेथे पक्षाला हार स्वीकारावी लागली तेथे मोठ्या दिलदार मनाने ती हार, मतदारांचा तो कौल स्वीकारला आणि आभार देखील व्यक्त केले.

एखाद्या व्यक्तीचे चापित्र कसे आहे ते ज्यावेळी ती व्यक्ती हरते त्यावेळेस ती व्यक्ती स्वतःशी व इतरांशी कशी वागते, त्यावरून ती चांगले की वाईट हे समजते.

राजकारणात विरोधकांचे मत म्हणजे तुम्ही तसे आहात असे होत नाही (People's opinions about you are not who you are). जर एखादी व्यक्ती आपल्या मनाप्रमाणे वागली नाही तर विरोधकांना राग हा येणारच आणि मग तुम्हाला खाली खेचून वरती येण्यासाठी ती विरोधक व्यक्ती प्रयत्न करणारच. म्हणून नेहमी लक्षात ठेवा. विरोधकांचे आरोप म्हणजे तुम्ही तसे आहात असे होत नाही. त्यामुळे त्याला दचकून जाऊ नका आणि दचकून जाणार असाल तर राजकारणात येऊ नका. राजकारणात विरोधक हे अनेकदा विनाकारण आरोप, विरोध करीत असतात त्यामुळे तुमच्या वृत्तीमध्ये हा बदल करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

राष्ट्रवादीचा शुभारंभ - घड्याळाचा प्रारंभ

राष्ट्रवादी कॉंग्रेस महाराष्ट्र अध्यक्षपदासाठी अजितदादा पवार कार्यसिद्धीने योग्य ठरले असते, पण घराणेशाहीचा आरोपदेखील झाला असता; महणून ओबीसी समाजाचे नेते छगनराव भुजबळ यांची नियुक्ती करण्यात आली. छगन भुजबळ म्हणजे आक्रमक नेते. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या सर्वाधिक जवळचे आणि शिवसेनेच्या स्थापनेपासून बरोबर असलेले नेते. आरक्षणाच्या मुद्द्यावरून असलेल्या मतभेदामुळे आणि याच मुद्द्याला असलेल्या एकमतामुळे ते राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षात आले. शरद पवार साहेबांनी महाराष्ट्र प्रदेशाध्यक्षपदाची जबाबदारी दिली. शाखा स्थापनेपासून ते संघटन बांधणीमध्ये प्रवीण असलेल्या भुजबळांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात सुरुवातीला जिल्हा-जिल्ह्यांत तालुकानिहाय व नंतर गावोगावी शाखा उद्घाटनाचा तडाखाच लावला. शाखा उद्घाटनाबरोबरच सदस्य नोंदणीचा कार्यक्रमदेखील तेवढ्याचा जोरदारपणे अंमलात आण्यात आला.

शरद पवार – पॉवर नीती | १९८

छगन भुजबळांनी शिवसेनेत असताना गाव तेथे शाखा आणि घर तेथे शिवसैनिक, अशी मोहीम राबवली होती. त्यामुळेच शिवसेनेचे संघटन गावागावांत वाढले होते. गावोगावी आणि शहरांत, चौकाचौकात शिवसेनेच्या शाखा सुरु झाल्या होत्या. शिवाजी महाराजांच्या शिवकालीन किल्ल्यासारखी छोटी प्रतिकृती उभारून सर्वत्र शाखा कार्यालयेदेखील उघडली होती. त्याठिकाणी दररोज शिवसैनिकांचा कट्टा भरत असे व पुढील कार्यपद्धती ठरत असे. मग त्यामध्ये गणपती उत्सव असो, शिवजयंती असो, रक्तदान शिबिर असो किंवा अंत्यसंस्कार विधी असो-त्या कार्यात शिवसैनिक सामील व्हायचे. त्यामुळेच शिवसेना- भाजप युतीचे सरकार १९९५ मध्ये सत्तेत आले होते. एक वर्ष शिळ्क असताना प्रमोद महाजन यांच्या सांगण्यावरून लोकसभेच्या निवडणुकीबरोबरच विधानसभेच्या सुद्धा निवडणुका घ्याव्यात असे ठरले. तोच अनुभव असलेले छगन भुजबळ राष्ट्रवादी काँग्रेस प्रदेशाध्यक्षपदी होते. त्यामुळे पक्षबांधणीचा विषय, पक्षाची नोंदणी झाली. संसदेतील व विधानसभेतील सदस्यसंख्या यांच्या जोरावर निवडणूक चिन्हासाठी मागणी करण्यात आली. पक्षाच्या वर्तीने स्वातंत्र्याच्या लढाईतील महत्त्वपूर्ण निशाणी आणि स्वयंरोजगार निर्माण करणारा चरखा हे चिन्ह घेण्याचे ठरले. पण आयोगाने दुसरे चिन्ह घेण्यात सांगितले, म्हणून घड्याळ चिन्ह निवडण्यात आले. त्या घड्याळात १०:१० म्हणजेच दहा वाजून दहा मिनिटे, असे का?

कारण घण्युखानंद हॉलमध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेस स्थापनेसाठी बैठक १० वाजून १० मिनिटांनी घेण्यात आली होती, म्हणून राष्ट्रवादी काँग्रेसचे घड्याळ चिन्ह आणि त्यात १० वाजून १० मिनिटे वेळ दाखविण्याचे निश्चित करण्यात आले. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना होते ना होते तोवरच, महाराष्ट्राच्या विधानसभा आणि लोकसभेच्या निवडणुका एकत्रित लागल्या. लोकसभेच्या निवडणुकीत शिवसेनेने ६ वरून मुसंडी मारत १५ जागा घेतल्या, तर भाजपाने १३ जागा घेऊन महाराष्ट्रात ४८ पैकी २८ जागा घेतल्या; तर युती न करता लढलेल्या काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस यांना १० आणि ६ वर समाधान मानावे लागले. विधानसभेच्या निवडणुकीत देखील काँग्रेसला चांगलाच फटका बसला. मागच्या निवडणुकीच्या तुलनेत तब्बल ५ जागा काँग्रेसला कमी मिळाल्या, म्हणजेच ७५ जागा मिळाल्या.

राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाने पहिल्याच झटक्यात ५८ जागा घेतल्या. पक्ष स्थापन झाल्यापासून अवघ्या तीन महिन्यातच यश मिळवणारा राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष सर्वोत्तम पक्ष ठरला.

पॉवर्क्रीती

बोलण्यापेक्षा ऐकायला खूप धाडस लागते. म्हणून धाडसी बना, कोणत्याही पूर्वानुभवातून एकू नका, प्रत्येकवेळी नव्याने सकारात्मक भूमिकेतून ऐका. “Always listen from nothing. Don’t listen from your past experience. Always listen with your positive inner voice.”

अधिकाधिक राजकारणी भाषणे देण्यात व्यस्त असतात, पण भाषण देण्याबरोबरच ऐकण्याकडे देखील तेवढेच लक्ष दिले पाहिजे. जर अधिक माणसे जोडायची असतील तर अधिकाधिक ऐका, कारण त्यामुळेच कार्यकर्ते तुम्हाला अधिकाधिक स्वीकारतील. जर कार्यकर्त्याचे ऐकलेत तर तो तुमचे गुणगान जनमानसाला ऐकवेल आणि त्यामुळे तुमची प्रतिमा अधिकाधिक विश्वासार्ह होईल, प्रभावी होईल. आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात देखील नेहमी म्हणतो की माझे म्हणणे ऐकून घेतल्याबद्दल धन्यवाद; पण असे फार कमी वेळा म्हणतो किंवा म्हणत नाही की, माझ्याशी बोलल्याबद्दल धन्यवाद. जी आश्वासने तुम्हाला पूर्ण करता येतील, तीच आश्वासने द्या आणि पूर्ण करा. Don’t make promises, which you can’t fulfill. अनेकदा राजकारणी लोक निवून येण्यासाठी आश्वासने देतात; पण त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करतात तेच खरे राजकारणी, राज्यकर्ते, देशाचे नेते, समाजाचे नेते. जनमानसातील नेते.

महाराष्ट्राचे आघाडी सरकार - राष्ट्रवादी आणि काँग्रेस सरकार

लोकसभेच्या निवडणुकींबरोबर, विधानसभा बरखास्त करून सहा महिने अगोदरच विधानसभेच्या सुद्धा निवडणुका घेण्यात आल्या. भाजपचे नेते प्रमोद महाजन यांना असे वाटत होते की लोकसभेच्या निवडणुका बरोबर घेण्याने भाजपला व शिवसेनेला अधिक फायदा होईल, पण झाले उलटेच. २८८ जागांपैकी राष्ट्रवादी काँग्रेसला ५८ जागा मिळाल्या. शिवसेना आणि भाजपाची एकूण आमदार संख्या ६९ आणि ५६ अशी अनुक्रमे झाली होती म्हणजे एकूण १२५ जागा युतीला मिळाल्या होत्या. काँग्रेसच्या ७५ जागा असल्याने राष्ट्रवादी काँग्रेसची भूमिका हीच निर्णयिक अशी होती. २८८ जागांपैकी १४५ जागा मिळाल्यास बहुमत मिळाणार होते. युतीने सावध भूमिका घेत, काँग्रेसने सरकार स्थापन करावे असे आवाहन केले. कदाचित राष्ट्रवादी काँग्रेस कोणत्याही स्थितीत काँग्रेसबरोबर जाणार नाही, त्यामुळे राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या पाठिंब्याने पुन्हा

आपले सरकार स्थापन होईल असा त्यांचा अंदाज होता. दगम्यान काँग्रेस पक्षाचे विलासराव देशमुख यांनी पवार साहेबांना फोन करून एकत्रित आघाडीचे सरकार स्थापन करावे, असा प्रस्ताव मांडला. त्यावर पवार साहेबांनी, काँग्रेस पक्षाने प्रस्ताव देण्यापूर्वी हायकमांड सोनिया गांधी यांच्याबरोबर बोलूनच ठरवावे, असे संगितले. विलासराव देशमुख यांना देखील ते पटले आणि योग्य मध्यस्थाची भूमिका बजावत विलासराव देशमुख यांनी काँग्रेसचा मुख्यमंत्री या भूमिकेवर सरकार स्थापन करण्याचा प्रस्ताव मांडला. खरे तर पवार साहेबदेखील त्याचीच वाट पाहत होते. कारण शिवसेना-भाजपाबरोबर विचारसरणीच जुळत नसल्याने त्यांच्याबरोबर जाण्याचा प्रश्न नव्हता. शिवाय सोनिया गांधी यांच्या परदेशी मुद्द्याचा निवडणुकीत परिणाम झाला, याचा प्रत्यय सोनिया गांधी आणि काँग्रेस पक्षाला आला होता. कारण भारत स्वतंत्र झाल्यापासून एवढ्या कमी जागा प्रथमच काँग्रेस पक्षाला मिळाल्या होत्या. त्यामुळे परिस्थिती स्वीकारणे हाच एकमेव पर्याय होता. लोकशाहीच्या पद्धतीने पक्षातील सर्वांची बैठक घेऊन महाराष्ट्रातील विषय असला तरी राष्ट्रीय नेत्यांनी त्यावर विचारपूर्वक निर्णय द्यावा असे संगमा तसेच तारिक अन्वर यांच्यासमोर मांडण्यात आले. त्यांना देखील ही भूमिका पटली आणि काँग्रेस पक्षाला मुख्यमंत्रिपद आणि उपमुख्यमंत्री व इतर महत्वाची खाती राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाकडे असे ठरवत सरकार स्थापन करण्यात आले. विलासराव देशमुख मुख्यमंत्री आणि छगन भुजबळ उपमुख्यमंत्री झाले. विधानसभेचे अध्यक्षपद राष्ट्रवादी काँग्रेसकडे तर विधान परिषदेचे अध्यक्षपद काँग्रेसकडे देण्यात आले. जळगावचे राष्ट्रवादी काँग्रेसचे आमदार अरुणलाल गुजराथी यांना विधानसभेचे अध्यक्षपद तर विधानपरिषदेचे सभापतिपद काँग्रेसचे शिवाजीराव देशमुख यांच्याकडे देण्यात आले. या सरकारने पाच वर्षे पूर्ण केली. १९९९ च्या विधानसभा निवडणुकांनंतर राष्ट्रीय अध्यक्ष शरद पवार आणि पी. ए. संगमा आणि तारिक अन्वर यांनी राष्ट्रीय पातळीवर पक्षाचे संघटन वाढवून पक्षवाढीकडे लक्ष होते.

अटलबिहारी वाजपेयींनी पंतप्रधानपदाची शपथ घेतली. लोकसभेचे विरोधी पक्षनेतेपद हेदेखील शरद पवार यांच्याकडे आले होते. तसेच महाराष्ट्रात आघाडी सरकार स्थापन करताना ठरले होते. पी. ए. संगमा आणि तारिक अन्वर, शरद पवार हे तिघेही कधी एकत्रित तर कधी एकएकटे असे करून देशभर दौरे करून राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला वाढवण्याची जबाबदारी पार पाडत होते.

पॉवर्क्रीती

स्वतःला प्रेम, आनंद, सन्मान द्या, सुट्टी साजरी करा. (Take a break. live life with happiness in now) : राजकारणाचे विविध सिद्धांत आणि तत्त्वांमध्ये तुम्ही इतरांना कशी वागणूक, आदर, प्रेम देता हे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच किंबहुना त्यापेक्षाही अधिक महत्त्वाचे आहे की आपण स्वतःला कशी वागणूक, सन्मान आणि प्रेम देतो. जी व्यक्ती स्वतःवर प्रेम करते तीच इतरांवर प्रेम करते आणि जी व्यक्ती स्वतःचा आदर-सन्मान करते तीच इतरांचादेखील आदर, सन्मान करते. जी स्वतःला माफ करते तीच इतरांना माफ करते. जर ती व्यक्ती इतरांना माफ करीत नसेल तर प्रत्यक्षात ती व्यक्ती स्वतःला माफ करीत नाही, स्वतःवर प्रेम करीत नाही. त्यामुळे दुसऱ्यांना देण्याअगोदर प्रथम स्वतःला प्रेम, आनंद आणि मौन द्या. तुमचे जीवन सुखकर होईल, आनंदायी होईल. स्वतःला आनंदी ठेवण्यासाठी सुट्टी घ्या. ती आपल्या कुटुंबाबरोबर साजरी करा. (संदर्भ : जुलै १९९३ मध्ये पाण्याच्या विषयावर एक कॉन्फरन्स भरली होती. त्यावेळी कर्नाटकाचे मुख्यमंत्री विजय भास्कर रेड्डी, वीरेंद्र पाटील व पाणीविषयक अनेक तज्ज्ञ मंडळी तिथे उपस्थित होती, कर्नाटक आणि महाराष्ट्रामधील पाण्याचा हा तसा अत्यंत गंभीर असा विषय होता; पण त्यावेळी साहेबांनी असा गंभीर विषय अत्यंत जबाबदारीने हाताळ्ला. शिवाय महाबळेश्वरमध्ये फिरण्यास आलेल्या कन्या सुप्रियाजी व पत्नी प्रतिभाजी यांनादेखील वेळ दिला.

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन समिती - शरद पवारांची कार्याद्यक्षा नियुक्ती

२६ जानेवारी २००९ रोजी संपूर्ण देश ५२ वा प्रजासत्ताक दिवस साजरा करीत होता. सगळीकडे आनंदाचे, उत्साहाचे वातावरण होते. पण थोड्याच वेळात ते दुःखात बदलले. सकाळी ८ वाजून ४६ मिनिटांनी गुजरातमधील भूज या ठिकाणी २ मिनिटांत होत्याचे नव्हते झाले. या भूकंपाने भारत आणि पाकिस्तानमध्ये भीषण परिणाम जाणवले. गुजरातमधील भूजजवळ २० किलोमीटरच्या अंतरावर या भूकंपाचे परिणाम झाले.

लातूर-किल्लारी भूकंपापेक्षा हा भूकंप भयानक आणि प्रचंड मानवहानी आणि भौतिक हानी करणारा होता. गुजरातमधील १३,८०५ तर दक्षिण पाकिस्तानातील ६,२१८ अशा एकूण २०,०२३ लोकांना या भूकंपात मृत्यू ओढवला होता. १,६७,००० हून अधिक लोक जखमी झाले होते, तर

२,५८,००० हून अधिक घरे पूर्णतः उद्धवस्त झाली होती. १० लाखांहून अधिक इमारती कमजोर झाल्या होत्या. भूजजवळ असलेल्या गुजरातच्या आर्थिक राजधानीमध्ये ५ करोड ६० लाख लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी देखील भूकंपाचा तीव्र परिणाम झाला होता. ५० हून अधिक उंच मजल्याच्या इमारती कोसळल्या होत्या, आणि त्यामध्ये अहमदाबादमधील शेकडो लोकांना त्यात जीव गमवावा लागला होता. शाळा, हॉस्पिटल्स उद्धवस्त झाले होते. स्वामीनारायण मंदिर व प्रागमहल, आईनामहलदेखील उद्धवस्त झाले होते. भूज तालुक्याबाबोबरच अंजार आणि बच्चाव तालुक्याला देखील भूकंपाचा जबर धक्का बसला होता. भूकंपामुळे कोठव्यवधी रुपयांचे नुकसान झाले होते.

ही देशासाठी मोठी नैसर्गिक हानी होती. भारत स्वतंत्र झाल्यावर लातूरनंतर ही सर्वाधिक मोठी नैसर्गिक हानी होती. त्यामुळे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी ३ फेब्रुवारी २००१ रोजी तातडीची बैठक बोलवली. त्यामध्ये सोनिया गांधीपासून ते सर्वच पक्षांचे नेते सर्व राजकारण बाजूला ठेवून एकत्र जमले. गुजरातमधील भूकंपग्रस्त भागाला तातडीची सेवासुविधा व पुनर्वसन करणे, या हेतूने व्यवस्था करण्यात आली. गुजरात सरकारला पाठबळ पुरवण्यात आले. पण भविष्यात अशा घटना झाल्यास काय काय करायचे आणि घटना होऊच नयेत यासाठी काय खबरदारी घ्यायची यासाठी ३५ अभ्यासू नेत्यांची राष्ट्रीय व्यवस्थापन समिती निवडण्यात आली. पंतप्रधान त्या समितीचे पदसिद्ध अध्यक्ष झाले, तर कार्यकारी प्रमुख म्हणून उपाध्यक्ष पदावर शरद पवार यांची नियुक्ती करण्यात आली. लातूर भूकंपाच्या वेळेस तातडीने काम करून पुनर्वसन करण्याने शरद पवार यांची जागतिक पातळीवर आपत्तीजनक स्थितीत देशातील सर्वोत्तम काम करणारे नेते म्हणून ओळख निर्माण झाली होती. राष्ट्रीय व्यवस्थापन समितीमध्ये जॉर्ज फर्नांडिस, ममता बँनर्जी, यशवंत सिन्हा, नितीश कुमार आणि वैज्ञानिक सल्लागार डॉ. ए.पी. जे. अब्दुल कलाम यांची नियुक्ती झाली होती. फक्त गुजरातमध्येच नव्हे तर देशात कोठेही अशी परिस्थिती उद्भवू नये आणि उद्भवल्यास काय काय उपाययोजना करायच्या, तसेच भूकंपाच्या धक्क्याने इमारती कोसळू नयेत म्हणून भारतात काय उपाययोजना कराव्यात या सर्व गोष्टींवर उपाययोजना, अंमलबजावणी करण्याचे धोरण या राष्ट्रीय व्यवस्थापन समितीने ठरवले होते.

शरद पवार साहेब जरी विरोधी पक्षात असले, तरी त्या समितीचे उपाध्यक्ष म्हणून त्यांना कॅबिनेट मंत्री दर्जा देण्यात आला होता. भारतात कोणत्या

कोणत्या भागात भूकंप होण्याची शक्यता आहे, त्याची यादी करण्यात आली. तसेच त्या भागाचे दौरे करून पाहणी करण्यात आली. जपानसारख्या सतत भूकंप होणाऱ्या देशात त्यांनी काय काय उपाययोजना केल्या आहेत याची प्रत्यक्षात पाहणी आणि अभ्यास करून माहिती गोळा करण्यात आली. त्याच दरम्यान अमेरिकेमध्ये एक वाढळ झाले होते. त्या वेळी अमेरिकेसारख्या बलाळ्य देशाने त्याला नक्की कसे तोंड दिले आणि कशी परिस्थिती हाताळली यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले, अभ्यासपूर्वक त्याची माहिती मिळवण्यात आली. भूकंप आणि पूरे यांबरोबरच वाढळ, सुनामी, आग, दरडी कोसळणे, हिमप्रपात, गारफीट, ढगफुटी, वाढळ, शीतलहरी, वीज पडणे अशा नैसर्गिक आपत्ती आणि इतर घटनांमध्ये रेल्वे अपघात, विमान अपघात, इमारती कोसळणे, गर्दीमुळे दुर्घटना, गॅस स्फोट, साथीचे रोग, वायू गळती अशा वेगवेगळ्या परिस्थिरींचा आढावा घेऊन एक धोरण करण्यात आले. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारबोरबरच सर्वसामान्य लोकांनादेखील आपत्तीग्रस्त परिस्थितीत काम करण्यासाठी प्रशिक्षण देण्याचे ठरले. महाराष्ट्रात लातूर भूकंपानंतर जशा प्रकारे नागरी संरक्षण दलाची स्थापना करून १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या तरुणांना कॉलेजमध्ये अथवा सोसायटीमध्ये प्रशिक्षण देणे, या हेतूने फायर पार्टी कोर्स, अग्निशमन कोर्स, रेस्क्यू ऑपरेशन दरम्यान सर्वसामान्य नागरिकांनी कसे काम करावे, यांविषयी प्रशिक्षण देण्यात येऊ लागले. मी देखील ते प्रशिक्षण २००९ मध्ये नागरी संरक्षण दलाच्या माध्यमातून घेतले आहे. त्या काळात मी गव्हर्नमेंट पॉलिटेक्निक, पुणे येथून डिप्लोमा इन मेकॅनिकल इंजिनिअरिंग करीत होतो. कॉलेजचा जनरल सेक्रेटरी म्हणून माझी नियुक्ती झाली होती. कॉलेजमध्ये आम्ही प्रजासत्ताक दिवस साजरा करीत असताना आम्हाला भूज भूकंपाच्या बातम्या मिळाल्या होत्या. कॉलेजमधील पाच लाख रुपये निधी, जो गॅंदरिंगसाठी खर्च करण्यात येतो, तो निधी जनरल सेक्रेटरी यांच्या माध्यमातून खर्च करण्यात येतो. त्यामुळे गॅंदरिंग थोडक्यात करायचे आणि तो पाच लाख निधी विद्यार्थ्यांकदून देणगी स्वरूपात गोळा करून भूज भूकंपग्रस्तांना पाठवायचा, असे ठरले. त्यामुळे शरद पवार साहेबांच्या राष्ट्रीय व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून झालेल्या कामाचा मी प्रत्यक्षदर्शी कार्यकर्ता आहे. गुजरात भूज भूकंपासाठी आवश्यक मदत गुजरात सरकारला पुरवण्यात आली. गुजरात सरकारने सर्वतोपरीने, जागतिक बँकेकदून तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक देशांच्या मदतीने गुजरातमध्ये पुनर्वसन करून

लोकांना दिलासा दिला. तसेच भविष्यात अशा अडचणींना आणि नैसर्गिक आपत्तींना सामोरे जाऊन-आपत्ती येऊच नये, नुकसान होऊच नये आणि जरी झाले तरी योग्य नियोजनाने त्यास पूर्ववत करण्याची योजना आणि धोरण आखून राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन कमिटीद्वारा लोकसभेत सादर केले. राष्ट्रीय व्यवस्थापन कमिटीने शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली सर्व बाजूंचा विचार करून, कागदावर त्यांची मांडणी करून धोरण तयार करण्यात आले. धोरणात अगदी तालुका, शहर आणि जिल्हा पातळीपर्यंत मनुष्यबळाच्या माध्यमातून नेटकी रचना व पद्धती आखून आपत्तींना कसे रोखता येईल यासाठी धोरण ठरले होते. हे व्यवस्थापन व धोरण प्रत्यक्षात आणण्यासाठी २००५ हे साल उजडले आणि कायदा अस्तित्वात आला. केंद्रीय पातळीपासून ते स्थानिक पातळीपर्यंत लोकसंख्येनुसार स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण झाली. गेल्या पंधरा वर्षात, उत्तराखण्डात काश्मीर लेह-लडाख अशा ठिकाणी झालेल्या नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी या राष्ट्रीय व्यवस्थापन कमिटीच्या वतीने उत्कृष्ट असे मदतकार्य करण्यात आले. शरद पवार साहेबांना हे कार्य केल्याने मानसिक समाधान लाभले.

पॅवर्क्रीती

जीवन फक्त एकाच दिशेने वाटचाल करते : दररोज तुमच्या डोक्यात तुम्ही तीन वेगवेगळ्या परिमाणांत राहू शकता. भूतकाळ, भविष्यकाळ आणि वर्तमानकाळ. जर तुम्ही सातत्याने भूतकाळाचा विचार करीत राहिलात तर तुम्ही ‘असे का झाले?’ मध्ये अडकून राहाल. जर भविष्याचा विचार करीत राहाल तर तुम्ही चिंताग्रस्त होऊन राहाल. त्यामुळे वर्तमानकाळात जगणे अत्यंत महत्वाचे आहे. आज तुम्ही जे काही आहात, ते तुमच्या भूतकाळातील विचारांचे फळ आहे. तुम्ही भविष्यात जे काही असणार आहात ते तुमच्या वर्तमानकाळातील विचारांचे फळ असणार आहे आणि तुम्ही वर्तमानात जर भूतकाळाचा विचार करीत राहाल तर ‘असे का झाले?’ असे विचार करून भूतकाळापेक्षा बिकट आयुष्य भविष्यात निर्माण कराल आणि जर भविष्यकाळाचा विचार करीत राहाल तर ‘हे कसे होणार’ यामध्ये चिंताग्रस्त होऊन वर्तमान दिशाहीन करून टाकाल. म्हणून वर्तमानात जागरूक होऊन जगा. जे कराल तिथेच संपूर्ण लक्ष केंद्रित करा. जर लक्ष केंद्रित होत नसेल आणि, ‘हे असे करायचे ते तसे करायचे’ असे विचार येत असतील तर रोजच्या रोज आपल्या मनातील विचार कागदावर उतरवून काढा आणि प्राधान्यक्रम ठरवून त्यासाठी वेळ, ठिकाण, व्यक्ती आणि कसे होणार यांचे नियोजन करून त्याला प्रत्यक्ष अस्तित्वात आणा. म्हणजे तुमचे मन खाली होईल आणि जे करायचे आहे त्यावर संपूर्ण लक्ष केंद्रित होईल.

सरकार यूपीएचे - कृषी खाते पवारांचे

राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे (एनडीए) सरकार १९९९ मध्ये स्थापन झाल्यावर, २००३ मध्ये पाच वर्षे पूर्ण करेल अशी खात्री होती. त्याच दरम्यान गोध्या हत्याकांड आणि दंगली झाल्या. गोध्या म्हणजे गुजरातमधील एक शहर, ज्या ठिकाणी २००१च्या जणगणनेनुसार १,२१,८५२ एवढी लोकसंख्या आहे. २७ फेब्रुवारी २००२ मध्ये साबरमती ट्रेनच्या एस ६ या कोचमध्ये जमावाने आग लावली. त्यामध्ये ५९ कारसेवक, जे रामरंदिराच्या उभारणीसाठी, स्वयंसेवक म्हणून कार्यरत होते, त्यांना त्या घडवून आलेल्या आगीत मृत्यू आला. त्यामुळे संपूर्ण गुजरातमध्ये सांप्रदायिक दंगली सुरु झाल्या. २८ फेब्रुवारी २००२ मध्ये दंगल झाली आणि त्यामध्ये १२०० लोकांना त्यांचा जीव गमवावा लागला. ३ मार्च २००२ रोजी गोध्या ट्रेनमध्ये आग लावण्या आणि ५९ कारसेवकांना जिवंत जाळणाऱ्या लोकांवर आतंकवाद निरोधक अध्यादेश (पोटा-Prevention

of terrorism act, 2002) लावण्यात आला. ६ मार्च २००२ मध्ये त्यादरम्यान गुजरातचे मुख्यमंत्री असलेले नरेंद्र मोदी यांच्यावर विविध आरोप करण्यात आले. त्यामुळे सरकारने खरे कारण शोधण्यासाठी आणि चौकशी करण्यासाठी कमिशन आँफ इन्कायरी ॲक्टनुसार गोग्हाकांड आणि त्यानंतर घडलेल्या घटनांची चौकशी करण्यासाठी नानावटी शहा कमिशनची नियुक्ती केली. पुढे २०११ पर्यंत यावर गुजरात दंगली संदर्भातील न्यायालयीन निवाडे, कोर्टात केसेस चालू होत्या. २२ फेब्रुवारी २०११ मध्ये ३१ लोकांना दोषी ठरवून फाशी व जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. इतर ६३ जणांना न्यायालयाने निर्दोष घोषित केले. २००२ मध्ये कारसेवकांना जिवंत जाळणे आणि दंगली, यांमुळे सहानभूती मिळून पुन्हा एनडीएचे सरकार येरैल असा अंदाज होता; म्हणून भाजपाने सहा महिने अगोदरच लोकसभेच्या निवडणुका जाहीर केल्या. पण सहानभूती मिळण्याएवजी दोन्ही समाजांत निर्माण झालेल्या असंतोषामुळे अल्पसंख्याक असलेल्या समाजाने भाजपा व शिवसेनेविरुद्ध मतदान केले. त्यामुळे २००४ च्या लोकसभेच्या निवडणुकांचा निकाल वेगळाच लागला आणि सोनिया गांधी यांच्या कांग्रेस नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार आले. कोणत्या पक्षाला किती जागा मिळाल्या व यूपीएचे सरकार कसे आले हे जाणण्यापूर्वी सोनिया गांधी यांच्याविषयी आणखी जाणून घेऊ या.

सोनिया गांधी यांचे १९६८ मध्ये लग्न झाल्यावर त्या भारतात आल्या. सुरुवातीला कोणत्याही राजकीय प्रक्रियेत त्या सामील नव्हत्या. १९९१मध्ये राजीव गांधी यांच्या हत्येनंतर देखील ७ वर्षांनी त्या कांग्रेस पक्षात सक्रियपणे सामील झाल्या. त्याकाळात जबाबदार व्यक्ती म्हणून त्यांनी गांधी कुटुंबाला सावरले. गांधी कुटुंबांच्या सूनबाई झाल्यावर मागील तीस वर्षात त्यांना देशाचे राजकारण अगदी जवळून पाहता आले होते. त्यांच्याकडे कोणतेही काम करण्याची एक वेगळी कार्यशैली आहे. कोणतीही कृती केल्यावर वेट, वॉच आणि वंडर या तंत्रानुसार अत्यंत संयमी असे ते व्यक्तिमत्त्व आहे. स्वच्छ आणि पॉवरफुल प्रतिमा असणाऱ्या सोनिया गांधी यांचा जन्म ९ डिसेंबर १९४६ साली लुसियाना वैनेतो, इटली येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव स्टेफिनो मायनो असून आईचे नाव पाओलो मायनो असे आहे. रोमन कॅथॉलिक कुटुंबात जन्मलेल्या सोनिया मायनो यांचे लहानपण ओर्बस्सनो जे टुरिनच्या जवळ आहे येथे गेले. त्यांचे वडील सुंदर बांधकाम करणारे व्यावसायिक कलाकार म्हणजेच गवंडी होते. परदेशात ब्लू कॉलर काम करणाऱ्या व्यक्तीस प्रचंड प्रतिष्ठा आहे. दुर्दैवाने भारतात तसे

नाही. शिवाय तेथे दलाली सिस्टीम नाही. त्यामुळे मूळ काम करणाऱ्या व्यक्तीला अथवा शेतकऱ्याला योग्य किंमत मिळते. १९६४ मध्ये इंग्रजी शिक्षणासाठी सोनियाजींनी केम्ब्रिज येथील बिल एज्युकेशनल ट्रस्ट लॅंग्वेज स्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. कमवा आणि शिका मोहिमेअंतर्गत सोनियाजी शिक्षणाबरोबरच वर्सिटी रेस्टॉरंट्समध्ये वेट्रेस (हॉटेलमध्ये काम करणारी मुलगी) म्हणून काम करीत होत्या. परदेशात समान नागरी कायदा असल्याने सर्वांनाच सन्मानाने आणि आदराने वागवले जाते. त्यामुळे कोणतेही काम करणे हे भूषणावह आहे. राजीव गांधी १९६१ मध्ये शिक्षणासाठी लंडनला गेले. तेथे १९६२ मध्ये पुढील शिक्षणासाठी त्यांना इंजिनिअरिंग शिक्षणासाठी ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये ॲडमिशन मिळाली. १९६५ मध्ये सोनियाजी आणि राजीव गांधी यांची एक ग्रीक रेस्टॉरंटमध्ये भेट झाली. राजीव गांधी आणि सोनिया प्रेमात पडले आणि १९६८ मध्ये त्यांचा हिंदू रीतिरिवाजाप्रमाणे विवाह झाला.

राजीव गांधी आणि सोनिया यांना दोन मुले झाली. राहुल आणि प्रियांका अशी त्यांची नावे ठेवण्यात आली. राजीव गांधी हे एअर इंडियात पायलट होते. त्यांनी राजकारणात न जाण्याचे ठरवले होते, पण संजय गांधीच्या मृत्यूनंतर राजकारणात येण्याशिवाय पर्यायच नव्हता. त्यामुळे राजीव गांधी राजकारणात आले; पण दुर्दैवाने त्यांची मानवी बॉम्बने हत्या करण्यात आली. सुरुवातीला परिवाराची जबाबदारी लक्षात घेता सोनिया गांधी मोठ्या धीराने राजकारणापासून दूरच राहिल्या. योग्य वेळ आल्यावर गांधी कुटुंबाची जबाबदारी लक्षात घेऊन त्या राजकारणात सक्रिय झाल्या.

२००४ च्या लोकसभा निवडणुका जिंकण्यासाठी युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्सची (संयुक्त पुरोगामी आघाडी) स्थापना करावी, अशी भूमिका सोनिया गांधी यांनी घेतली. सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली यूपीए (संयुक्त पुरोगामी आघाडी) स्थापन झाली. त्या वेळी, मार्गील मतभेद विसरून इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसच्या अध्यक्षा सोनिया गांधी १० जनपथ या निवासस्थानापासून चालत, राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन कमिटीचे उपाध्यक्ष आणि लोकसभेतील विरोधी पक्षनेते असलेले शरद पवार यांच्या ६ गुरुद्वारा रकाबगंज या निवासस्थानी आल्या. भेट पूर्वनियोजित होती. सोनिया गांधी स्वतः पवार साहेबांच्या घरी येणे, म्हणजे तडजोडीची तयारी हे दाखवणारे होते. पवार साहेबांनी देखील त्यांचे तेवढ्याच आदराने स्वागत केले. सन्मानाने त्यांच्या बोलण्याला होकार दिला, आणि युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्स स्थापन होण्याची चिन्हे स्पष्ट झाली.

युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्सची स्थापना काँग्रेस अध्यक्षा सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. आजवर एनडीएच्या स्थापनेमुळे मिळालेल्या फायद्याचे गणित लक्षात घेऊन, काँग्रेसनेदेखील युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्सची स्थापना केली. त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे पक्ष सामील झाले आणि त्यांना लोकसभेच्या जागा मिळाल्या.

इंडियन नॅशनल काँग्रेस	१४५
राष्ट्रीय जनता दल (National People's Party)	२१
द्रविड मुनेत्र कळघम (Dravidian Progress Federation)	१६
नॅशनलिस्ट काँग्रेस पार्टी	०९
लोक जनशक्ती पार्टी (People's Power Party)	०४
तेलंगणा राष्ट्र समिती (Telangana State Front)	०२
पट्टली मक्कल काटची (Labour Party)	०६
झारखंड मुक्ती मोर्चा (Jharkhand Liberation Front)	०५
मालूमलाची द्रविड मुनेत्र कळघम (Progressive Dravidian Renaissance Organisation)	०४
इंडियन युनियन मुस्लीम लिंग	०१
रपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (आठवले गट)	०१
जमू अऱ्ड काशमीर पीपल्स डेमोक्रेटिक पार्टी	०१

अशा २१८ जागा यूपीएला मिळाल्या, तर १८१ जागा एनडीएला मिळाल्या. एकूण २७३ जागा करून बहुमत मिळवण्यासाठी काँग्रेस आणि यूपीए घटकपक्षांच्या वाटाघाटी व चर्चा सुरु झाल्या. त्यानुसार काँग्रेस पार्टीचे चाणक्य प्रणव मुखर्जी व माजी अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी शरद पवार साहेबांची दिल्लीतील घरी भेट घेतली. चर्चेत काँग्रेस पक्ष सरकार स्थापन करू इच्छिते, या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रवादी काँग्रेसने राष्ट्रपतींना पत्र द्यावे, अशी विनंती केली.

त्यावर त्यांनी काँग्रेस पार्टीची सरकार स्थापन करण्याची भूमिका जाणून शरद पवार – पॉवर नीती | २१२

घेतली. मार्कर्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी बाहेरून पाठिंबा देण्यास तयार होती आणि द्रमुक, राष्ट्रवादी काँग्रेस, नँशनल कॉन्फरन्स आदींनी सरकारमध्ये सामील व्हावे, असा काँग्रेसचा प्रस्ताव होता.

पंतप्रधानपद आणि परराष्ट्र मंत्रालय हे काँग्रेस पक्षाकडे राहणे अपेक्षित होते. त्यावर मुखर्जी यांनी चतुराईने पवार साहेबांना आपण कोणत्या खात्यासाठी इच्छुक आहात असे विचारले असता, पवार साहेब म्हणाले, “मला कृषी खात्याची जबाबदारी घेण्यास आवडेल; पण त्याच्या जोडीला अन्न आणि नगरी पुरवठा आणि जलसंधारण याही खात्यांचा कारभार माझ्याकडे असावा.” त्यावर मोठ्या नीतीने प्रणवदा म्हणाले, “जलसंधारण खाते तुमच्याकडे असल्यास आपलीच मोठी कोंडी होईल; कारण पाणीवाटपाबाबत महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र, आणि गुजरात यांच्यामध्ये अगोदरच वाद आहेत.” यानिमित्ताने नकळतपणे त्यांनी जलसंधारण खाते पवार साहेबांकडून प्रेमाने बोलून काढून घेण्याचा प्रयत्न केला. कृषिमंत्रिपदाची जबाबदारी शरद पवार साहेबांना देण्यात आली. काँग्रेसच्या बैठकीत संसदीय नेतेपटी सोनिया गांधी यांची पुन्हा नियुक्ती झाली. नेतेपद स्वीकारल्यावर सोनिया गांधी यांनी ‘मी पंतप्रधान पदासाठी इच्छुक नाही’ असे कळवून, त्या त्यागमूर्ती झाल्या. सोनिया गांधी पंतप्रधानपदावर विराजमान झाल्यास विरोधकांना आयते हत्यार मिळणार होते. त्यामुळे काळाची गरज लक्षात घेता, त्यांनी पंतप्रधानपदासाठी नकार दिला. त्याचे पडसाद संपूर्ण जगभर उमटले आणि जगातील सर्वांत पॉवरफुल महिलांच्या यादीत त्यांचे नाव पक्के झाले. परंतु अनेक काँग्रेस नेत्यांनी त्याला विरोध केला. ‘सोनियाजी आपण आपला निर्णय बदला’ असे आवाहन केले, पण सोनियाजी त्यावर काहीही बोलल्या नाहीत. पंतप्रधानपटी नक्की कोण विराजमान होणार यावर सर्वांचे लक्ष होते.

कालांतराने काँग्रेस पक्षाच्या वरीने डॉ. मनमोहन सिंग यांचे पंतप्रधान पदासाठी नाव पुढे आले. शपथविधी झाला, सरकारचे कामकाज सुरक्षीत चालावे या भूमिकेतून राष्ट्रीय सल्लागार परिषद (National advisory council) ची स्थापना करण्यात आली आणि अध्यक्ष म्हणून सोनिया गांधी यांची निवड करण्यात आली. शरद पवारसाहेब आणि सोनिया गांधी यांनी एकमेकांची क्षमता लक्षात घेऊन सातत्याने एकमेकांचा आदर-सन्मान केला. पवार साहेबांनी आपले मत व्यक्त केल्यावर त्याला नेहमी सहमती दर्शवित कामकाज केले. त्यामुळे राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि काँग्रेस पक्षाचे संबंध उत्तम झाले.

पॅवर्क्रीती

तुम्ही जन्मतः विजेते आहात. त्यामुळे जीवनात तुम्ही कधीही हरत नाही. जिंकतो तो तुमचा परफॉर्मन्स – कर्तृत्व, आणि हरतो तो देखील परफॉर्मन्स म्हणजे कर्तृत्व. You're going to fail at things : लहान मुले चालण्यास सुरुवात करतात तेव्हा आपण पाहिले असेलच की ती किंतीरी वेळा पडतात, पण या सर्व प्रक्रियेत ते लहान मूल पडण्याशी, हरण्याशी एक उत्तम नातेसंबंध निर्माण करते. जेव्हा ते पडते तेव्हा ते रडत नाही, पुन्हा पुन्हा उठण्याचा प्रयत्न करते आणि अखेरीस ते चालायला शिकते. ते चालण्यास शिकते कारण त्याला जिंकायचे असते म्हणून नाही, तर ते हरण्याबरोबर चांगले नातेसंबंध निर्माण करते आणि त्या प्रक्रियेत ते जिंकते. तसेच तुमचे देखील आहे.

दररोज हसण्याचे कारण शोधा, मनसोक्त हसा, आनंदी राहा. चार्ली चॅलिन यांनी म्हटले आहे, जर एखाद्या दिवशी तुम्ही हसला नसाल तर तो दिवस तुमचा वाया गेला. ज्यावेळी आपण नापसंती व्यक्त करतो तेव्हा शरीराचे ४३ स्नायू लागतात, पण ज्यावेळी आपण आनंद व्यक्त करतो तेव्हा फक्त १७ स्नायू लागतात. हसण्याने दीर्घयुद्ध मिळते, कामाची गती वाढते, आयुष्य सर्वांगीण श्रीमंत बनते.

राखावी बहुतांची अंतरे ! भाग्य येते तदनंतरे! (Keep the right people around you) : राजकारणी व्यक्ती असो अथवा कोणतीही व्यक्ती, त्याला जर त्याचे भविष्य पाहायचे असेल तर त्याने सभोवताली असलेल्या व्यक्तींना पाहावे – तुम्हाला आरसा मिळेल. अशाच लोकांना सतत बरोबर ठेवा, जे तुम्हाला यशस्वी होण्यासाठी सहकार्य करतील आणि तुमच्यावर विश्वास ठेवतील. शरद पवार साहेबांनी आपल्या ५० वर्षांच्या संसदीय कारकीर्दीत याच भूमिकेने माणसे जोडली. तज्ज्ञ विचारवंत, कलावंत, लेखक, कार्यकर्ते, यांच्याशी मैत्र केले.

कृषिप्रधान देशाचे सर्वोत्तम कृषिमंत्री

कृषिमंत्रिपद स्वीकारण्याच्या मागे पवार साहेबांचे मोठे धोरण होते. शेतीमधील त्या सुधारणावादी धोरणांमुळे दुष्काळग्रस्त असलेला बागामती तालुका सुखकर झाला होता आणि त्यामुळेच थेट १९६१ पासून ते २०१६ पर्यंत म्हणजे जवळपास ५५ वर्षे पवार साहेब राजकारणात पुढे आणि पुढेच गेले. त्यादरम्यान नक्कीच काही संधी हुकल्या, पण शून्यातून उभे राहून देशाच्या राजकारणात अव्वल स्थान निर्माण करणे एवढे सोपे नव्हते. शेतकरी दिंडीच्या बेळी शेतकरी पवार साहेबांच्या मागे खंबीरपणे उभे राहिले होते. साहेब स्वतः एक यशस्वी शेतकरी असल्याने त्यांनी कृषिमंत्री म्हणून सर्वोत्तम कामगिरी केली. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतात काम करणाऱ्या लोकांपैकी दोन-तृतीयांश म्हणजे जवळपास ७०% लोकांचा उदरनिर्वाह अजूनही शेती अथवा शेतीशी संबंधित उद्योगांवर अवलंबून आहे. भारताची

अर्थव्यवस्था ही अमेरिकन डॉलरच्या विनिमयाच्या दरात मोजल्यास जगातील १२ व्या क्रमांकाची आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत वैविध्य आहे. शेती, हस्तव्यवसाय, कापड गिरण्या, उद्योगधंदे, उत्पादन आणि विविध प्रकारच्या सेवा अशा सर्व गोर्धंचा त्यामध्ये समावेश आहे.

देशाचे कृषिमंत्री म्हणून जबाबदारी स्वीकारल्यावर आठ ते दहा दिवसांनंतर पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग शरद पवार साहेबांवर नाराजी व्यक्त करत म्हणाले, “पवार साहब, आपका आपके मंत्रालयमें ध्यान नहीं है! अनाज के स्थिती के बारेमें आपका ठीक तरीकेसे ध्यान नहीं है! अपनी स्टॉककी पोजिशन अच्छी नहीं है! अभीतक आपने इम्पोर्ट करने के लिए कदम क्यूँ नहीं उठाया!” (नाट्यमय भाषांतर केले आहे- प्रत्यक्षात शब्द वेगळे असू शकतात.)

खरे तर पवार साहेबांना माहिती होते की, अन्नधान्य आयात करण्याची गरज आहे. पण आयात करण्याच्या मंजुरी-प्रस्तावावर सही करण्यासाठी पवार साहेबांचे मन तयार होत नव्हते. एका शेतकऱ्याच्या मुलाला म्हणजेच कृषिमंत्र्यांना दुःख होत होते की एवढा मोठा आपला देश, शेतीच्या क्षेत्रात मेहनत करणारा शेतकी असूनदेखील धान्य आयात करावे लागते, ही दुर्देवाची गोष्ट आहे; आणि साहेबांनी त्यावर लक्ष देण्याचे ठरवले, आयात करण्याची ओळख असणाऱ्या देशाची निर्यात करणारा देश म्हणून ओळख निर्माण करण्याचे ठरवले.

भारतात दरवर्षी अंदाजे सरासरी १,१०० मिलिमीटर एवढा पाऊस होतो. देशातील ३२,८७,२६३ स्केअर कि.मी. क्षेत्रापैकी ३,१४,४०० चौ. कि.मी. एवढा भाग पाण्याने व्याप आहे. वापरात असलेल्या पाण्यापैकी ९२% पाण्याचा शेतीच्या जलसिंचनासाठी उपयोग केला जातो. उर्वरित ८% पाण्याचा घरगुती आणि औद्योगिक वापरासाठी उपयोग केला जातो. आकड्यानुसार १९४७ मध्ये ३८० चौ. कि.मी. जमीन जलसिंचनाखाली होती, पण वाढत्या लोकसंख्येनुसार हा जलसिंचनाचा आकडा वाढला पाहिजे, इकडे पवारसाहेबांनी लक्ष दिले. तशा सूचना त्यांनी जलसंधारण खात्याच्या मंत्र्यांना दिल्या. नद्या, तलाव, कालवे अशी अंतर्गत जलसंपत्ती, तसेच हिंदी महासागरावरील पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील किनारे आणि इतर खाड्या, आखाते यांवरील मासेमारी आणि संबंधित उद्योगांवर भारतातील ६० लाख लोकांचा निर्वाह चालतो. मत्स्यपालनात भारताचा जगात ५ वा क्रमांक आहे, तर अंतर्गत मत्स्यपालनात जगात दुसरा क्रमांक आहे. मत्स्यपालन,

शेतीपालन, दुग्धव्यवसाय, कुकुटपालन, हनी फार्मिंग अशा काही उद्योगांना शेतीपूरक व्यवसाय असे म्हणतात.

शेतीच्या एकूण उत्पन्नात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. पण क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मिळणारे उत्पन्न हे अत्यल्प आहे. पूर्वी शेती व लाकूडतोड, जंगल संवर्धन, आणि मासेमारी अशा इतर संबंधित व्यवसायांचा भारताच्या वार्षिक सकल उत्पन्नामध्ये १८.६% इतका वाटा होता आणि या व्यवसायांमध्ये कापगारांपैकी ६०% लोक काम करत होते. वार्षिक सकल उत्पन्नामधील शेतीचा वाटा सतत घटत आहे, परंतु अजूनही शेती हाच अर्थव्यवस्थेचा सर्वांत मोठा घटक आहे व भारताच्या आर्थिक, सामाजिक विकासामध्ये या क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका आहे. भारताच्या पंचवार्षिक योजनामध्ये २००४ मध्ये शरद पवार यांनी कृषीमंत्री म्हणून जबाबदारी स्वीकारल्यावर, शेतीला प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच सरकारकडून शेतकऱ्यांना अनुदाने, कर्ज व इतर सोयी वेळोवेळी पुरुषण्यात आल्या. भारतातील हरितक्रांतीपासून शेती तंत्रज्ञान व सिंचनपद्धती यांमध्येही सतत सुधारणा करण्यात आल्या. त्यामुळे, शेतीचे दर एकरामागील उत्पन्न १९५० पासून सतत वाढत आहे. परंतु, आंतरराष्ट्रीय उत्पन्नांची तुलना केली तर भारतातील शेतीची उत्पन्नक्षमता जगातील सर्वांत जास्त उत्पन्नक्षमतेच्या सर्वसाधारणपणे ३०% ते ५०% एवढीच आहे असे दिसते. ते चित्र बदलण्यासाठी पवार साहेबांनी सर्वोत्तम प्रयत्न केले.

साहेबांनी भारतातील शेतीच्या तुलनात्मक अल्प उत्पादनक्षमतेची काही कारणे शोधून काढली. त्यामध्ये सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे शेतीविषयी निरक्षरता. अजूनही अनेक शेतकरी जुन्याच पद्धतीने शेती करतात. काळानुसार आपला विचार आणि आपली वृत्ती बदलून बहुतांश शेतकरी कार्य करीत नाहीत. पण बोटांवर मोजण्याइतके काही शेतकरी मात्र नव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून भरघोस उत्पन्न घेतात. मी स्वतः लेखक असलो तरी शेतकऱ्याचा मुलगा म्हणून मी यशस्वीरीत्या शेती, शेतीपालन, मत्स्यपालन अशा उद्योगांत योग्य नियोजन करून वर्किंग पार्टनर यांच्या माध्यमातून चांगले उत्पन्न मिळवत आहे.

भारतात असलेल्या अपुन्या वित्तसेवा, त्याच्या विक्री व वितरणासाठीच्या अपुन्या सुविधा आणि असलेल्या सुविधांवर दलालांचा भरमसाठ सुळसुळाट आणि मनमानी कारभार यांमुळे शेतकऱ्यांना योग्य बाजारभाव मिळत नाही. भारतात शेतजमिनीच्या मालकीचे सरासरी क्षेत्रफळ इतर देशांपेक्षा तुलनेने कमी आहे (२०,००० कि.मी. अथवा कमी). तसेच जमिनीच्या मालकीवरील

कमाल मर्यादिचे कायदे आणि काही बाबतीत कुटुंबांतील तंटे, यांमुळे जमिनीची अधिकच छोटी छोटी विभागणी होण्याकडे कल असतो. त्यामुळे छुपी बेरोजगारी वाढते आणि शेतकामगारांची कार्यक्षमता कमी होते. आधुनिक शेती तंत्रज्ञान आणि आधुनिक साधनसामग्री यांचे अंगीकरण भारतात अजूनही हवे तितके झालेले नाही. अशा तंत्रज्ञानाबद्दलचे अज्ञान, साधनसामग्रीच्या जास्त कीमती आणि अल्प जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी अशा साधनसामग्रीच्या उपयोगाची अव्यावहारिकता, शेतीच्या अपुन्या जलसिंचन सुविधा. २००९ मध्ये भारतातील शेतजमिनीपैकी फक्त ५३.६% जमीन जलसिंचनाखाली होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अजूनही सिंचनासाठी पावसावर अवलंबून रहावे लागते. चांगला मोसमी पाऊस झाला तर अर्थव्यवस्थेत जोरदार सुधारणा होते. दुष्काळाच्या काळात अर्थव्यवस्थेची वाढ मंदावते. तसेच शेतकऱ्यांना दिले जाणारे कर्ज नाबार्ड या वित्तसंस्थेकडून नियमित केले जाते. ही भारतातील ग्रामीण विकासाला मदत करणारी मुख्य बँक आहे.

२००४ मध्ये पवार साहेबांच्या सांगण्यावरून पहिल्यांदाच पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी कृषी खात्याशी निगडित सर्व खाती एक केली आणि त्यांच्या हातात देण्यात आली होती. त्यामुळे अन्न, पशुपालन, अन्नप्रक्रिया आणि नागरी पुरवठा, ग्राहक कल्याण, जलसंधारण अशी वेगवेगळ्या मंत्रांकडे सोपवली जाणारी खाती पवार साहेबांकडे देण्यात आली, जेणेकरून निर्णयांवर अंमलबजावणी लवकर होईल.

फक्त योग्य मंत्री असून भागत नाही, त्यासाठी चांगले शासकीय अधिकारी असणे गरजेचे होते. अशा अधिकाऱ्यांची निवड पवार साहेबांनी केली. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे पंतप्रधानांनी अथवा कोणत्याही काँग्रेस नेत्याने हस्तक्षेप केला नाही. यापूर्वी पंजाब आणि देशभर हरितक्रांती नावाखाली कृषी क्षेत्रात चांगले बदल घडले होते. त्यामध्ये सर्वाधिक बदल पंजाबमध्ये झाला होता. हरितक्रांतीसाठी सी. सुब्रह्मण्यम यांनी कृषी क्षेत्रातील शास्त्रज्ञांची बैठक बोलवली होती. देशात कृषीमध्ये परिवर्तन करणे या हेतूने सर्वप्रथम शास्त्रज्ञ असणे गरजेचे होते, पण २००४ पूर्वीच्या सरकारने त्याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे जवळपास ५०० शास्त्रज्ञांच्या जागा रिक्त होत्या. त्यानुसार तातडीने निर्णय घेऊन ‘इंडियन कॉस्टिल फॉर ॲग्रिकल्चरल रिसर्च’चे कामकाज, जे अत्यंत ढिले होते, त्यास सुधारणे गरजेचे होते. त्यानुसार बैठक बोलवून प्रेरणादायी वातावरणनिर्मिती करून पुन्हा नव्याने कामकाज सुरू व्हावे या हेतूने, इंडियन

कॉन्सिल फॉर अँग्रिकल्चरल रिसर्च अंतर्गत अँग्रिकल्चरल सायंटिस्ट रिकूटमेंट बोर्ड यावर यशस्वी रिटायर्ड शास्त्रज्ञांची कमिटी निर्माण करून आणि नियमावली ठरवून ५०० शास्त्रज्ञ निवडण्याची संधी बोर्डला देण्यात आली.

भारतात वेगवेगळ्या पिकांसाठी वेगवेगळी संस्था काम करते, उदा: इक्रिसेट (The international crops research institute for the semi-arid tropics -ICRISAT) नावाची डाळीवर संशोधन करण्यारी संस्था, ही आंतरराष्ट्रीय संस्था असून संपूर्ण जगभरातले शास्त्रज्ञ एकत्र येऊन संशोधन करतात. त्यामुळे सर्वांनाच त्याचा फायदा होतो. अशाच प्रकारे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळ्या शेती उत्पन्नांसाठी संशोधन करणाऱ्या संस्थांची माहिती गोळा करण्याचे पवार साहेबांनी ठरवले.

तसेच त्याचा अभ्यास करून इंडियन कॉन्सिल फॉर अँग्रिकल्चरल रिसर्च अंतर्गत ८० संस्थांना स्वतंत्रपणे कामकाज करण्यासाठी आणि सर्वोत्तम संशोधन करून परिवर्तन घडवण्यासाठी मंत्रालयाचा हस्तक्षेप पूर्णतः थांबवला. त्यामुळे जबाबदारी घेतलेल्या संस्था चांगले काम करू लागल्या. इंडियन कॉन्सिल फॉर अँग्रिकल्चरल रिसर्चचे प्रमुख शास्त्रज्ञ, टीचर, स्ट्रैटेजी मॅनेजमेंट एक्सपर्ट म्हणून डॉ. मंगल राय यांची ओळख होती. त्यांचा कालावधी संपल्यावर डॉ. एस. अय्यप्पन यांची नियुक्ती करण्यात आली. संशोधकांना प्रतिष्ठा, संस्थेला स्वायत्तता आणि फौंडेशन पक्के करणारे संशोधन-त्यामुळे शेतीला पुनर्जीवन मिळेल याची खात्री होती. संशोधनाचा पाया मजबूत होण्याबरोबरच शेतकऱ्यांना योग्य बी-बियाणे योग्य किमतीत उपलब्ध होणे गरजेचे होते. त्यावर कडक कारवाईने अंमलबजावणी करण्यात आली. झालेले संशोधन जगभर पोहोचावे आणि शास्त्रज्ञांना प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून आणि इंडियन कॉन्सिल फॉर अँग्रिकल्चरल रिसर्च या संस्थेला योग्य मोबदला घेऊन शास्त्रज्ञांना त्यांचे संशोधन खासगी कंपन्यांना गरजेनुसार देण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. त्यामुळे ती संस्था स्वबळावर उभी राहू शकली आणि तिचा पाया मजबूत झाला.

कृषी क्षेत्रात प्रगती होण्याकरिता, कृषी विज्ञान केंद्र, कृषी विद्यापीठ, नव्या संशोधन संस्था आणि संशोधन प्रकल्प यांचे जाळे वाढवण्यावर भर देण्यात आला. त्यामुळे ३४० केंद्रे उभारण्यात आली. कोणत्याही क्षेत्रात व्यापारीकरण वाढवण्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ (मॅनपॉवर) उपलब्ध होणे गरजेचे असते. त्यासाठी आवश्यक ३१ कृषी विद्यापीठे सुरु करून सुशिक्षित आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध होण्याकरिता दिशा देण्यात आली. आवश्यक नव्या कृषी

संशोधन संस्था उभारण्यात आल्या आणि त्यामुळे एकूण १०० कृषी आणि पूरक संशोधन संस्था कार्यरत झाल्या. शेती उत्पादन वाढवण्यासाठी काही कीटक छोट्या रोपांसाठी फायदेशीर असतात. त्यांची पैदास वाढवण्यासाठी आणि त्यावर सखोल संशोधन करणे या हेतूने, काही शास्त्रज्ञांनी पुढाकार घेतला. ब्यूरो ऑफ अंग्रिकल्चरली इम्पर्टन्ट इन्सेक्ट्सची निर्मिती [National bureau of agricultural insect resources (NBAIR), formerly National bureau of agriculturally important insects - NBAII is located in Bangalore)] करण्यात आली. देशाला २००४ मध्ये सुरुवातीलाच सर्वोत्कृष्ट कृषिमंत्री मिळाल्याने आणि आवश्यक ते स्वातंत्र्य लाभल्याने आणि सरकारचे पाठबळ लाभल्याने शास्त्रज्ञांना प्रेरणा मिळालेल्या तसेच जबाबदारी घेऊन त्यांनी, जे मागील पन्नास वर्षात शक्य नव्हते ते शक्य करून दाखवले.

देशाचे कृषिमंत्री म्हणून संशोधनाबोरोबर संस्कृती आणि मान्यता (परंपरेनुसार आलेले ज्ञान - पारंपरिक मापदंड) कोठेही दुखावणार नाही, याची देखील शरद पवार साहेबांनी दक्षता घेतली. संशोधनाच्या आदान-प्रदानामध्ये, knowledge initiative नुसार इतर देशांप्रमाणे भारतानेदेखील करार केला, कारण त्याशिवाय चांगल्या गोष्टी समजणार नव्हत्या. या मोहिमेअंतर्गत अमेरिकेचे दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थ घ्यावेत, असा अमेरिकेचा आग्रह होता. अमेरिकेमधील गाई मांसाहारी असतात आणि त्यांना चाच्यात मांसदेखील दिले जाते. त्यांच्या संशोधनानुसार त्यामध्ये 'रिच व्हिट्टमिन्स' होते. पण कृषिमंत्रांनी त्यावर खंबीर भूमिका घेत हे दूध भारतात स्वीकारले जाऊ शक्त नाही, असे अमेरिकन अंग्रिकल्चरल मिनिस्टर टॉम विलस्याक यांना पत्राने कळवले. त्यावर अमेरिकेने 'तुम्ही हे घेऊ शकला नाही तर इतर प्रगत संशोधन भारताला उपलब्ध होऊ शकणार नाही' असे कळवले. त्यावर 'हे का शक्य नाही आणि भारतातील संस्कृती आणि मान्यता याला हे दूध कसे विरोधाभासात्मक आहे' हे भारतीय कृषिमंत्री शरद पवार यांनी कळवले. कोणत्याही परिस्थितीत हे दूध भारतात स्वीकारले जाणार नाही, भलेही आम्हाला इतर प्रगत संशोधने मिळाली नाहीत तरी चालेल अशी खंबीर आणि पारदर्शी भूमिका अमेरिकेला देखील ऐकावी लागली आणि त्यांना नकाराचे कारण समजून घेऊन माघार घ्यावीच लागली. याबाबतीत संपूर्ण मंत्रिमंडळाने पाठिंबा देऊन सहकार्य केले.

अनेक शेतकरी संघटना शेतीमालाला भाव ठरवून मिळावा, यासाठी मागणी करीत होत्या. त्यांचे म्हणणे रास्तही होते, पण ते सरसकट मान्य करणे शक्य

नव्हते. अन्नधान्य, भाजीपाला, टूथ, मांस, मासे यांच्या किमतीत वाढ झाली, की महागाईचा निर्देशांक वाढतो, चलनवाढ सुरु होते. त्यामुळे महागाई वाढते. अमुक सरकारच्या कालावधीत महागाई वाढली, अशा आरोपाला सामरो जावे लागले असते. म्हणून पंतप्रधान आणि अर्थमंत्री त्याला राजी नसत.

त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती दाबून ठेवायची खेळी सरकार वर्षानुवर्षे करीत आले आहे. त्यावर काही उपाययोजना करणे गरजेचे होते. त्याबाबत शरद पवार यांनी ठोस भूमिका घेतली. शेतकरी दिंडीच्या वेळच्या शेतकऱ्यांच्या मागण्या आठवल्या. त्या वेळी पवार साहेब शेतकऱ्यांचे नेते होते. आता तर देशाचे कृषी खातेच साहेबांच्या हाती होते. त्यामुळे लोकसभेत त्यावर पवार साहेबांनी ठोस भूमिका मांडली.

महागाईचा निर्देशांक वाढू नये म्हणून शेतकऱ्यांना वेठीस धरायचे, हे पवार साहेबांना पटत नव्हते. शेवटी वेळ आली की वळणाचे पाणी वळणाकडे जाते, तसेच शेतकऱ्यांचे रक्त शेतकऱ्यांसाठी भूमिका मांडणारच! शेतकऱ्यांना अनेकदा उत्पादनखर्च देखील मिळत नाही. त्यामुळे उत्पादन खर्च लक्षात घेऊन शेतमालाला भाव मिळावा, अशी भूमिका लोकसभेत पवार साहेबांनी मांडली. पूर्णतः ती भूमिका मान्य झाली नाही, पण त्यावेळी ६० रुपये वाढ करण्यात आली. त्यामुळे शेतकऱ्यांना चांगला फायदा झाला. देशभरात गव्हाच्या उत्पादनात भरघोस वाढ झाली. फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया शेतकऱ्यांना चांगला भाव मिळावा, या हेतूने धान्य खरेदी करू लागले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना काही अंशी फायदा झाला. तसेच फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाची अन्नधान्याची गोदामे भरली. भारतात अन्न शिजवताना खाद्यतेलांचा वापर अधिक प्रमाणात केला जातो. खाद्यतेल पुरेसे तयार होत नसल्याने आयात करण्यासाठी सात हजार कोटी रुपये, तर डाळींसाठी चाळीस हजार कोटी रुपये खर्च येत होता. कृषिमंत्री म्हणून बोलावलेल्या शास्त्रज्ञांच्या बैठकीत, भारतात काय करता येईल यावर चर्चा झाली. त्यानंतर डाळी आणि तेलबिया यांच्या उत्पादनात काही प्रमाणात वाढ झाली. तसेच सरकारच्या धोरणामुळे इम्पोर्ट ड्युटी कमी केल्याने आयातीचा खर्चदेखील कमी झाला आणि पंचावन्न हजार कोटींचे परकीय चलन वाचवण्यात यश आले. शरद पवार साहेब मुख्यमंत्री असताना महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियमाची अंमलबजावणी १९७७ पासून महाराष्ट्रात सुरु झाली. त्यानुसार दोन योजना सुरु झाल्या होत्या. ग्रामीण भागात अकुशल व्यक्तिंकरिता रोजगार हमी योजना

व महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ कलम १२(ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना. सदर योजनांना राज्य शासनाच्या निधीतून अर्थसाहा केले जात होते, त्यामुळे फळबागा लागवडीसाठी या योजनेचा फायदा देण्यात आला. परिणामी अनेक शेतकऱ्यांनी फळबागा लावल्या. त्यामुळे कोकणातील हापूस आंबा, मराठवाड्यातील मोसंबी, नागपुरातील संत्री, नाशिकमधील द्राक्षे, सीताफळे व दुष्काळग्रस्त भागातील डाळिंबे या फळांच्या बाजारपेठा खूपच मोठ्या झाल्या. परिणामी भारतातील फळे निर्यात (एक्स्पोर्ट) देखील अधिक प्रमाणात होऊ लागली.

तशीच योजना शरद प्रवार साहेबांनी सन २००५ मध्ये केंद्र शासनाच्या वरीने राबवून संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (विद्यमान नाव - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा) लागू केला. तसेच केंद्र शासनाने, ज्या राज्यांनी पूर्वीपासून रोजगार हमी अधिनियम मंजूर केला होता, अशा राज्यांना अधिनियमातील कलम २८ अन्वये त्यांचा कायदा राबविण्याची मुभा दिली. तदनुसार महाराष्ट्र शासनाने सन २००६ मध्ये पूर्वीचा कायदा ठेवण्याचा पर्याय स्वीकारला आहे. मात्र, विधिमंडळाने केंद्रीय कायद्यास अनुसरून राज्यास निधी मिळवण्याच्या अनुषंगाने १९७७च्या कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा केल्या, त्यामुळे योजना राबविण्याच्या कार्यपद्धतीत बदल झाला आहे.

सद्यस्थितीत राज्यात महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ (दिनांक ६ ऑगस्ट, २०१४ पर्यंत सुधारित) अंमलात आहे व या कायद्यांतर्गत खालील दोन योजना सुरु आहेत :- अ) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना- महाराष्ट्र (MGNREGS). या योजनेच्या अंतर्गत केंद्र शासन १०० दिवस प्रतिकुटुंब रोजगाराची हमी देते व तेवढ्या मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरवते. प्रतिकुटुंब १०० दिवसांवरील प्रत्येक मजुराच्या, मजुरीच्या खर्चाचा आर्थिक भार राज्य शासन उचलते. ब) महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ सुधारित कलम (१२) (ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना अनुदान तत्वावर प्रतिपूर्ती योजना म्हणून राबविण्यात येतात. उदा.: १) जवाहर/धडक सिंचन विहीर योजना, २) रोहयोंतर्गत फळबाग लागवड योजना.

याशिवाय राज्यशासनाचा निधी पुढील बाबींकरिता वापरला जातो :

१) राज्य रोजगार हमी योजनेतील प्रगतिपथावरील अपूर्ण (कुशल) कामे पूर्ण करण्याकरिता.

२) राज्य रोजगार हमी योजनेत भूसंपादन केलेल्या जमिनीचा मोबदला देण्याकरिता.

त्यामुळे महाराष्ट्रप्रमाणे संपूर्ण देशभर फळबागांची लागवड करण्यात आली. उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये लिची आणि आंबा यांचे उत्पादन भरघोस झाले त्यांची निर्यात (एक्स्पोर्ट) देखील वाढली. तसेच लोकांच्या जीवनात फळफळावळ देखील वाढली आणि जीवनमान उंचावले. पंजाब व हरियाना ही राज्ये गहू आणि तांदूळ यांमध्ये सर्वोत्तम पिके घेत होती, पण त्यामुळे पाण्याचादेखील भरमसाठ उपसा होत होता. त्यामुळे भूगर्भातील पाण्याची पातळी ही दीडशे फुटांपर्यंत खाली गेली होती. त्यावर उपाय म्हणून आसाम, ओडिशा, पश्चिम बंगाल, झारखंड, छत्तीसगढ या भागात पाण्याचा साठा असल्याने गहू आणि तांदळसाठी हरितक्रांतीची घोषणा करण्यात आली. Bringing green revolution to eastern India धोरणांतर्गत चांगल्या दर्जाची अधिक उत्पन्न देणारी बी-बियाणी, खते आणि अर्थसाहाय्य पुरवण्यात आले. त्यामुळे देशात तांदूळ सर्वाधिक वाढला आणि देशाची गरज भागवून तांदूळ निर्यात करणारा देश म्हणून भारताचे अव्वल स्थान निर्माण झाले. २००४ पूर्वी भारत ३.४ दशलक्ष टन तांदूळ निर्यात करीत होता. २०१६ मध्ये १०.२३ दशलक्ष टन तांदूळ निर्यात होऊ लागला आहे. त्यामुळे जगातील तांदूळ (एक्स्पोर्ट) निर्यात करणारा भारत देश पहिल्या क्रमांकाचा देश बनला आहे आणि २००६ पासून ते २०१६ पर्यंत हे स्थान टिकून आहे. दहा वर्षे कृषिमंत्री व संबंधित खात्याचे मंत्री राहिलेले शरद पवार यांनी कृषी क्षेत्रात सर्वोत्कृष्ट कार्य केले. २००४ पूर्वीच्या तुलनेत २०१२ मध्ये ३९ अब्ज टन शेतमाला निर्यात होऊ लागला. गव्हाच्या बाबतीत भाजपप्रणित राज्य असलेले मध्य प्रदेशचे मुख्यमंत्री शिवराज चौहान यांनी दूरदृष्टीने अंमलबजावणी करून मध्य प्रदेशात गव्हाचे विक्रमी उत्पादन घेतले. पंजाब आणि हरियानापेक्षा शेतमालाला सर्वाधिक भाव देऊन शेतकऱ्यांना प्रेरणा दिली. त्यामुळे अधिकाधिक शेतकरी उत्कृष्ट बी-बियाणे, खते, माती परीक्षण, आर्थिक साहाय्य यांमुळे सरसावले आणि पंजाब व हरियाणाचे रेकॉर्ड ब्रेक करून सर्वोत्तम क्वालिटीचा गहू बनवला. त्यामुळे मध्य प्रदेश, पंजाब, हरियानामुळे देशाची गरज भागवून भारत गहू निर्यात करणारा जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा देश बनला. पाणीपातळी कमी झाल्याने पंजाब आणि हरियाणा व उत्तर प्रदेशात डाळी व तेलबिया यांच्या उत्पादनावर भर देण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यात आले. त्यामुळे

काही प्रमाणात डाळी आणि तेलबिया आयात-साठा कमी झाला. आपले चलन भारताबाहेर जाण्यापासून थोड्या प्रमाणात का होईना, पण थांबले गेले.

कापूस उत्पादनात २००३ मध्ये bales म्हणजेच कापसाच्या गाठी (गासऱ्या) १५.१ दशलक्ष टन एवढ्या होत्या. कृषी खात्याने शास्त्रज्ञांना दिलेल्या प्रोत्साहनामुळे आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संशोधन करारामुळे नव्या जारीचा शोध लागला. त्यामुळे महाराष्ट्र, तामिळनाडू, कर्नाटक व आंध्र प्रदेशमध्ये कापूस उत्पादनावर भर देण्यात आला. उत्कृष्ट बी-बियाणे पुरवठा, माती परीक्षण करून आवश्यक खत पुरवठा, औषधे व आर्थिक साहाय्य व बाजारभाव मिळण्याची शाब्दिक हमी यांमुळे शेतकरी सरसावला आणि कापूस उत्पादनामध्ये वाढ झाली. २०१६ च्या सुमारास ३७ दशलक्ष टन कॉटन बेल्स एवढा कापूस एक्स्पोर्ट करण्यात आला. गेल्या दहा वर्षांपासून भारतामध्ये Genetically-modified seeds चा वापर कापूस उत्पादनात सुरु करण्यात आला. त्यामुळे कीड कमी होऊन उत्पादनक्षमता वाढली. काही पर्यावरणवादी सुप्रीम कोर्टीत गेल्यावर Genetically-modified seeds चा वापर कापूस सोडून इतर पिकांसाठी करायचा नाही असे ठरले. सध्या साखरेच्या उत्पादनात ब्राईलनंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो.

जागतिक अन्न संघटनेचे भारताबाबतचे जे मत आहे ते समजून घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. ज्या ज्या वेळी जागतिक अन्न संघटनेची बैठक होई, त्या त्या वेळी भारताचे कृषिमंत्री शरद पवार साहेब नेहमी हजर राहत. त्या वेळी बैठकीनंतर सहज चर्चा करताना अनेकजण म्हणत की You are a dangerous nation. Sometime you buy commodities in large quantity because of this demand market rates get so high. Or sometime you export so much quantity of commodity, due to that market rate collapse.

हे खरंच आहे. त्यावर काही उपाय करा, असे ते पवार साहेबांना सुचवत असत. कृषिमंत्री पवार साहेबांचे जागतिक बाजारपेठेत त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल कौतुक झाले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आंतरराष्ट्रीय अन्न व कृषी संस्थेने ॲप्लिकल्चरमध्ये झालेल्या विकासाचे कौतुक केले, अभिनंदन केले.

Josh graziano da silva who is director-general of the food and agriculture organization has written letter to Sharad Pawar.

The food and agriculture organization (FAO) of the United

Nations has hailed India's efforts in achieving an all-time high grain production of 250.42 million tonnes in the year through June, and pledged its support to root out hunger in the country. In a letter to agriculture minister Sharad Pawar, FAO director-general Jose Graziano da Silva has expressed the organisation's willingness to work with the ministry to strengthen field efficiency and secure sustainability of smallholder farmers' benefits.

त्यामुळे अधिक आयात करणारा देश म्हणून असलेली प्रतिमा सर्वाधिक निर्यात (एक्सपोर्ट) करणारा देश अशी निर्माण झाली. अनेक देशांना, जेथे अन्नधान्य उत्पादन कमी आहे त्यांना भारत देश हा सक्षम पर्याय होऊ शकला. व्यवसाय करायचा म्हटले की भांडवल हवेच, त्यासाठी शेतकऱ्यांना पूर्वी बारा टक्के व्याजाने शेतीसाठी कर्ज मिळे, ते पवार साहेबांच्या कारकीर्दीत चार टक्के करण्यात आले. तसेच केंद्र शासनाच्या वरीने राज्य सरकारला राज्याच्या निधीतून सहकार्य करण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यानुसार केरळ, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, पंजाब, हरियाणा अशा राज्याने तीन लाखांची कर्जरक्कम वेळेत फेडल्यास शून्य टक्के व्याज दर असा निर्णय घेण्यात आला. त्यामुळे शेतीसाठी आवश्यक भांडवल सहजतेने उपलब्ध झाले. तसेच मागील कर्जमाफी केल्याने शेतकऱ्यांनी मोकळा श्वास घेऊन नव्याने सुरुवात केली. जे राज्य ज्या पिकांचे प्रति हेक्टरी सर्वाधिक उत्पन्न घेईल त्याला बक्षीस योजना राबवण्यात आली, त्यामुळे स्पर्धात्मक वातावरण निर्मिती झाले. दहा कोटी आणि पंधरा कोटी रुपयांची अशी मोठी मोठी बक्षिसे जाहीर झाल्याने स्पर्धा निर्माण होऊन प्रति हेक्टरी उत्पादन क्षमता वाढू लागली आणि त्यामुळे International center for rice ने भारताला सुर्वर्णपदक दिले.

देशातील ८० कृषी संशोधन संस्था व ५२ विद्यापीठांमध्ये निधी उपलब्ध झाल्याने त्यांना नवचैतन्य आले. परिणामी संशोधनाबाबोबरच आधुनिक शेतीचे प्रशिक्षण केंद्र सुरु झाल्याने आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन नव्याने शेती करण्यासाठी प्रेरणा देण्यात आल्या. हवामानाचा प्रचंड मोठ्या प्रमाणात शेतीवर परिणाम होतो, म्हणून Institute of biotech stress management या संस्थेची सुरुवात करून पुणे जिल्ह्यातील माळेगाव व छत्तीसगढची राजधानी रायपूर येथे २००९ मध्ये केंद्रे सुरु करण्यात आली. लगेच या संस्थांचे केंद्रीय विद्यापीठात सहभागी काम सुरु झाले आहे. त्यामुळे हवामानाची स्थिती

आणि संशोधन यांच्यामध्ये मेळ घालून शेतीसाठी आणखी पूरक वातावरण निर्माण करण्यात येईल, असा येत्या काळात अंदाज आहे. संशोधन चालू आहे. शेतकऱ्याला शेतमालासाठी चांगली किंमत मिळावी म्हणून आपला शेतमाल कोठेही विकण्याची मुभा देण्यात आली. त्यामुळे शेतकरी योग्य भाव मिळणाऱ्या ठिकाणी भारतात किंवा भारताबाहेर निर्यात करून शेतमाल विकू शकतो. तसेच बाजार समित्यांच्या ठिकाणी शीतगृहे उभारण्यात आली आहेत. अजूनही त्यावर आणखी काम होणे गरजेचे आहे. कारण दर वर्षी साधारणतः २५ हजार कोटी रुपयांचा शेतमाल खराब होऊन राष्ट्रीय हानी होत आहे. त्यावर उपाययोजना करणे अजूनही चालू आहे. सदर प्रकरणातील तपशील हे 'लोक माझे सांगाती' या आत्मचरित्रातून व विविध ठिकाणांहून मिळालेल्या माहितीमधून घेण्यात आले आहे.

पॉवर्कीती

मी शाळेत असताना माझ्या शिक्षकांनी मला शिकवले होते की तुला जे चांगले जमते त्यामध्ये लक्ष केंद्रित करून सर्वोत्तम कृती कर, पाहा यश तुझ्यामागे स्वतःहून धावेल.

शरद पवार साहेबांनी राज्यमंत्री, मुख्यमंत्री, संरक्षण मंत्री, अशी अनेक महत्वाची पदे भुषवली पण पवार साहेबांच्या मते त्यांना जे सर्वोत्तम करायचे होते ते त्यांच्या मते झाले नव्हते. त्यामुळे त्यांनी केंद्रीय कृषी मंत्री पद स्वतःहून मागून घेतले आणि आपली कार्यकुशलता, कार्यशैली, व लहानपणी शेतकरी म्हणून अनुभवलेले व शेतकऱ्यांचे पाहिलेले आयुष्य लक्षात घेऊन त्यांनी देशाला कृषी क्षेत्रात अग्रगणी केले हे त्यांचे कर्तृत्व कोणीही आयुष्यभर विसरणार नाही.

पॉवर नीती नुसार तुम्हाला ज्या क्षेत्रात आवड आहे, त्यामध्ये लक्ष केंद्रित करा, इतर क्षेत्राकडे आकर्षित होऊन आपले ध्यान विचलित करू नका. हो ती जर जबाबदारी तुमच्याकडे आली असेल आणि त्याची गरज असेल तर जरूर स्विकारा, त्यामध्ये ध्यान पूर्वक तज्ज मंडळीकडून मार्गदर्शन घ्या आणि कार्यपूर्तीस न्या.

पण जर परिस्थिती अशी असेल ज्यानुसार तुम्हाला तुमचा निर्णय व जबाबदारी निवडायची असेल तर तुमची आवड लक्षात घेऊन ती स्वीकारा, अंमलबजावणी करा आणि पहा तुम्ही त्या क्षेत्रात नक्कीच हमखास चमकाल.

धोरण औषधांचे - कॅबिनेट मंत्र्यांचे

Ministry of agriculture, consumer affairs, food and public distribution चे मर्तिपद सांभाळण्याच्या बरोबरच डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने आणखी काही जबाबदारी शरद पवार साहेबांवर सोपवली. सरकारचे कामकाज योग्य व्हावे यासाठी Group of ministers and empowered group of ministers अशा रचना करण्यात आल्या. एखाद्या विषयावर अथवा निर्णयावर मतभेद असल्यास अधिक खोलवर निर्णय घेण्यासाठी ग्रुप ऑफ मिनिस्टर्सची रचना करण्यात आली. त्याहीपुढे अति महत्वपूर्ण अशा निर्णयावर चारी बाजूने विचार करून एम्पॉवर्ड ग्रुप ऑफ मिनिस्टर्सतर्फे निर्णय घेतला जाई. हा निर्णय कॅबिनेटचा निर्णय म्हणून मानला जाई. या एम्पॉवर्ड ग्रुप ऑफ मिनिस्टर्समध्ये महत्वपूर्ण निर्णय प्रणव मुखर्जी आणि शरद पवार यांनी घेतले. तशाच औषध धोरण निश्चितीसाठी एम्पॉवर्ड ग्रुप ऑफ मिनिस्टर्स प्रमुख म्हणून शरद पवार साहेबांवर जबाबदारी सोपवण्यात आली. यापूर्वी भारतातील औषध कंपन्या जेनरिक औषध शरद पवार – पॉवर नीती | २२८

निर्मितीसाठी जगप्रसिद्ध आणि यशस्वी होत्या. पण बाहेरच्या औषध कंपन्यांना भारतातील बाजारपेठ खुली केल्यावर, भारतातील कंपन्यांनी देखील जागतिक स्तरावर स्पर्धा करून अव्वल स्थान पटकवावे म्हणून एक सर्वोत्तम धोरण आखणे गरजेचे होते. औषध निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांना उत्पादन खंडित होऊ नये म्हणून विशेष सवलती देऊन, प्रेरणा देण्याचे काम सरकारने केले. सरकारच्या पाठिंबामुळे अनेक कंपन्या सावरल्या आणि प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागल्या. ‘सॅन फार्मा’ कंपनी दिलीप संघर्षी यांच्या नेतृत्वाखाली

Africa - Morocco, Nigeria South Africa; Asia Pacific - Australia, Japan, Malaysia, Myanmar, Sri Lanka; Europe- France, Germany, Ireland, Italy, Lithuania, The Netherlands, Poland, Romania, Spain, United Kingdom, Denmark, Finland, Hungary, Norway, Sweden; North America - Canada, USA, South America - Brazil; CIS (Commonwealth of independent states) - Russia Ukraine या देशांमध्ये कार्यरत आहे. तसेच पुण्यामध्ये औषध विक्री करणारे सतीश मेहता यांनी ‘एमक्युअर’ नावाने कंपनी स्थापन करून देशामध्ये आठ ते दहा ठिकाणी कारखाने सुरु केले. अहमदाबाद शहर हे देशातील प्रथम क्रमांकाचे ठिकाण असून महाराष्ट्र हे औषध निर्मितीसाठी स्वतःच्या हिंमतीवर जैव तंत्रज्ञानात मजल मारून देशातली अव्वल दर्जाची कंपनी उभारली. पवार साहेबांचे दुसरे बी.एम.सी. कॉलेजमधील मित्र सायरस पूनावाला यांचे वडिलांच्या फर्निचर व्यवसायाबोरोबर अश्व पैदास निर्मितीसाठी स्टडफार्मेंटेखील होते. भारतात शेतात काम करीत असताना साप चावून मृत्युमुखी पडणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण खूप आहे, त्यासाठी सर्पदंशावर एक लस निर्माण करण्यात आली. सायरस पूनावाला यांनी घोड्याच्या शेपटातून रक्त काढून एक लस बनवली. सिरम इंडस्ट्रीमधील स्कोप लक्षात घेऊन, घोड्याची लस पुरवण्याचे काम सुरु केले. १९६६ मध्ये ते लसी निर्माण करण्याच्या क्षेत्रात उतरले. १९७४ मध्ये घटसर्प, धनुवात आणि डांग्या खोकला यांवर लहान मुलांसाठी लसी निर्माण केल्या. त्यानंतर सिरम इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया उभी करून वेगवेगळ्या लसी बनवण्याचा ध्यासच त्यांनी घेतला. देशासाठी ‘ना नफा ना तोटा’ या तच्चावर कार्याचा वसा घेऊन ही व्यक्ती कार्यरत आहे. जगातील श्रीमंत लोकांमध्ये ११ व्या नंबरची श्रीमंत व्यक्ती म्हणून या व्यक्तीची ओळख आहे. असो, शरद पवार साहेब कॅबिनेट मंत्री झाले म्हणून औषध निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांना सरकारी धोरणामुळे भरपूर फायदा झाला.

पॉवर्क्रीती

Vision means the faculty or state of being able to see. The ability to think about or plan the future with imagination or wisdom.

व्हिजन म्हणजेच दूरदृष्टी ज्यानुसार आपण प्रत्येक क्षेत्राकडे भविष्याकडून वर्तमानापर्यंत पाहतो आणि त्यानुसार आवश्यक ती पावले आपण उचलू लागतो. परंतु त्यासाठी तुमच्याकडे प्रचंड क्षमा भाव आणि भूतकाळ विसरून भविष्यापासून म्हणजेच निर्मितीपासून ते वर्तमानापर्यंतचे धोरण लक्षात घेऊन त्यानुसार पावले उचलता आले पाहिजेत. त्याकरिता तुम्ही प्रत्येक क्षेत्रात तज्ज असणे गरजेचे नाही. तुम्ही तज्ज मंडळीकडून सळ्ळा घेऊन निर्मितीतून भविष्यापासून ते वर्तमानापर्यंतची धोरणे उलटी पद्धतीने ठरवू शकता आणि ती धोरणे जर अवलंबली तर दूरदृष्टी नुसती दृष्टी ना बनता प्रत्यक्षात सृष्टी बनते.

भारतातल्या औषध धोरण बाबत दैखील पवार साहेबांनी असेच केलेले दिसते. शरद पवार साहेबांनी ज्या ज्या क्षेत्रात गेले त्या त्या क्षेत्रात त्यांनी सर्वोत्तम पाठिंबा मिळवला आणि त्या योजना म्हणजेच दूरदृष्टी त्यांनी प्रत्यक्षात उतरवली हे खरे.

पॉवर नीती नुसार प्रत्येक व्यक्तीने आपले आयुष्य भविष्यापासून वर्तमानाकडे असे उलट दूरदृष्टीने निर्माण करावे व त्यानुसार आपली कार्यपद्धती व सिद्धांत ठरवावेत. जसे की पूर्ण वेळ राजकारणात असताना वैयक्तिक नावावर संपत्ती असणे हे संशयदर्शी ठरते त्यानुसार पवार साहेबांनी कधीही स्वतःच्या नावावर संपत्ती साठवली नाही. पण कुठुंबातील राजकारणा व्यतिरिक्त असणाऱ्या मंडळींना कायदेशीररित्या पाठबळ पुरवले व उद्योगधंदे मोठे केले.

पवार साहेबांनी आयुष्यभर स्वतःवर कोणीही बोट दाखवेल व आरोप करेल व तो आरोप खरा होऊन आपली प्रतिमा मलिन होईल असे कधीही होऊ दिले नाही. ह्या मागचे कारण म्हणजे साहेबांचे धोरण.

सकारात्मक इच्छाशक्तीचा बादशाहा

शरद पवार साहेब नेहमी जागरूक व्यक्ती म्हणून ओळखले जातात. मग ते कार्यकर्त्यांशी बोलणे असू देत अथवा कोणत्याही विषयावर बोलणे असो, कोणतीही कृती असो किंवा आरोग्याचा विषय असो. साहेबांनी कोणत्याही विषयाकडे दुर्लक्ष केले नाही. कदाचित हेच कारण असेल साहेबांना प्रचंड यश मिळण्याचे. पण साहेबांची एक सवय त्यांचा डाव्या बाजूचा गालच घेऊन गेली. साहेब पान पराग खायचे, त्याचा परिणाम २००४ मध्ये जाणवला. शरद पवार साहेब आपल्या या व्यसनाची कबुली अगदी प्रामाणिकपणे देतात.

भाजपने पाच वर्षे पूर्ण होण्याआधीच निवडणूक जाहीर केल्याने २००४ मध्ये लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांची धामधूम सुरु झाली होती. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना झाल्यावर ही दुसरीच निवडणूक असल्याने जागरूक होऊन काम करणे गरजेचे होते. अशातच पवार साहेबांच्या तोंडाच्या डाव्या बाजूला

सूज आली. तातडीने पवार साहेब रवी बापट यांच्याबरोबर बोलले. त्या वेळी डॉ. बापट साहेब बारामतीमध्ये आले होते. डॉ. बापट यांनी प्राथमिक चाचणी केली असता, त्यांनी पाहिले की डाव्या गालाच्या आतल्या बाजूला एक गाठ आली होती. तो दिवस लोकसभा निवडणुकीचा फॉर्म भरण्याचा होता. त्यादिवशी डॉ. रवी बापट यांनी, निवडणुकीचा फॉर्म भरल्यावर ताबडतोब ब्रीच कँडी हॉस्पिटलमध्ये बायोप्सी करून घेऊ, असे त्यांना सुचवले. पवार साहेबांनी देखील त्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन जागरूकपणे त्याला होकर देत, तपासणी करण्याचे ठरवले. तपासण्या झाल्यावर डॉ. रवी बापट यांना लक्षात आले की, पवार साहेबांना तोंडाचा कॅन्सर झाला आहे. डॉ. बापट म्हणाले ‘आपण डॉ. सुलतान प्रधान यांना सेंकंड ओपनियन विचारावे’. Dr. Sultan Pradhan (Mumbai), Qualification: MS. FRCS. FACS. FCPS असून भारतातील सुप्रसिद्ध आणि तज्ज्ञ म्हणून ते प्रचलित आहेत. He is the consultant oncologist at Breach Candy Hospital, Mumbai. १९९४ पासून तोंडाचा कॅन्सर यावर उपचार करणारे डॉ. प्रधान सर्जरी तर करतातच तसेच तरुणांनी व्यसनमुक्त व्हावे यावर देखील काम करतात.

अशा जीवयेण्या आजारातून शरद पवार कसे बाहेर पडले, असा अनेकांना प्रश्न पडतो. या प्रश्नाचे उत्तर देताना एका मुलाखतीत शरद पवार म्हणतात, “आजार आणि आपली मनःशक्ती यांमध्ये संघर्ष आहे. आजार जिंकणार की मनःशक्ती जिंकणार! त्यामुळे आपणच त्यावर आक्रमक पद्धतीने मात केली पाहिजे.”

डॉ. सुलतान प्रधान यांची तातडीने भेट घेतल्यावर, ‘ऑपरेशन करावे लागेल, सर्जरी करून डाव्या गालाचा सबंध भाग काढावा लागेल आणि उर्वरित भागासाठी केमोथेरेपी घ्यावी लागेल. तयारी असेल तर ताबडतोब अँडमिट व्हा’ असे त्यांनी सांगितले. घरातील सर्वांशी चर्चा झाल्यावर साहेबांनी अँडमिट होण्याचा निर्णय घेतला. निवडणुकांना सामोरे जायचे असल्याने आणि राष्ट्रवादी कांग्रेस पार्टीची दुसरी महत्त्वाची निवडणूक असल्याने लवकरात लवकर उपचार घेऊन पक्षाचे अधिकाधिक खासदार कसे निवडून येतील, इकडे लक्ष द्यायचे होते.

डॉ. सुलतान प्रधान यांनी ऑपरेशन केले. साहेबांच्या डाव्या गालाचा भाग पूर्णतः काढण्यात आला आणि त्या ठिकाणी मांडीची त्वचा काढून तिथे त्याचे रोपण करण्यात आले. काळजी म्हणून आठ दिवस जबड्याची कोणतीही हालचाल करायची नव्हती, तसेच जबडा खुलाच ठेवायचा होता. त्यासाठी तोंडाच्या आकाराचा एक बॉल जबड्यात ठेवण्यात आला होता. त्यामुळे तोंडाचा

जबडा मिटतादेखील येत नव्हता. आठ दिवस कोणालाही भेटण्याची परवानगी देण्यात आली नव्हती आणि साहेबांच्या ऑपरेशनची बातमी पूर्णतः गुप्त ठेवण्यात आली होती. उपचार झाला, डॉ. प्रधान यांनी साहेबांना आरामाची ताकीद दिली होती, पण साहेबांनी सांगितले की माझ्यासाठी आराम म्हणजे सतत कामात राहणे हाच होय.

डॉ. रवी बापट यांच्या सततच्या उपस्थितीत साहेबांनी कामास सुरुवात केली. साहेबांच्या औषधांच्या बरोबरच आहाराची पथ्ये काटेकोरपणे पाळली जातात, याकडे त्यांचे बारकाईने नेहमी लक्ष होते. डॉ. रवी बापट खेरे तर फार मोठे व्यक्तिमत्त्व-पण त्यांनी साहेबांची काळजी एखाद्या नर्सप्रमाणेच घेतली, आणि सतत साहेबांच्या बरोबर राहिले. प्रचार संपला. साहेब लोकसभा निवडणूक बहुमताने जिंकले. निवडणूक जिंकल्यावर केमोथेरेपीचे उपचार सुरु करण्यात आले. दिल्लीतल्या अपोलो रुग्णालयात केमो घ्यायचे ठरले. केमो करताना अत्यंत वेदना होत असत. केमोथेरेपीमध्ये सूक्ष्म सुईने आजूबाजूचा आतला भाग जाळला जात असल्याने ओठ आणि जीभ भाजून निघायची. अगदी साधे पाणीदेखील पिता येत नव्हते. त्यामुळे पाणी पितानादेखील भूल दिली तरच पाणी गिळता येणे शक्य होते. ‘सॉलिड’ आहार बिलकूल घ्यायचा नाही, तर ‘लिक्रिड’ आहारच घ्यावा लागत होता. तोंडात चमचा घालताना देखील प्रचंड वेदना होत होत्या. तोंडातून रक्ताचे थेंब बाहेर पडत होते, रुमाल पूर्णतः रक्ताने भरत होता. सर्वजण साहेबांना आराम करण्यासाठी सांगत होते.

दर्द हो मगर दर्द का दुःख ना हो । दुखण्याचे दुःख व्यक्त करणे आणि पाहत राहणे साहेबांना मंजूर नव्हते. आराम करून वेदना आणि दुःख यांच्या आहारी जाण्यापेक्षा कामात गुंतवून घेणेच उत्तम, अशी साहेबांची इच्छाशक्ती प्रबल होती. अनेकदा साहेबांना बोलणे शक्य होत नसे त्यामुळे लिहून किंवा खाणाखुणा करून साहेब काम करवून घेत होते. परिस्थिती अत्यंत संघर्षमय होती. कितीही वेदना सहन करायच्या आणि त्याला सामोरे जायचे असे साहेबांनी मनाशी ठरवले होते. वारंवार तोंडाकडे लक्ष जाऊ नये म्हणून साहेब स्वतःला कामामध्ये गुंतवून घेत होते.

एकदा माझे काका भानुदास पारखी, जे राजकारणी आहेत आणि माझे गुरुबंधू नंदुशेट भोईर जे राष्ट्रवादी काँग्रेसचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते आहेत, ते साहेबांना कामानिमित्त भेटण्यासाठी गेले असता साहेबांना प्रकृतीचा त्रास होत होता; तरीही साहेबांनी अर्ज वाचला. वाचताना साहेबांनी रुमालाने दोन ते तीन वेळा रुमालातून

येणारे रक्त पुसले व अर्जीवर सूचना लिहून दोघांच्याकडे पाहून सांगितले ‘काम होईल’ आणि त्या दोघांना नमस्कार केला. साहेबांची प्रचंड इच्छाशक्ती आणि आत्मविश्वास कोठेही कमी झालेला नव्हता. साहेब मनाने पूर्ण खंबीर होते. केमोथेरपी झाल्यावर डॉ. सुलतान प्रधान व डॉ. रवी बापट यांच्या सांगण्यावरून यांनी पुढील उपचारासाठी अमेरिकेतील न्यूयॉर्क येथे स्लोन केटरिंग या रुग्णालयात जाण्याचे ठरले. महाराष्ट्रातील मूळचे मिरजचे असलेले डॉ. मेहता हे ओरल कॅन्सरवरील जगप्रसिद्ध डॉक्टर तेथे होते.

काही महिने दर तीन महिन्यांतून एकदा, नंतर सहा महिन्यांतून एकदा व नंतर वर्षातून एकदा असे उपचारासाठी न्यूयॉर्क येथे यावे लागेल, असे डॉ. मेहता यांनी सांगितले.

साहेब उपचारानंतर धीटपणे सामोरे गेले. सर्व सूचना काटेकोरपणे पाळून, वेळेवर औषधे घेऊन आणि स्वतःला कामात गुंतवून घेऊन साहेबांनी कॅन्सरसारख्या रोगावर विजय मिळवला. एका आजारातून बरे होण्याची प्रक्रिया सुरु असतानाच, २००६ मध्ये कृषी मंत्रालयातील सहकाऱ्यांच्या बरोबरच बैठक घेत असताना साहेबांना अस्वस्थ वाटू लागले होते. साहेबांच्या सेक्रेटरी राधा सिंग यांनी साहेबांना ताबडतोब राममनोहर लोहिया हॉस्पिटलमध्ये नेले. तपासण्या झाल्यानंतर हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या वाहिन्यांमध्ये अडथळे असल्याचे सांगण्यात आले. तातडीने त्यांना अपोलो हॉस्पिटलमध्ये हलवले. तिथे पुन्हा तपासण्या केल्यावर, औषधांनी फरक पडल्यास ठीक नाही तर स्टेंट बसवायला लागेल असे डॉक्टर्स म्हणाले. (Stent is a small mesh tube that's used to treat narrow or weak arteries. Arteries are blood vessels that carry blood away from your heart to other parts of your body.)

औषधांनी फरक पडल्याने स्टेंट बसवायची गरज तेव्हा पडली नाही, पण सहा महिन्यांनंतर पुन्हा त्रास झाल्यावर स्टेंट बसवण्यात आले.

२ डिसेंबर २०१४ रोजी शरद पवारसाहेब दिल्लीत निवासस्थानी असताना, खुर्चीतून पडल्याने त्यांना तातडीने हॉस्पिटलमध्ये नेल्यावर एकसरे काढण्यात आले. त्यानुसार मांडीमधील खुव्याचा बॉल क्रॅक झाला आहे, असे डॉक्टरांनी सांगितले. एअर ॲम्ब्युलन्सच्या साहाय्याने पवार साहेबांना ब्रीच कँडी हॉस्पिटलमध्ये आणण्यात आले. सर्जरी झाल्यावर काही महिने चालता येणार नाही असे सांगितले गेले, गरज भासल्यासच वॉरच्या साहाय्याने चालावे अशा सूचना हॉस्पिटलमधून देण्यात आल्या. प्रचंड इच्छाशक्तीच्या जोरावर अवघ्या

पंधरा दिवसांतच साहेब वॉकरच्या साहाय्याने चालू लागले आणि काही दिवसांत वॉकरदेखील सोडून दिला. पण त्या दिवसांत देखील साहेबांनी कार्यालयात जाणे चालूच ठेवले. कार्यक्रमाच्या वेळा साहेबांनी काटेकोरपणे पाळल्या आणि सर्व आवश्यक फायलीदेखील तपासून त्यावर तातडीने कारवाई करून कामे करवून घेतली. महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त स्थिती पाहण्यासाठी आणि कार्यक्रमानिमित्त शरद पवार साहेबांनी अनेक ठिकाणी दौरे केले. ते तब्येतीला सहन न झाल्याने, ७५ वर्षीय साहेबांना २४ जानेवारी २०१६ रोजी श्वासोच्छ्वास घेण्यासाठी अडचण येऊ लागली आणि त्यांना पुण्यातील रुबी हॉल क्लिनिक येथे हलवण्यात आले.

कार्डिओलॉजिस्ट डॉ. परवेज़ ग्रेण्ट यांनी ‘घाबरण्याचे काहीही कारण नाही’ असे स्पष्ट केले. त्यावेळी देखील फक्त एक दिवस आपले कार्यक्रम रद्द करून साहेबांनी दुसऱ्या दिवसापासून पुन्हा कामकाज सुरुच ठेवले.

हॉस्पिटलमध्ये असताना एका नवख्या डॉक्टरने शरद पवार यांना सांगितले, की ९९% आजार हे phychosomatic आहेत. म्हणजेच प्रत्येक आजाराचे कारण तुमच्या चिंता, विचार, स्वभाव लहानपणापासून झालेले प्रोग्रॅमिंग यामुळे होत असतात. त्यावरील उपाय हा देखील सकारात्मक तीव्र ईच्छाशक्ती व स्वयंसुचना म्हणजेच स्वतःला देण्याच्या सुचना यावर अवलंबून आहे. जर कोणी आपल्या घरात कचरा टाकण्याचा प्रयत्न केला, तर तो यशस्वी होउन देऊ नका. तसेच दिवसभरात कितीतरी लोक तुम्हांला त्यांच्या कृतीने किंवा वाईट बोलून दुखावण्याचा प्रयत्न करतात. तुम्ही दुसऱ्यांना थांबू शकत नाही, पण तो नकारात्मक विचारी कचरा तुमच्या डोक्यात पडू देऊ नका. त्यावर एक काल्पनिक वॉचमॅन बसवून प्रत्येक गोष्टीतून सकारात्मक घ्या. शरद पवार साहेबांनी आयुष्यभर कोणत्याही गंभीर आरोप किंवा आजारामुळे येणाऱ्या नकारात्मकतेला त्यांच्या आयुष्यात डोकावून दिले नाही. तुमच्या जर काही जबाबदार्या असतील तर पूर्ण करा. तुमच्याकडे सहा-एक महिने आहेत. त्यावर शरद पवार आत्मविश्वासाने तात्काळ म्हणाले, “तुझे वय काय? तुझा अनुभव काय? तू काय मला सांगतो, तू कोण माझे आयुष्य ठरवणारा! मला काहीही होणार नाही.” आणि खरोखरच गेली बारा वर्षे शरद पवार अत्यंत कार्यमग्र आहेत आणि नुकताच त्यांचा अमृतमहोत्सवी समारंभदेखील झाला. अशा प्रकारे शरद पवार सकारात्मक इच्छाशक्तीचे जागरूक बादशाहा आहेत. साहेबांचा ७५ वा वाढदिवस संपूर्ण देशभर साजरा करण्यात आला.

पॉवरकीती

आयुष्यात कोणताही प्रसंग असला तरीही कधीही खचून जाऊ नये. हे दिवस देखील निघून जातील, ह्या पंक्तीचा शरद पवार साहेबांवर व कुटुंबावर परिणाम झालेला दिसतो त्यामुळेच की काय अत्यंत आनंदाच्या क्षणी साहेब बावरून गेले नाहीत किंवा दुःखद प्रसंगी खचून गेले नाहीत. मनुष्य प्राणी हा सातत्याने प्रत्येक गोष्टीला किंवा घटनेला काहीतरी अर्थ लावत बसतो व त्या अर्थातून एक स्टोरी म्हणजेच गोष्ट निर्माण होते. जर ही निर्माण केलेली गोष्ट जर सकारात्मक असेल तर ती प्रेरणा देते आणि नकारात्मक असेल तर ती तुमचे खच्चीकरण करते. म्हणजे तुम्ही निर्माण करीत असलेली स्टोरी ही प्रत्येक वेळी महत्त्वाची आहे.

आणखी सोप्या शब्दात सांगायचे झाल्यास १० - १० चा सिद्धांत हीच पॉवर नीती आहे. १० % गोष्टी ह्या तुमच्या हातात नसतात त्या घडत असतात, पण घडलेय १०% गोष्टीवरून किंवा घटनेवरून तुम्ही कोणती गोष्ट निर्माण करता त्यावर सर्वकाही अवलंबून आहे. जर घडलेल्या १० % घटनेला तुम्ही ९० % नकारात्मक घेतले तर त्याचा रिजल्ट देखील तसाच येईल. उलट घडलेल्या घटनेला तुम्ही सकारात्मक नजरेने पाहिले तर ९० % रिजल्ट देखील तसाच येईल.

म्हणजेच घडलेली घटना किंवा गोष्ट फक्त १० % महत्त्वाची आहे, पण त्याला तुम्ही कशी प्रतिक्रिया देता किंवा गोष्ट बनवता हे ९० % महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणूनच शरद पवार साहेबांना सकारात्मक इच्छाशक्तीचा बादशाहा असे म्हंटले आहे

तसेच कधीही कोणत्याही प्रसंगी स्वतःला नेहमीच आवडत्या कामात व्यस्त करून घ्यावे. कोणताही प्रसंग असेल स्वतःवर प्रेम करीत राहावे, स्वतःला नेहमीच सकारात्मक विचारांना पाठबळ देत राहावे. जीवनात प्रत्येक ठिकाणी प्रत्येक गोष्टीकडे बारकार्डाने पाहावे, ह्या पॉवर नीती नुसार साहेबांनी शरीरात झालेला बदल लगेच जाणला व त्यानुसार अगदी योग्य वेळेवर योग्य ते निर्णय आरोग्याच्या दृष्टीने घेतले त्यामुळेच ते कँसरसारख्या भयंकर आजारातून बचावले.

भगवान गौतम बुद्ध यांनी म्हटले आहे,

‘हर हरकत की मूल में कारण सच्चा देखा।

बिन कारण संसार में पत्ता हिले ना एक।’

प्रत्येक गोष्ट नेहमी चांगल्यासाठीच होत आहे, असा सकारात्मक विचार करून नेहमी स्वतःला प्रेरित करा, आनंदी ठेवा.

सुप्रिया झाल्या लोकप्रिया!

महाराष्ट्राच्या आणि राष्ट्रवादी कॅग्रेस पार्टीचे युवा, प्रभावी महिला नेतृत्व म्हणजे सुप्रिया सुळे. सुप्रिया झाल्या लोकप्रिया! कारण त्यांच्या शिक्षणाने, त्यांच्या साध्या राहणीमानाने, त्यांच्या वकृत्व शैलीने, त्यांच्या सातत्याने जनमानसात राहण्याने, विकासाची भूमिका स्पष्टपणे लोकसभेत मांडल्याने, लहान असो की मोठा सर्वांशीच आदराने आणि सौम्य भाषेत बोलण्याने तर काही ठिकाणी खंबीरपणे निर्णय घेतल्याने आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याने.

सुप्रिया सुळे या देशातील सर्वोत्तम सांसद पुरस्कार मिळवणाऱ्या महिला खासदार आहेत. अनेकदा देशातील महत्वपूर्ण प्रश्नांवर आपले ठाम म्हणणे मांडत आणि सर्वांचे मन जिंकत, ते महत्वाच्या मुद्यांवर सर्वांचे एकमत करण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे. शरद पवार साहेबांप्रमाणेच उत्कृष्ट सांसद पुरस्कार

मिळवणाऱ्या सुप्रिया यांनी फक्त पुरस्कारांच्याच बाबतीत नव्हे तर देशाचे सर्वोच्च मंदिर किंवा पवित्र ठिकाण म्हणून सुप्रियाताईंनी संसदेची शिस्त आणि आदर-सन्मान नेहमीच राखला आणि इतरांना देखील राखायला लावला.

वयाच्या २७ व्या वर्षी ‘आमदारपंत’ यांचा १ ऑगस्ट १९६७ रोजी प्रतिभा शिंदे यांच्याबरोबर विवाह होऊन शरदजी झाले प्रतिभावंत! लग्नानंतर पवार साहेब मुंबईला शिफ्ट झाले. मुंबईमध्येच त्यांचा संसार फुलला. शरद पवार साहेबांनी त्यांचा अधिकाधिक कालावधी हा मुंबईमध्ये घालावला. ३० जून १९६९ रोजी प्रतिभार्जींना मुलगी झाली. सर्वांची आवडती म्हणून तिचे नाव सुप्रिया ठेवण्यात आले. त्या काळातही साहेबांनी मुलीचे स्वागत केले आणि आनंद-उत्सव साजरा केला. सुप्रिया यांचे प्राथमिक शिक्षण संत कोलुम्बा गर्ल्स हायस्कूल, मुंबई येथे व पुढील शिक्षण जयहिंद कॉलेज, मुंबई येथे झाले. मायक्रोबायोलॉजीमध्ये बी.एस्सी.चे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ‘वॉटर पोल्यूशन’ या विषयावर बर्कले युनिव्हर्सिटी (यू.एस.) येथून अँडव्हान्स कोसंदेखील केला.

४ मार्च १९९१ रोजी त्यांचा सदानंद भालचंद्र सुळे यांच्याबरोबर विवाह झाला. सुप्रियार्जींना एक मुलगा आणि एक मुलगी आहे. सुरुवातीला कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पूर्ण करीत सुप्रियार्जींनी संसार केला. राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीमध्ये सदस्य म्हणून सामील होऊन वेगवगेळ्या संघटनात्मक जबाबदाऱ्या स्वीकारत सुप्रिया यांनी राजकारणात लक्ष घातले. त्या राजकारणात सामील झाल्या कारण मुलाची आणि मुलीची संपूर्ण जबाबदारी-म्हणजे त्यांना शाळेतून आणणे, त्यांचा अभ्यास घेणे ही जबाबदारी सुप्रियार्जींच्या सासू-सासन्यांनी स्वतःहून घेतली आणि त्यामुळे असे सामंजस्य असल्याने सुप्रियार्जी राजकारणात यशस्वीरीत्या कार्यरत आहेत.

सुप्रिया सुळे यांनी लग्नानंतर आणि कौटुंबिक जबाबदारी पूर्ण करीत राजकारणात उतरण्याचे ठरवले. २००८ मध्ये त्या राज्यसभेच्या सदस्या झाल्या, खासदार झाल्या. कालांतराने त्यांनी २००९ मध्ये बारामती लोकसभा मतदारसंघातून लोकसभेची निवडणूक लढवली आणि त्या वेळी गाफील न राहता त्यांनी संपूर्ण लोकसभा मतदारसंघांत सर्व ठिकाणी भेटी दिल्या. लोकांचे प्रश्न आणि अडचणी समजून घेतल्या आणि त्यावर तत्काळ कारवाई करून ते प्रश्न, अडचणी मार्गी लावल्या. मी स्वतः त्याचा साक्षीदार आहे, कारण माझे मतदान त्यांच्याच मतदारसंघात आहे. त्यामुळे लोकसभा निवडणुकीत त्यांनी सर्वाधिक मेहनत घेतलेली मी पाहिली आहे आणि त्यामुळे च सुप्रिया

अल्पावधीतच लोकप्रिय झाल्या, खासदार झाल्या. त्यानंतर बारामती मतदारसंघात बदलत्या काळानुसार नवनवीन विकास योजना आणण्याचे कार्य सुप्रियाजींनी केले. महिला धोरणांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी व्हावी, महिलांनी प्रत्यक्षात राजकारणात उतरावे, यासाठी यशस्वी कार्य केले. महिला धोरण आल्यावर देखील महिला फक्त निवडणुकीत लोकांच्यात दिसायच्या आणि त्या निवडून आल्यावर प्रत्यक्षात कारभार मात्र पुरुषच करायचे. शिवाय प्रत्येक राज्यात १००० पुरुषांमागे असलेल्या महिलांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत होती. भारतात २०११च्या जनगणनेनुसार एक भयानक स्वरूप समोर आले. १०,६३३,२९८ नवीन जन्मलेल्या मुलांच्याबरोबर ९,६७७,९३६ एवढी मुलींची संख्या होती. म्हणजे १ कोटी लोकसंख्येला जवळपास ४ लाख जन्मलेल्या मुलींची संख्या कमी होती. महाराष्ट्र राज्यदेखील त्याला अपवाद नव्हते. महाराष्ट्रात २०११ च्या जनगणनेनुसार ० ते १ वर्ष असलेल्या मुलांची संख्या ९४६,०९५ तर मुलींची संख्या ८२९,४६५ होती. म्हणजे १००० मुलांमागे ८७० मुलींची संख्या होती.

दिवसेंदिवस ही मुलींची संख्या कमी होत होती. त्यामागे नव्ही काय कारण आहे, हे शोधणे गरजेचे होते. अधिकचा तपास झाल्यावर असे लक्षात आले की बाळाची तब्येत कशी आहे, यासाठी सोनोग्राफी करताना लिंगनिदान केले जाते आणि मुलगी असेल तर गर्भपात करून त्या मुलींची हत्या केली जात होती. हे थांबले पाहिजे, नाहीतर भविष्यात मोठ्या अडचणीना सामोरे जावे लागेल, याची जाणीव टूरटूषीच्या सुप्रियाजी यांना झाली.

ही परिस्थिती बदलावी म्हणून सुप्रियाजींनी २०११ मध्ये स्त्रीभूषण हत्येविरुद्ध देशभर 'मुलगी वाचवा' मोहीम राबवली. सोनोग्राफी करताना लिंगनिदान करून माहिती देणाऱ्या डॉक्टरांना कडक शिक्षा जाहीर करण्यात आली. गर्भपात करण्यावर निर्बंध आणण्यात आले. त्यामुळे कडक कायदा आणि प्रबोधन, समाजजागृती या माध्यमांतून सुप्रियाजींनी देशभर 'मुलगी वाचवा' मोहीम राबवली. त्याचा परिणाम समाजावर झाला, जागृती वाढली. मुलगा आणि मुलगी समान ही स्वीकाराहता वाढली.

मुलगी वाचवा मोहीम यशस्वी झाल्यावर सुप्रियाजींनी १० जून २०१२ पासून 'राष्ट्रवादी युवती कॉँग्रेस' अशी नवी संघटना सुरु करून कॉलेजमधील तरुणींना राष्ट्रवादी कॉँग्रेसमध्ये येण्यासाठी दरवाजे खुले केले. महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यांत राष्ट्रवादी युवती कॉँग्रेसची संमेलने भरवण्यात आली. त्यामध्ये

नवतरुणीना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. महिलांच्या नावावर राजकारण करणाऱ्या पुरुषांना थोड्याफार प्रमाणात का होईना पण आळा बसला. खासदार सुप्रिया सुळे यांचे दिवसभराचे वेळापत्रक हे अत्यंत बिझी असते. सकाळी दिवसभराचे नियोजन निश्चित झाल्यावर सुप्रियाजी कामकाजाला सुरुवात करतात. मतदारसंघात विविध ठिकाणी भेटी देण्याच्या हेतूने सुप्रियाजी सकाळी लवकरच निघतात. अनेकदा त्या वृत्तपत्रेदेखील गाडीतच वाचतात. बारामती लोकसभा मतदारसंघात एकूण सात तालुके आहेत – बारामती, दौँड, इंदापूर, भोर, वेल्हे, मुळशी आणि पुरंदर. हा मतदारसंघ प्रचंड मोठा आहे. त्यामुळे एका तालुक्यामधून दुसऱ्या तालुक्यात जाण्यासाठी तीन ते चार तास लागतात, पण सुप्रियाजी हे सर्व स्वीकारून कार्यरत राहतात. सुप्रियाजींच्या मतदारसंघात देशातील सर्वोत्तम असलेले ‘आयटी पार्क’ आहे. त्या ठिकाणी इन्फोसिस, टेक महिंद्रा, टाटा कन्सल्टन्सी सर्विसेस, विप्रो सारख्या ४०० हून अधिक आयटी कंपन्या कार्यरत आहेत. हिंजवडी आयटी पार्क मध्ये ६ लाखांहून अधिक आयटी इंजिनीअर्स कार्यरत आहेत.

एवढ्या कंपन्या आणि लाखो इंजिनीअर्स पण कमी रस्ते आणि मुंबई-बैंगलोर हायवेचा ट्रॉफिक यांमुळे या भागात वाहतुकीची मोठी समस्या आहे. त्यासाठी सुप्रियाजींनी पुढाकार घेऊन एक्सप्रेस बसेसची सार्वजनिक व्यवस्था करून ट्रॉफिक कमी व्हावा यासाठी उत्तम प्रयत्न केले आहेत.

सार्वजनिक कार्यक्रम हे शक्यतो कधीच वेळेत सुरु होत नाहीत. कार्यक्रमामध्ये जनतेच्या वेळेपेक्षा नेत्यांच्या वेळेला अधिक महत्त्व दिले जाते. पण खासदार सुप्रियाजींनी सार्वजनिक कार्यक्रम वेळेत सुरु करण्याची सर्वोत्तम प्रथा त्यांच्या मतदारसंघात ठेवली आहे.

बारामती लोकसभा मतदारसंघाच्या खासदार असण्याबरोबरच देशभरातील राष्ट्रवादी युवतींना योग्य मार्गदर्शन करून समाज परिवर्तन आणि विकास करण्याचे कार्य लोकप्रिय झालेल्या सुप्रिया करीत आहेत.

सुप्रिया त्यांच्या कर्तृत्वशैलीने लोकप्रिय झाल्या आहेत.

पॉवर्कीती

बोले तैसा चाले । त्याची वंदीन पाउले ॥
अंगे झाडीन अंगण । त्याचे दासत्व करीन ॥
त्याचा होईन किंकर । उभा ठाकेन जोडोनि कर ॥
तुका म्हणे देव । त्याचे चरणी माझा भाव ॥

- संत तुकाराम

जो 'जसा बोलतो त्याप्रमाणेच वागतो' त्याच्या पाउलांचे मी वंदन करतो.
त्याच्या घराचे अंगण मी स्वतःच्या अंगाने झाडीन, त्याचा दास बनून राहीन.
त्याचा दास होऊन त्याच्या सेवेसाठी नेहमी त्याच्यासमोर हात जोडून उभा
राहीन. माझ्यासाठी तोच देव आहे आणि त्याच्या चरणीच माझा प्रेम भाव आहे.

शरद पवार साहेबांनी बोलल्याप्रमाणे एक अपत्य हे बोल प्रत्यक्षात खरे केले
मुलगा आणि मुलगी समान ही शिकवण फक्त बोलण्यासाठी नव्हे तर प्रत्यक्षात
अवलंबन करण्यासाठी असते. साहेबांनी आपल्या मुलीला सर्वोत्तम शिकवले
संस्कार केले. साधी राहणीमान आणि उच्च विचार ही पद्धती फक्त स्वतःसाठी नव्हे
तर आपल्या मुलीने सुद्धा अवलंबली ह्याचा त्यांना विशेष आनंद आहे. आपल्या
मुलीला विशेष पद व सन्मान हे त्यांनी पक्षात कधीच होऊ दिले नाही, तर व्यक्तीने
स्वकर्तृत्वातून ते मिळवले पाहिजे आणि त्यासाठी आवश्यक ती मेहनतदेखील
घेतली पाहिजे. हे सुप्रिया ताई ह्यांच्या काम करण्याच्या पद्धतीवरून लक्षात येते.

सुप्रियाताईंनी ही जबाबदारी स्वीकारून आपल्या मुलांना देखील उत्तम संस्कार
दिले व जबाबदारी पार पाढल्यावरच योग्य वेळी म्हणजेच राजकारणात पूर्णवेळ
उत्तरल्या आणि पवार कुटुंबाची असलेली लीगसी म्हणजेच कार्यपद्धतीचा वारसा
त्यांनी शिवधनुष्याप्रमाणे पेलला.

पॉवर नीती नुसार ज्याठिकाणी फोकस असतो त्याच ठिकाणी ऊर्जा वाहते,
त्यानुसार प्रत्येक कार्य उत्तम टीम मॅनेजमेंट व योग्य त्या ठिकाणी जबाबदारी देवून
पार पाडावे. जसे की लोकप्रिया झालेल्या सुप्रिया ह्या त्यांच्या आईच्या उत्तम
पालकत्वामुळेच, कारण शरद पवार साहेबांच्या पत्नी प्रतिभाताई पवार ह्यांनी
पडूयामागे जबाबदाच्या खंभीरपणे जोपासल्या त्यामुळेच आयुष्यात एक सर्वोत्तम
समतोल साहेबांना साधता आला. त्यामुळे पालकत्व हे देखील यशस्वी जीवनात
तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे.

अमृतमहोत्सवी पवार साहेब

घटा बघता पाच दशकांहून अधिक काळ राजकारणात यशस्वी असलेले पवारसाहेब यांचा ७५ वा वाढदिवस झाला. मागील पाच दशकांत साहेबांनी काय कारकीर्द केली, याची महती दिल्लीमधील भव्य-दिव्य संस्मरणीय कार्यक्रमातून दिसून आली. मलादेखील त्या कार्यक्रमाला जायचे होते, पण प्रचंड गर्दीमुळे 'एंट्री पास' न मिळाल्याने मला जाता आले नाही. कार्यक्रमाची सुरुवात एक महिना अगोदरच सुरु झाली होती. राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीने भारतातील सर्वच क्षेत्रांतील अति महत्त्वाच्या असलेल्या व्यक्ती (व्हेरी इम्पॉर्टन्ट पर्सन्स) आणि ज्यांचे पवार साहेबांबरोबर उत्तम संबंध आहेत त्यांना बोलावले होते. त्यामध्ये राजकारणी, इंडस्ट्रियालिस्ट आणि ख्यातीप्राप्त अशा व्यक्तींना बोलावले होते. शरद पवार साहेबांचा अमृतमहोत्सवी वाढदिवस साजरा करण्याबरोबरच पवार साहेब लिखित 'लोक माझे सांगाती' या ३७५

पानी मराठी, हिंदी, इंग्लिश, गुजराथी, उर्दू अशा पाच भाषांतील पुस्तकांचा प्रकाशन सोहळा आयोजित करण्यात आला होता.

१२ डिसेंबर २०१६ रोजी शरद पवार साहेबांनी वयाची ७५ वर्षे पूर्ण केली. त्या निमित्ताने राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीच्या नेत्यांनी दिलीत १० डिसेंबर २०१६ रोजी विज्ञान भवन येथे महोत्सव आयोजित केला. त्यावेळी भारतामध्ये एक ऐतिहासिक घटना घडली, जी यापूर्वी इतिहासात कधीही घडली नाही. एकाच व्यासपीठावर भारताचे राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपतींपासून ते आजी-माजी पंतप्रधान, लोकसभा अध्यक्ष, राज्यपाल, देशभारातील विविध राज्यांचे मुख्यमंत्री, केंद्रीय मंत्री, सामाजिक मान्यवर व इतर क्षेत्रांतील दिग्गज मान्यवर उपस्थित होते. या कार्यक्रमात देशाचे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी, उपराष्ट्रपती हमीद अन्सारी, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी, काँग्रेस अध्यक्षा सोनिया गांधीजी, लोकसभा अध्यक्ष सुमित्रा महाजन, माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग, ज्येष्ठ भाजप नेते लालकृष्ण अडवाणी, पंजाबचे माजी मुख्यमंत्री प्रकाशसिंह बादल साहेब, समाजवादी पार्टीचे सर्वेसर्वा व उत्तर प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री व माजी संरक्षणमंत्री मुलायम सिंग यादव, माजी केंद्रीय मंत्री व बिहारचे मुख्यमंत्री नितीश कुमार, माजी केंद्रीय मंत्री व जम्मू-काश्मीरचे मुख्यमंत्री फारुख अबुल्हा, माजी केंद्रीय मंत्री व मुख्यमंत्री लालप्रसाद यादव, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीचे ज्येष्ठ नेते सीताराम येचुरी, कॅबिनेट मंत्री वेंकय्या नायडू, राजस्थानच्या मुख्यमंत्री वसुंधरा राजे, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, माजी केंद्रीय कॅबिनेट मंत्री गुलाब नबी आझाद, इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे उपाध्यक्ष आणि युवक काँग्रेसचे अध्यक्ष राहुल गांधी, कॉर्पोरेट क्षेत्रातील उद्योगमहर्षी उद्योगरत्न रतन टाटा, जगातील सर्वाधिक श्रीमंतांपैकी मुकेश आणि अनिल अंबानी, आदित्य बिला, आदी गोदरेज असे सर्व उद्योगमहर्षी उपस्थित होते. सिनेसृष्टीतील अनेक मान्यवरांची देखील या कार्यक्रमामध्ये उपस्थिती होती. कार्यक्रमाची सुरुवात भारतीय राष्ट्रगीताने झाली. ‘भारत माता की जय’ झाल्यावर संपूर्ण विज्ञान भवन शरद पवार साहेबांच्या जयजयकाराने दुमदुमून निघाले. अमृतमहोत्सवी पवार साहेबांनी आपला उजवा हात वर करून इशारा दिला आणि क्षणात सर्व घोषणा थांबल्या. राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीचे प्रवक्ते व खासदार प्रफुल्ल पटेल यांनी प्रास्ताविकपर स्वागत केले.

सदा काम मे जुटे रहे, पर स्वयं रहे निष्काम!

रखा देशके हितों को आगे, तभी हुआ है नाम!

असे उद्गार काढीत अनोख्या शेरोशायरीच्या अंदाजामध्ये त्यांनी पवार साहेबांवर स्तुतिस्तुमने उधळली. खासदार प्रफुल्ल पटेल व खासदार सुप्रिया सुळे यांनी सर्वांचे पुष्पगुच्छ देऊन स्वागत केले.

जिस दिनसे चला हूँ, मंजिल पे नजर है!

मुडकर मैने कभी देखा नही है!

१० डिसेंबर २०१५ रोजी अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त विज्ञान भवन, दिल्ली येथे शरद पवार साहेबांनी केलेले भाषण :

राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी, उपराष्ट्रपती मुहम्मद हमीद अन्सारी, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी, लोकसभा अध्यक्ष श्रीमती सुमित्रा महाजन, भारतके पूर्व प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंहजी, काँग्रेस पार्टी अध्यक्षा श्रीमती सोनिया गांधीजी, ज्येष्ठ नेता लालकृष्ण अडवानीजी, पंजाब के मुख्यमंत्री सरदार फरतेसिंह बादल साहब, बिहार मुख्यमंत्री नितीशजी, महाराष्ट्रके मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, नैशनल कॉन्फरन्स के नेता डॉ. फारुख अब्दुल्लाजी, मुलायमसिंह यादवजी, लालप्रसाद यादवजी, सीताराम येचुरीजी, राजस्थान की मुख्यमंत्री वसुंधरा राजे, काँग्रेसके उपाध्यक्ष राहुल गांधी, भारत सरकारके मंत्रीमंडल के सन्माननीय सदस्य, संसदके सदस्यगण, विविध विधानसभाके सदस्यगण, और देशके सभी राज्यसे आए हुए सन्माननीय अतिथीगण, बहनो और भाइयों!

आजका दिन मेरे लिए एक सौभाग्य का दिन है! व्यक्तिगत जीवनमें ७५ साल, राजनैतिक जीवनमें ५५ साल, और संसदीय जीवनमें एक सालके बाद ५० साल होंगे! और ऐसे अवसरपर देश के गणमान्य नेताओंके और आपके सामने, यहाँ दो शब्द बोलने के लिए मैं खड़ा हूँ! और इसीलिए मैने कहाँकी मेरे लिये सौभाग्यका दिन है! मैं नहीं जानता की, इतने सालोंसे लोगोंने मुझे, राज्य में और देशमें काम करनेका मौका दिया, तो मेरी योग्यता क्या है? और कहाँ तक मैने समाजकी, और देशकी सेवा करनेके लिये प्रयास किया! मगर आप सब लोगोंकी उपस्थिती देखनेके बाद, मुझे महसूस होने लगा, जो कुछ प्रयास और परिश्रम किया उसका रेकग्रिशन, देशके सभी वर्गके राजनैतिक दल, दिग्गज, इंडस्ट्री मीडिया, कई ऐसे वर्ग हैं, इन सभी लोगोंसे आज मुझे मिल रहा है! १९६७ से आज तक चाहे विधानसभा हो, चाहे संसद हो प्रतिदिन देशके लिए कुछ ना कुछ करनेका मौका

मुझे लोगोंने दिया! मैं याद करता हूँ, इसकी सुरुवात जैसे मैंने कहाँ, विधानसभा से शुरू हुई! तो जो मतदाता, जिन्होंने मुझे पहली बार विधानसभामें भेजा, वही मतदाता, चाहे बारामती हो, चाहे म्हाडा क्षेत्र के हो, लगातार चौदह चुनाव में राज्यमें और यहाँ भेजनेका काम इसी मतदाता ने किया! और इसलिये मुझे इन सब लोगोंको धन्यवाद देना चाहिये! क्योंकी उनका विश्वास और समर्थन मेरे लिए एक अपूर्व उपलब्धी है ! जब मैं मेरे राजनीती के बारेमें सोचता हूँ, तो मुझे याद आती है, की जब मेरी उमर अठरा थी तब मैं कॉंग्रेस पार्टीका ऑफिटिव सदस्य बना! और यूथ कॉंग्रेससे काम करना शुरू किया! जो काम करनेके लिये, मेहनत करने के लिये, जो कुछ कोशिश होती थी, उसपर ध्यान देकर उस समय के महाराष्ट्र के नेता स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण उन्होंने मुझे संघटनमें, संसदीय क्षेत्रमें, शासनमें काम करनेका बहोत बड़ा मौका दिया! इस बड़े राष्ट्रके बो सुपूत थे, स्वातंत्र्य सेनानी थे! आज्ञादीके बाद इस देशका नक्शा बदलने के लिए चाहे पंडित जवाहरलाल नेहरू हो, चाहे श्रीमती इंदिरा गांधी हो, चाहे लालबहादुर शास्त्री जी हो! इन सभीके साथ मिलकर देशका चेहरा बदलनेके लिये जिन लोगोंने कार्य किया इनमेंसे एक वरिष्ठ नेता थे! राजनीतीमें और खासकर संसद में किस तरहसे सभ्यतासे काम करना चाहिए इसका आदर्श उन्होंने हमारे सामने दिया! और इसलिये जब मैं सोचता हूँ, इतने साल चाहे विधानसभा हो या राज्यसभा हो, चाहे लोकसभा हो, सुमित्राजी (सध्याच्या लोकसभा अध्यक्ष यांना संबोधन), एक दिन भी कभी ऐसा आया नहीं, की जिस दिन सदनकी मर्यादा छोड़कर हमने कुछ कदम उठाये! ना कभी सामने गये, या कामकाज में रुकावट करणेके लिए कुछ कदम उठाये! लोग हम सब लोगोंको भेजते हैं, लोगोंकी भावना होती है, अपेक्षा होती है, की सदन चलना चाहिए और लोगोंकी समस्याके बारेमें वहाँ ठीक तरह से बात होनी चाहिए! भले हुक्मत में बैठनेवालें लोगोंकी कमीयां हो, तो उसे सामने लाने का अधिकार है! मगर जब तक सदन चलेगा, तब तकही लोगोंकी समस्या हम सामने ला सकते हैं! और इसमें जो दुरुस्ती करणेकी आवश्यकता है वो कर सकते हैं! और इसीलिए चव्हाण साहबसे संसदीय शिष्टाचार और मर्यादा इस बारेमें कुछ सीखनेका मौका मुझे मिला, और इसकी

मुझे हमेशा खुशी है! बहनों और भाइयों, इस बातको कहनेमें मुझे बड़ा गर्व महसूस होता है, कि १२५ करोड़ की आबादीवाला बहुभाषी, बहुधर्मी हमारा देश विश्वका सबसे बड़ा लोकतंत्र है! जिसे पुरा विश्व, एक उभरते महाशक्तीके रूपमे देखता है! और इसलिये मेरा पूरा विश्वास है, कि हम अपने बहुवादी धर्मनिरपेक्ष सहिष्णू और उदारचरित्र को अक्षुण्ण रखकर अपने विविधताके साथ विकास क्षेत्रमें अग्रेसर रहेंगे! मेरा यह दृढ़ अनुभव है कि आर्थिक और सामाजिक जरीयेसे ही गरीबी और अभाव को दूर किया जा सकता है! इसलिये मेरे राज्यमें हो या राष्ट्रमें हो, राजनीतीमें मैने हमेशा विकासके लक्ष्य को सर्वोत्तमपरी सामने रखा! विकास के माध्यमसे ही धर्म, क्षेत्र, भाषा आदि उसके ऊपर उठकर जनताकी बीचमें सदबा और एकता मजबूत किया जा सकता है, और विकास ही अंतिमतः लक्ष्य है! जिसके माध्यमसे सभीको सुख-समृद्धि और सम्मान दिया जा सकता है!

मेरे जीवनके कई साल किसानोंकी समस्या पर ध्यान देनेके लिये गये! और मुझे खुशी है और मुझे इस बात की याद है कि २००४ में डॉ मनमोहनजी के नेतृत्वमें जब मुझे कृषी क्षेत्र में काम करने का मौका मिला, एक आठ या दस दिन के बाद डॉक्टरसाहब मुझसे थोड़े नाराज हो गये और उन्होने मुझे कहा, की अनाजके स्थितीके बारेमें आपका ठीक तरहसे ध्यान नहीं है, अपनी स्टॉककी स्थिती अच्छी नहीं है ! अभीतक आपने इम्पोर्ट करनेके लिए कदम क्यों नहीं उठाये! मुझे मालूम था, की इम्पोर्ट करनेकी आवश्यकता थी, पर मेरा मन तैयार नहीं होता था! इम्पोर्ट करनेके लिए स्वाक्षरी करनेके लिये मुझे दुःख होता था। इतना बड़ा देश, शेतीके क्षेत्रमें मेहनत करनेवाला किसान और ऐसे स्थिती में आयात करनेके लिये कदम उठाते हैं, यह स्थिती ठीक नहीं है ! और इसलिये ध्यान दे दिया, किसानोंका और जो कोई सायंटिफिक कमिटी है उन्होने बहोत बड़ा योगदान दिया। इन सभीका आपका मै आभारी हूँ !आज देश ना सिर्फ देशकी अनाजकी और भूक की समस्या हल करनेके कामयाब हो गया, मगर दुनिया का सबसे अच्छा एक्सपोर्टर बन गया! दो साल पहले चावलका सबसे बड़ा एक्सपोर्ट करनेवाले देशमें भारत सबसे बड़ा देश बना। गेहूँ, चीनी, और कपास इसकी निर्यात करनेवाला दुनियाका दो क्रमांक का देश भारत

बन गया! यह सब उपलब्धियां मिट्टीपर ध्यान देनेवाले किसानकी मेहनत और पसिनेसे देशमें हो गयी; और इसलिये मुझे इस बात की बड़ी संतुष्टि है! मेरे जीवनमें ७५ वर्षके पर्वमें मुझे मेरे माता-पिताकी याद आती है। मेरे पिताजी सहकारिता काम करनेवाले एक व्यक्ति थे! मेरी माँ बहोतसे लोगों मालूम नहीं होगा; स्वतंत्र आंदोलनसे पहले पूना डिस्ट्रिक्ट की पंचायतमें काँग्रेस की तरफसे १९३५ में चुनकर आनेवाली पहली महिला थी! और उन्होने एकही काम किया, की हमारी नयी पिढ़ी कैसे शिक्षित हो सकती है, और इसलिये उन्होने शिक्षाके क्षेत्रमें ज्यादा ध्यान दिया और अखिरतक उस क्षेत्र में जो कुछ कर सकती थी, उन्होने योगदान दे दिया! और इसलिये मैं खुद राजनैतिकमें जैसे ध्यान देता हूँ, वैसे शिक्षा के क्षेत्रमें ध्यान देता हूँ! और विशेष तर नारीशिक्षा पर काफी जोर देनेकी आवश्यकता है! यह मर्दों नजर रखते हुए मैं इस रास्तेसे जाने के लिये हमेशा कोशिश करता हूँ! मुझे पुरा विश्वास है, मेरी मान्यता है, कि शिक्षाके बिना विकास और अच्छी नागरिकता का संभव नहीं और किसी समाजको बेहतर समाजमें बदलनेके लिये नारी शिक्षा और नारी सशक्तीकरण यह पहली शर्त है! आज इस मौकेपर मैं कोई लंबि व्यक्तव्य देना नहीं चाहता; मैं कभी कभी आत्मविश्लेषण भी करता हूँ, और जो कुछ कमिया मेरी व्यक्तिगत जीवन में आयी है उसे दुरुस्त करनेके लिये अभी भी क्या कर सकते हैं इस बारेमें सोच सकता हूँ! आप सब महानुभव यहाँ आये, अपनी शुभकामनायें दी! सभी माननीय, राष्ट्रपतीजी, माननीय उपराष्ट्रपतीजी, माननीय प्रधानमंत्रीजी, माननीय सोनिया गांधीजी और अन्य नेताओंके कुछ शब्द सुननेके लिये आप यहाँ आये हैं, इसलिये मैं अपना व्यक्तव्य समाप्त करके आप सबको फिरसे धन्यवाद देता हूँ, नमस्कार जय हिंद!

भारताचे महामहिम राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी शरद पवार साहेबांना
अभीष्टचित्तन केले, जुन्या आठवणींना उजाळा दिला.

President Pranav Mukharji

Talk on the occasion of 75th birthday of Sharad Pawar.

When I look around the gallery of vegan haven, one impression comes to my mind. This speaks inherent strength of Indian Democracy.

And that strength as on occasion, irrespective of the party's ideology approach doctor they can come together and they deal on certain issues.

This is one such occasion, whether it is on the platform or it is in the audience, I find the entire cross sections of entire political opinions, represented here. I thank Sharad Pawar for providing an opportunity to all of us on his 75th birthday. December is very important in the life of Indian political leaders, as it is demand on which we celebrate the anniversary of many eminent political leaders. Just on 9th December, we celebrated birth anniversary of Soniyaji. Shortly we will celebrate birth anniversary of Anthony ji And on 25th December is the birth anniversary of former Prime Minister Atal Bihari Vajpayi.

Sharad Pawarji, I knew him for decades, though before 1984 he did not come to centre of politics. He mainly confined his activities in Maharashtra. As one of the youngest Chief Minister of Maharashtra in 1978 at the age of 38. Thereafter, years later off course he shifted to in national politics And was elected to parliament. At the age of 27, he entered into Maharashtra assembly, and since then till today there is

introduction of his legislative life, either in assembly or in parliament. I have no doubt, in two years, he will provide us an opportunity to facilitate him on his completion of fifty years of legislative life. He speaks his acceptance to his people, the confidence which he enjoys with the people of this country.

Former Prime Minister, Dr Manmohan Singh referred to his contribution as Agricultural Minister, and I still remember because I had small side role when I was negotiating with him about the portfolio and other things. To my surprise, when former defence minister of India suggested, he would like to have Agricultural Ministry. And when I left active political life on being elected to the office of the President of republic, I recognised, how wise his decision was? Because if today India is second largest producer of wheat and rice in the world, and converting the country from net importer to net exporter-the substantial contribution has been made by him. Over last ten years, continues holding this important Ministry.

He is very royal in his public life. Once I had the privilege of visiting his village, and I found how an area? Which is absolutely divided of any natural resource including water, with the simple application of the technology, could be converted into a prosperous area and richest remark of agricultural hub and model could be duplicable in many other areas. He was chosen by the Prime Minister P V Narasimhrao as defence minister in 1991; but because of certain situation, it was felt necessary to go back as Chief Minister of Maharashtra. If I remember correctly, the date just around 6th December he took over as Chief Minister, and in less than a week, the series of blast took place in Bombay which is known as Mumbai blast. And without any wastage of time he brought back normalcy in the large economic centre of India. Which was appreciated by even critical media, particularly uses the phrase which I still remember "Salaam Mumbai Salaam Sharad Pawar ji..."

Many more happy returns of the day.

Soniya Gandhi's Talk on Sharad Pawar, on the occasion of his 75th Birthday.

Well, we have come together, across party line on this auspicious occasion of Sharad Pawarji's 75 birthday.

I have known him for more than two decades. His association with the congress party is of course much much longer.

Going back to his younger days, when he took his first steps into politics.

We may have differed on some occasions, perhaps on many occasions.

As any two individuals would do in democratic system. But what has been always constant is our respect for each other. And the mutual belief that the legacy of our founding father should be protected preserved and promoted.

Although he parted ways with us, the, Congress Party, NCP has been our valued alliance. Sharad Pawarji has records of enduring achievements in whatever positions he has occupied. It would need much more than just this one function to enumerate and celebrate them all. He was off course Chief Minister of Maharashtra four times and he is still remembered for his leadership and then his effective administration. He was defence minister and more recently he was agricultural minister for a record of ten years, between 2004 to 2014. No one else would have been in that crucial position for such a long

time. He was a natural choice, in fact he owned his choice. His score was impactful and so several new achievements. He spoke up with passion for more profitable msp. During his tenure productions in rice-wheat reached record level. He imparted fresh impetus to agricultural research. And his contribution to the development in particular horticulture was widely acknowledged.

And these are just few of his numerous achievements. Presence of so many personalities today, cutting across the political spectrum is testimony of Sharad Pawarji's unique talent. His friendship with political opponent's adversaries and legend.

In the Modern Language of IT his networking skills are remarkable.

And those skills are much needed, when politics takes on bitter partitions and flavours as it does quite often.

He is politician through and through in the best sense of that term.

No tribute to Sharad Pawarji can be complete without reference to his fondness for cricket. Not many know that his father in law, who tragically died at a very young age, was a leg spinner, who played seven test matches for India. Perhaps this could have been one influence on him apart from the fact, that he has spent so much of his life in Mumbai, which has been the credo of much of our cricketing talent. Whatever it is, he has given to Indian cricket administration the famed to sharad pawar expertise.

I must make special mentain of his wife Pratibhatai. She has always remained in that back frown but I am sure she has been anchor of his life over half century. Coincidentally her own birthday is one day after sharad pawarji. And I would like to convey my good wishes to her in advance.

In his daughter Supriya the country has found young and promising leader who has already made an impressive mark in the parliament and now I end by wishing Sharad Pawarji all the very best crossing the milestone and May he continue to bat as he has been doing and score at least for a century.

**भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे
शरद पवारांच्या ७५ व्या वाढदिवसानिमित्त झालेले भाषणः**

इस समारोहके केंद्रबिंदू शरदराव और प्रतिभाताई है! इस अमृत महोत्सव वर्षपर श्रीमान शरदरावको मनःपूर्वक अभिनंदन करता हूँ! उन्हे बहोत बहोत बधाई देता हूँ! जब हम छोटे थे, तो सुना करते थे! ‘अमल करो ऐसा, अमन में। जहाँ से गुजरे तुम्हारी नजरे। वहा से तुम्हे सलाम है। आज शरदरावजी का जीवन देखते हुए लगता है! जहाँ भी उनकी नजर गुजरेगी, सब दोस्त उनको सलाम करेंगे! और उसका कारण, करीब करीब पाच दशकसे ज्यादा अखंड एकनिष्ठ साधना! One Life One Mission यह हम सुनते है! लेकिन उसके लिए आपने आपको खफा देना सरल नहीं होता! ज्यादातर आळादी के बाद, खास करके सत्तरके दशकके बाद, देशमे जो नेतृत्व आ रहा है, वो राजनैतिक आंदोलनके कोकसे पैदा होकर आ रहा है! लेकिन शरदराव रचनात्मक कामोंके कोकसे पैदा हुए राजनेता है! पिताजी को ऑपरेटिव मुब्हमेंट से जुडे थे, माँ राजनैतिक जीवनके बाद भी शिक्षाकि प्रति समर्पित थी! जितना निकटसे मैने उन्हे देखा है, उनके जीवनमें आज भी शरदराव, जब भी हम उनसे मिलते है, या अगल बगलके लोगोंसे हम जानते है, अधिकतम उनका समय रचनात्मक

कार्योंमें लगा हुआ है! आज कोई भी बारामती जाकर देखेगा, तो चारों तरफ रचनात्मक गतिविधियोंमें शरद पवार की महक आएगी। और इसलिए राजनैतिक जीवन होनेके बाद भी, उनका मूल पिंड रहा है वो रचनात्मक गतिविधियोंका रहा है! और इतने लंबे अर्सेंकी राजनैतिक सफलता का मूल भी, वो रचनात्मक गतिविधी है! आजके राजनैतिक जीवन में जीनेवाले लोगोंको शायद उसका मूल कम समजमें आता है, लेकिन शरदराव अपने आपमें एक उदाहरण है, कि उस रचनात्मक काम के अधिष्ठानने ही, इस राजनैतिक जीवनको हमेशा ताकत दीई है! और उनका नित्य नूतन सोचना, नया करना, सीखनेका जो स्वभाव बना, वो भी इन रचनात्मक प्रवृत्तीके कारण बना है! और उसके लिए वो समर्पित रहे हैं। कोअॉपरेटिव्ह जीवनको भी उन्होंने समर्पित भावसे जिया है!

मुंबईमध्ये ११ डिसेंबर २०१५ रोजी षण्मुखानंद हॉलमध्ये...

देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळख असणाऱ्या मुंबईमध्ये ११ डिसेंबर २०१५ रोजी षण्मुखानंद हॉलमध्ये, महाराष्ट्राचे सर्वच पक्षांचे मान्यवर नेते, देशातील सर्वोत्तम दिग्गज ज्यांचे महाराष्ट्रात मुख्यालय आहे, असे दिग्गज उपस्थित होते. राजकीय नेत्यांमध्ये शिवसेना पक्षप्रमुख उद्घव ठाकरे, महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना अध्यक्ष राज ठाकरे, काँग्रेसचे राष्ट्रीय नेते व महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री नारायण राणे, शिक्षणतज्ज्ञ व माजी मंत्री पतंगराव कदम, सर्व आजीमाजी मंत्री, आमदार, खासदार व पदाधिकारी उपस्थित होते. त्यामधील काही मान्यवरांनी शरद पवार साहेबांना शुभेच्छा दिल्या त्या पुढीलप्रमाणे :

माजी केंद्रीय गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे

गेल्या पंचेचाळीस वर्षाचा माझा आणि शरदरावांचा प्रवास बरोबरीचा. त्यांना राजकारणामध्ये पन्नास वर्ष झाली. ते माझ्याअगोदर पाच ते सात वर्ष आमदार होते. मी एक साधा सबइन्स्पेक्टर होतो. त्यांनी माझ्या करंगळीला धरलं आणि मी कधी भारताचा गृहमंत्री झालो हे मला कळलंच नाही.

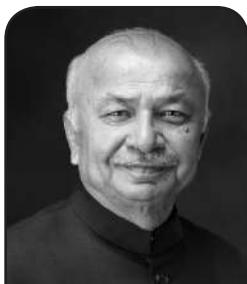
ही किमया माझी स्वतःची असेल का? मला कधीच असं वाटलं नाही. क्षणाक्षणाला मला राजकारणात पुढे नेणारे शरद पवारजी होते ही माझ्या मनामध्ये पक्की गाठ मी बसवली.

मला माहिती आहे, मी महाराष्ट्रात होतो, ते दिल्लीत होतो. मी दिल्लीत होतो, तेही दिल्लीत होते. राजकारणात बन्याच वेळेस असे होते की एक राजकारणी दुसऱ्या राजकारणी पक्षातल्या माणसाच्या पाठीमागे, चांगले बोलत नाही. पण मला माहित आहे की अनेक वेळेस शरदरावजी सोनिया गांधीच्याजवळ माझ्या विषयी बोलत. एखादं काम दिलं तर तो रिझल्ट देईल, अशा प्रकारची भूमिका ते तिथं मांडत असत, तीच भूमिका आमच्या आणि डॉ. मनमोहन सिंगांच्यात.

इतक्या राजकीय प्रवासामध्ये त्यांनी अशा अनेक तरुणांना घडवलं.

मी सत्तर-एकाहत्तरच्या दरम्यान त्यांच्याजवळ गेलो आणि तेब्बापासून मी फार बारकाइने त्यांच्या सर्व गोष्टी पाहतो. ते धीरूभाईशी कसे बोलतात आणि मुकेश अंबानींशी कसं बोलतात! पण त्याचबरोबर ते डांगेंशी कसं बोलतात

शरद पवार – पॉवर नीती | २५४

किंवा जॉर्ज फर्नार्डिस सोबत कसं बोलतात याचेही मी आँबङ्गव्हेशन केलं. अनेक गुणांना बरोबर घेऊन निघालेला हा नेता, महाराष्ट्राला पुढे घडवेल, असं यशवंतरावांना वाटलं आणि यशवंतरावांनी त्यांना आशीर्वाद दिला. महाराष्ट्रामध्ये त्यांनी सगळे सवंगडी असे काही जमा केले, निरनिराळ्या जातीच्या-धर्माच्या सगळ्या सवंगड्यांना त्यांनी एकत्र केलं. काँग्रेस फोरम फॉर सोशालिस्ट ॲक्शन नावाची काँग्रेसमधील एक दबावगट निर्माण करणारी ब्रांच त्यांनी निर्माण केली आणि त्याच्यातून संपूर्ण देशात त्यांचं नाव झालं. त्यांनी महाराष्ट्रामध्ये बरीच अशी तरूण मंडळी निवडली. मला आठवतंय, त्यांना नाद आहे नेहमी गरीब माणसांविषयी, दरिद्री माणसाला ते शोधण्याचा प्रयत्न करतात, पण हे करताना त्याच्यामध्ये काही स्पार्क आहे का हेही ते पाहत असतात.

एकनाथ साळवेंसारखा चंद्रपुरचा नेता, अंकुश टोपे भेटले होते. अंकुश टोपे येथे साहेबांना नमस्कार करायला आले होते, त्यांनाही असंच शोधून काढलं. गोविंदराव आदिक असतील. मी माझ्या आजच्या लेखात म्हटलेलं आहे, की काँग्रेसच्या अधिवेशनात पहिल्यांदा शरदराव चंदिगडला मला घेऊन गेले होते. हरिणामधील जगादरिच नावाचं गाव होतं आणि पहाटे पाच वाजता थंडीमधून ते आम्हाला चंदीगडला घेऊन जायचे. तिथे सगळ्या प्रमुख नेत्यांबरोबर ओळख करून द्यायचे आणि त्या चंदिगडच्या सभेमध्ये इंडिया इज इंदिरा-इंदिरा इज इंडिया म्हणून घोषणा केली. मी त्या वेळेस सगळं डोळ्यानी पाहत होतो आणि तेही अतिशय बारकाईनं.

तरूण मंडळी याचा अभ्यास करतात का ? हा ते विचार करायचे. माझ्या बाबतीत, मधल्या काळात आमच्यात काही मतभेद झाले असतील. पण मनाने आम्ही त्यांच्याबरोबरच होतो. शरदरावांच्या जवळ जी जी माणसे गेलेली आहेत त्यांना हाच सगळा अनुभव आला आहे, की शरदराव जितके कधी कधी कठोर वागतात तितके ते हृदयाने अतिशय मृदुल आहेत, आणि अतिशय प्रामाणिकप्रमाणे ते सहयोग करत असतात. ते राग कधी विसरतात हेच कळत नाही.

अनेक लोकांनी त्यांच्यावर प्रखर अशा प्रकारची टीका केली आणि आम्ही त्यांना विचारत असू की काल परवा त्यांनी एवढ्या तुम्हाला शिव्या दिल्या आणि आज तुम्ही त्यांच्याशी बोलताय आणि त्यांचं काम करताय, ते म्हणायचे की हेच राजकारण आहे आणि हेच समाजकारण आहे. महाराष्ट्र जर

घडवायचा असेल तर टीकेची कधी परवा करता कामा नये. ती टीका सहन करून तुम्ही पुढे गेले पाहिजे.

आम्ही जे काही थोडे शिकलो, आम्हाला जे काही कोणी राजकीय धडे दिले, माझ्या तर घराण्यात कोणीच राजकारणात नव्हते, शेड्युल कास्टमधील माणसाचे काय होते, बस म्हंटले की बसले. आम्ही पाहत होतो, की माझ्यापूर्वीचा जो आमदार होता, तो बस म्हंटलो की बसायचा आणि उठ म्हंटलो की उठायचा आणि अशा ठिकाणी शरदरावांनी मला उभे केले, गंपत तुम्हाला सांगतो. पहिल्या वेळेस तिकीट देतो म्हणाले, मोळ्या विश्वासाने मी सब इन्स्प्रेक्टरची नोकरी सोडली. इंटरकास्ट मैरेज, एक मुलगी एक वर्षाची. येथून माझे तिकीट फायनल झाले आणि दिल्लीमध्ये माझे तिकीट बदलले. म्हणजे तिकीटीही गेले आणि नोकरीही गेली. शरदराव आले. मी त्यांना रिसीव्ह करायला गेलो होतो. त्यांच्या डोळ्यात पाणी होते. आपल्या एका सहकाऱ्याकरिता आपला पराभव झालेला आहे पण मी त्यांना समजावत होतो. ‘अरे सुशीलकुमार’ हे बरोबर झालं नाही, अस म्हणत शरदराव मला अंधेरीला राहत्या घरी सोडायला आले. मी म्हणालो, शरदरावजी मी स्ट्रगल करणारा माणूस आहे. काही काळजी नाही. मी आपल्याबरोबर राहीन, सगळे काही कव्हर करीन असे सांगितले. पुढे १९७४ ची निवडणूक आली आणि मी निवडून आलो. पहिल्यांदाच जिंकून आलो आणि वसंतरावांच्या मंत्रिमंडळात मंत्री झालो. या सगळ्या कारकीर्दीमध्ये माझी काही योग्यता नव्हती, पण शरदराव प्रत्येक ठिकाणी हे नेहमी सांगायचे की शिक्षण करून आयटीआय स्कूलमधून आलेला आहे. कधी चंद्रशेखरला सांगायचे, कधी आर के सिंगा यांना सांगायचे. म्हणजे एखाद्याला पुढे न्यायचं ठरवलं, तर अशा प्रकारे ते त्यांला पुढे न्यायचं काम करायचे. शरदरावजी, तुम्ही खरोखरच मोठे नेते आहात. महाराष्ट्राला घडवण्यामध्ये आम्ही सर्व तुमचे फॉलोअर आहोत. जरुर आम्ही काँग्रेसमध्ये आहोत आणि ते राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये आहोत, पण मला वाटत नाही की आम्ही वेगवेगळे आहोत. काँग्रेस म्हणून हे नाते काँग्रेस म्हणूनच आहे. त्यांच्यातील काँग्रेस ही कधी गेली नाही आणि जाणारही नाही, हे मी तुम्हाला सांगतो. राष्ट्रवादी ही काँग्रेसंच आहे, आणि ती राष्ट्रीय काँग्रेसच आहे, फरक काय? पण शेवटी वेगळे झालो, तरी पुन्हा एक होऊन दहा वर्षे काम करून देशाला निर्णय दिला आणि जसे आपण पाहिले, तो काय उच्चांक गाठला... तांदूळ, गहू, जो आपण नेहमी सारखा आयात करीत

होतो, तो आता जगभरात आपण निर्यात करायला सुरुवात केली आणि दहा रुपये किंमत वाढायची या तांदळाला आणि गळ्हाला, तिथे दोनदोनशे रुपये पर किंटल भाव वाढवून दिला यां तांदळाला आणि गळ्हाला. मी पाहिलेले आहे, डॉ मनमोहन सिंग यांच्याशी स्पष्टपणे बोलताना, की शेतीच्या बाबतीत अशी ही भूमिका घेऊनच काम करावे लागेल. आज शरदरावांना ७५ वर्षे झाली. बारामतीला मला ते गाडीमध्ये घेऊन जायचे. मला काही कळत नव्हते. पोलीसमध्ये असल्यामुळे मला सवय होती जेवल्याबरोबर झोपायची आणि यांच्या बैठका चालायच्या रात्री. अकराला सुरुवात व्हायची, चांगले मटण वगैरे असायचे शरदराव असल्यामुळे. जेवण झाल्यावर मला जी काही गुंगी यायची, आणि शरदराव म्हणायचे, सुशीलकुमार ते काय म्हणतात यावर लक्ष आहे ना? मी म्हणायचो ‘हो हो’ लक्ष आहे. असे करून मी तयार झालो. हे सांगत असताना मला आनंद वाटतो, की ज्यांच्याबरोबर मी साथ दिली त्यांनी मला पूर्ण साथ दिली. शरद पवार साहेबांनी राजकारणी आयुष्याची ‘कोड ऑफ कंडक्ट’ म्हणजेच आचारसंहिता निर्माण केली, त्यांना शारदाई, वडील गोविंदराव आणि गुरुवर्य यशवंतराव चव्हाण साहेब यांच्याकडून संस्कार स्वरूपात ती मिळाली आणि ती पवार साहेबांनी प्रत्यक्ष अंमलात आणली. त्यांचे सिद्धांत, तत्त्वे, शीलपालन यांमुळेचे शरद पवारसाहेब एवढे मोठे झाले. आचारसंहिता ही आयुष्याचा किंवा कोणत्याही संस्थेचा व व्यक्तीचा महत्त्वाचा पाया मानला जातो. त्यामुळे आयुष्याची नैतिक मूल्ये व नैतिक तत्त्वे ठरवणे गरजेचे आहे. शरद पवार ह्यांची ऊर्जा ही सतत कार्यरत असते. अगदी १८ तास काम करण्याची सवय साहेबांना लागली आहे. लोकांना भेटणे ही पवारांची विशेष आवड आहे किंवा शरद पवारांनी ती करून घेतली आहे. शरद पवार अधिकाधिक वेळा गाडीने प्रवास करतात, कारण त्यामुळे आजूबाजूचा परिसर पाहता येतो आणि काही लोकांना भेटादेखील येते. तुम्हाला ज्यात काम करायचे आहे, त्याच्यात रस घेणे आणि अधिकाधिक वेळ देणे महत्त्वाचे.

शरद पवार दोन जेवणांमध्ये काहीही खात नाहीत. अगदी चहादेखील दिवसातून एक किंवा दोन वेळाच घेतात.

सकाळी न्याहरी-नाश्ता, दुपारी बारा वाजता जेवण. आहार व्यवस्थित ठेवला आणि आवश्यक आहे तेथे झोप, ह्यांचे नियंत्रण ठेवले तर व्यक्तीची ऊर्जा टिकून राहते. उदाहरणार्थ प्रवासात झोपणे वगैरे वगैरे.

नाशयण शणे

महाराष्ट्रातील आमची एक व्यक्ती किती उंचीपर्यंत जाऊन पोहोचली! राष्ट्रपतींनी तुम्हाला व तुमच्या कार्याला सलाम केला, विविध क्षेत्रांत तुम्ही कार्य केले, दिवसरात्र या देशासाठी, समाजासाठी, सर्व लोकांसाठी वेळ दिलात. तुम्हाला सलाम!

पंतप्रधान असो, उपराष्ट्रपती असो सर्वांनीच तुमचं कौतुक केलं. मला वाटतं की, तुमच्या जीवनातील खरं भांडवल या सर्वांचे शब्द असतील. आज माझ्यासारख्या राजकारणाल्या व्यक्तीला असं वाटतं, तुम्ही ७५ वर्षांत विविध क्षेत्रांत केलेलं कार्य - अथांग काम, विविध क्षेत्रांतील जमवलेले मित्र-सहकारी, हे कार्य सर्वसामान्य व्यक्ती करू शकते असं मला वाटत नाही. काही म्हणा, पवार साहेब म्हणजे पवार साहेबच.....

साहेब, जेव्हा मला असं वाटतं की, एक मराठी माणूस देशाचा पंतप्रधान झाला पाहिजे आणि त्यावेळी तुमचा चेहरा समोर येतो. साहेब, तुमच्या मैत्रीचे अनेक पैलू अनेक जणांनी सांगितले, अनेक लेखांमध्ये देखील ते आले आहेत. मैत्रीचं पावित्र्य कसं राखावं हे शरद पवार साहेबांकडून शिकावं आणि खरंच शिकावं. पवार साहेबांनी अनेक जणांच्या खांद्यांवर हात ठेवले, साथ दिली, सहकार्य केले, आयुष्य घडवले. आपण अनेक माणसांना, व्यक्तींना आणि शेतकऱ्यांना जगायला शिकवले. म्हणून पवार साहेब, आमच्यासारख्या तरूण राजकारणासाठी एक चालतेबोलते विद्यापीठ आहे.

नाना याटेकर

तुमचं माझं नातं काय आहे? मला माहीत नाही. नातं आहे हे निश्चित! शरदराव, मला आज असं वाटतंय, इथे जमलेली मंडळी तुमच्याबद्दल इतकं छान बोलताहेत. मी जेव्हा पंधरा वर्षांचा होतो तेव्हा पवार साहेब पंचवीस वर्षांचे, राजकारणातले हीरो होते. पवार साहेबांची सगळ्यांना समजावृत्त घेण्याची जी वृत्ती आहे त्याच्यामध्येच साहेबांचे यश आहे. एक छोटीशी आठवण - शरदराव तेव्हा संरक्षण मंत्री होते, त्यावेळी प्रहार सिनेमा दिल्लीला

दाखवणार होते. तेव्हा मी शरदरावांना म्हटलं, शरदराव माझी आई येणार आहे, चालेल का हो? त्यावर शरदराव म्हणाले, ‘हो चालेल की!’ त्यावेळी शरदराव यांच्या खास विमानातून मी माझ्या आईला सोबत घेऊन गेलो.

दिल्लीला आणि राष्ट्रपती भवनामध्ये तो सिनेमा दाखवला जाणार होता.

त्यावेळी राष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि तिन्ही दलाचे प्रमुख यांच्या प्रोटोकॉल विषयी शरदराव समजावून सांगत होते. अमुक अमुक व्यक्ती अमुक अमुक ठिकाणी बसेल, तुम्ही तो गुच्छ असा असा द्याल, असे एकदम तपशीलवार सांगत होते.

उद्घव ठाकरे

विविध पक्षातले नेते व त्यांचे प्रमुख, व्यासपीठावरती येऊन पवार साहेबांबद्दल प्रेम-आपुलकी व्यक्त करत आहेत, शुभेच्छा देत आहेत आणि हे सगळं पाहिल्यानंतर जनतेला प्रश्न पडला असेल की एवढं सगळं प्रेम मनात असताना निवडणुकीत हे असे का वागतात; पण ही सुधा एक महाराष्ट्राची संस्कृती आहे. राजकीय मतभेद, मतभिन्नता किती जरी असली तरी त्यांना एक मर्यादा असते. महाराष्ट्र हा कधी खोट्या मनोवृत्तीचा नाही असा सर्वाना विश्वास आहे. पवारसाहेब आणि माझी पिढी वेगळी आहे आणि म्हणून त्यांच्याबद्दलच्या जास्त आठवणी माझ्याकडे नाहीत. पण मला आठवतंय, मी खूप लहान असताना पुण्यामध्ये बाळासाहेब आणि पवार साहेबांची जेव्हा बैठक व्हायची-डेक्न जिमखाना निळुभाऊंचं पूनम हॉटेल - आणि मी त्या बैठकीला जायचो. त्या बैठकीत सहभागी होण्यासाठी नाही तर तिकडे चिकन सूप चांगलं मिळायचं म्हणून आणि मला असं वाटायचं यांच्या बैठका वारंवार व्हाव्यात आणि भरपूर वेळ चालाव्यात. त्याच्यानंतर जे जे काही घडलं ते आपल्यासमोर आहेच. एक गोष्ट नक्की की जे आपण म्हणतो की एखादी व्यक्ती तुम्हाला पटो न पटो, आवडो न आवडो, पण तिचं महत्त्व निर्विवाद आहे आणि राजकीय मतभेद असले तरी पवार साहेबांकडून शिकण्यासारखं खूपच आहे.

सगळे मान्य करताहेत, त्याचं एक कर्तव आहे - ते अहोरात्र मेहनत करत आहेत. किती वेळ झोपत असतील मला कल्पना नाही, झोपतात की नाही तेही मला माहित नाही; पण स्वतः जागे असताना केवळ विरोधकांची नाही तर

मित्रांची पण झोप उडवतात, हे सत्य!

म्हणजे 'जागते रहो, मी पण जागा आहे - तुम्ही पण जागे रहा'. आपापल्या परीनं सगळे जण त्यांचे वर्णन करत आहेत. नरेंद्र मोदी त्यांना राजकीय हवामान तज्ज्ञ म्हणाले, कोणाला त्यांच्यातले कृषितज्ज्ञ दिसले, कोण सहकार महर्षी, क्रीडापटू. ही सगळी वर्णने एकाच व्यक्तीची आहेत का, असा प्रश्न पडतो, कारण हे कठीण आहे. एक व्यक्ती एवढ्या क्षेत्रांमधे काम करू शकते आणि ते सुध्दा एवढ्या खोलात जाऊन, म्हणजे ती व्यक्ती सगळ्या क्षेत्रांमधे तज्ज्ञ आहेच. दुसरं कोणी असं करत असेल, असं मला वाटत नाही. बघावं तर दुसरं क्षेत्र आहेच आणि म्हणून मला असं वाटतं की ते सगळेजण मान्य करतील. राजकारण काहीही असो, पवार साहेब ही वेगळी व्यक्ती, वेगळं रसायन आहे. बरं, योगायोग असा - माझ्या आधी कोणी बोलले असेल-नसेल मला कल्पना नाही, आज बारा डिसेंबर म्हणजे वर्षाचा शेवटचा महिना, आणि त्यांचे गाव, जन्मस्थान-बारामती - हे बारा बारा बारा कसं साध्य झालं मला माहिती नाही. अनेकांचे बारा वाजवले, ते सुध्दा खरं आहे आणि हा बाराचा महिना. हे बघितल्यानंतर खरोखर मनापासून पवार साहेब, मी तुम्हाला शुभेच्छा देतो आणि मला खरंच आज बाळासाहेबांची आठवण घेते; कारण तुमच्या दोघांची मैत्री आम्ही जवळून अनुभवली आहे, राजकीय मतभेद जवळून अनुभवले आहेत. आज ते जर का असते तर त्यांनी सुध्दा भरभरून आशीर्वाद आणि शुभेच्छा दिल्या असत्या. मी सुध्दा तुम्हाला मनापासून शुभेच्छा देतो. क्रिकेटमध्ये असल्यामुळे केवळ सेंचुरीज नाही तर त्याही पुढे जाऊन आपली बॅटिंग चालू ठेवा आणि तुमच्या वाटचालीतून आम्हाला नवनवीन काही शिकायला मिळेल हीच अपेक्षा करतो. तुम्हाला खूप खूप निरोगी दीर्घायुष्य लाभो, हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना.

राज ठाकरे

आदरणीय पवारसाहेब, सन्माननीय व्यासपीठ आणि जमलेल्या मराठी बांधवानो आणि भगिनीनो! खरंतर प्रत्येकाच्या मनात प्रश्न असेल की, हा इथे काय करतोय?

आज पवार साहेबांचा ७५ वा वाढदिवस आणि या वाढदिवसानिमित या ठिकाणी वेगळं असं काय बोलावं, जे इथे जमलेल्या लोकांना माहीत नाही, किंवा महाराष्ट्राला माहीत नाही किंवा देशाला माहीत नाही?

त्यांच्यामध्ये असलेले विविध गुण, विविध गोष्टी या मला आणि प्रत्येकाला माहित आहेत. आजचं व्यासपीठ पाहता काही गोष्टी हातच्या राखून बोलाव्या लागतील, पण हे काही ते व्यासपीठ नाही. मी अतिशय लहान असल्यापासून शरद पवार साहेबांना बघत आलोय. तसा जवळून सहवास फार लाभला नाही, पण वर्तमानपत्रांमधून खूप लाभला. म्हणजे महाराष्ट्राला आजही एक सवय लागती आहे-कोणतीही घटना घडो, बहुधा पवार साहेबांचाच हात असावा अशी चर्चा सुरु होते. खरंतर आज व्यासपीठावर पवार साहेबांबरोबर बाळासाहेब ठाकरे देखील हवे होते आणि पवार साहेबांबरोबर व्यासपीठावर फक्त एकटेच हवे होते.

मला आलेल्या अनुभवांपैकी, मला आजही आठवतंय, की कोल्हापूर्ला शीव प्रश्नावर एक बैठक होती. त्या वेळेला एस्.एम् जोशी सर, पवारसाहेब, बाळासाहेब एकाच व्यासपीठावर होते. शीवेच्या प्रश्नाच्या विषयावरती बाळासाहेबांचं भाषण झालं, पवार साहेबांचे भाषण झालं, नंतर एस्.एम् जोशींचं भाषण झालं. त्या वेळेस जोशींची भूमिका बाळासाहेबांना पटली नाही आणि बाळासाहेब ताडकन उठले त्या व्यासपीठावरून, माझा हात धरला, मला गाडीत बसवलं आणि निघून आले पन्हाळ्यावरती गेलो सर्किट हाउसवर. थोड्या वेळाने पवारसाहेब, एस्.एम् जोशीसाहेब तिकडे सर्किट हाउसवर आले, आणि बाळासाहेब आणि एस्.एम् जोशी यांच्यामध्ये ते समझोता घडवू लागले. हे फक्त पवार साहेबच करू शकतात. मी नवीन पक्ष स्थापन करायच्या आधी पवार साहेबांनी मला एक सल्ला दिला होता, तो सल्ला मी ऐकला. विश्वास बसत नसेल तर सकाळचा सेल्फी मी पाठवत जाईन. एके दिवशी मी पवार साहेबांना भेटलो, तेव्हा त्यांनी विचारले की कुठे होतास? मी मंहटलं फार्म हाउस वर. त्यावर पवार साहेबांनी विचारलं, काय लावलंय तिकडे? मी म्हणालो लावायचं अजून, बन्याच गोष्टी करायच्या आहेत.

माझ्या मित्रांनं सांगितलं आहे की, दुधाची डेअरी टाक. त्यावर पवार साहेब म्हणाले गाईच्या की म्हणीच्या. बरं, माझी बोलतीच बंद! मला पुढे बोलायला येत नव्हते. दूध निघावे तसे प्रश्न निघत होते. आणि मग त्यांनी मला एक किस्सा सांगितला. कसे होते? हा नुसता प्रश्नाचा भाग नाही, त्याच्या खोलात जाणे महत्त्वाचे आहे. शरद पवार साहेबांसारखे एक वेगळ्या प्रकारचे रसायन परमेश्वराने बनवले, आणि या महाराष्ट्राचे नशीब की ते महाराष्ट्राला दिले. या रत्नाला मनःपूर्वक सलाम करतो.

संदर्भ सूची

- लोक माझे सांगाती (आत्मचरित्र) – शरद पवार
  - दूरदृष्टीचा जाणता नेता शरद पवार – रविकिरण साने
  - शारदाबाई गोविंदराव पवार – सरोजिनी नितीन चव्हाण, सकाळ प्रकाशन
  - शरद पवार साहेबांची विविध न्यूज चॅनेल्सवर दिलेल्या मुलाखती
  - सुप्रिया झाल्या लोकप्रिया – सुप्रिया सुले हांच्या विविध न्यूज चॅनेल्सवर झालेल्या मुलाखती
  - यशवंतराव चव्हाण हांच्यावरील चित्रपट – बखर एका वादळाची
  - लोकसभा निवडणूक व इलेक्शन कमिशनतर्फे मिळालेली माहिती
  - विधानसभा निवडणुका आणि इलेक्शन कमिशनतर्फे मिळालेली माहिती
  - प्रा.जगदीश किळोळ, प्रा.अरविंद बोन्डे व प्रा.अनिल भावसार ह्या तीन प्राध्यापकांनी एकत्रित लिहिलेले ‘भारतातील सहकारी चळवळ : तच्ये व व्यवहार’ हे पुस्तक
  - विज्ञान भवन, दिल्ली येथे झालेला अमृतमहोत्सवी कार्यक्रम
  - मुंबई येथे झालेला अमृतमहोत्सवी कार्यक्रम
  - पुणे येथे झालेला अमृतमहोत्सवी कार्यक्रम
  - ‘महाराष्ट्र १’ न्यूज चॅनलवर ग्रेट भेट १ व २ शरद पवार साहेबांची, पत्रकार निखिल वागळेनी घेतली.
-
- Documentary film on leader of common people Hon. Yashawantrao Balwantrao Chavan
  - मुंबई विद्यापीठाच्या एका कार्यक्रमात लोकशाहीबाबत बोलताना यशवंतराव चव्हाण साहेब. महाराष्ट्र सरकारतर्फे बनवण्यात आलेली डॉक्युमेंटरी फिल्म
  - काही महत्वाच्या वेबसाईट
  - https://www.youtube.com/results?search_query=yashwant+rao+chavan+speech+in+democracy
  - Sharad Pawar exclusive on ABP Majha
-
- <https://www.youtube.com/watch?v=xa0kzKfKbNQ>
  - Sharad Pawar -Full interview on Star Majha (1.5 hour)
  - <<https://www.youtube.com/watch?v=P3YwjtV-mMg>>

लेखक परीचय

नाव : डॉ. यशराज हिरामण पारखी

जन्म : १ डिसेंबर, १९८१,

पता : मुक्काम पोस्ट माण, पो. हिंजवडी, ता. मुळशी, जि. पुणे

मोबाईल : ९९२२९९२२१०, ९९२२६०४४४२,

Email : yashrajparkhi@gmail.com

Facebook : Dr. Yashraj Parkhi

Twitter : @Yashraj_Parkhi

शिक्षण: :

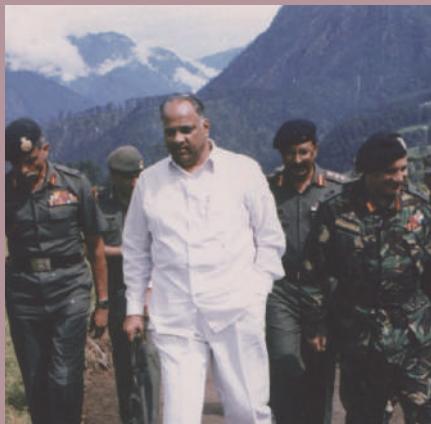
१. एम.बी.ए. मार्केटिंग (इंस्टीट्युट ऑफ मैनेजमेंट एज्युकेशन)
२. बी.ए. सायकॉलॉजी, पब्लिक ॲडमिनीस्ट्रेशन आणि पॉलिटिकल सायन्स (पुणे विद्यापीठ)
३. मेकॅनिकल इंजिनिअरिंग डिप्लोमा (गव्हर्नमेंट पॉलिटेक्निक पुणे)
४. सेल्युलर न्यूट्रिशन थिरेपी डिप्लोमा
५. डॉक्टर ऑफ ऑर्नर्स इन वेलेनेस ॲन्ड वेलबीइंग मानद डॉक्टरेटने सन्मानित
६. अनफा ऑवर्ड २००६ व २००८ चेन्नई
७. राष्ट्रगौरव पुरस्कार
८. समाजगौरव पुरस्कार
९. सम्राट अशोक मित्र पुरस्कार, अशोक सहकारी बँक व सोसायटीकडून
१०. शिवप्रताप शिवरत्न पुरस्कार
११. धम्ममित्र पुरस्कार, रावेत पुणे धम्म विहारकडून
१२. फिलिप्स गोडफ्रे अप्रेसिएशन
१३. माण भूषण पुरस्कार

जीवनपट : ■ १ ते १० वी पर्यंतचे शिक्षण पुणे महानगरपालिका व नंतर पतंगराव कदम साहेबांच्या शंकरराव मोरे महाविद्यालयात.

■ शालेय शिक्षणाबरोबर वर्ष सेक्रेटरीपासून वक्तृत्व स्पर्धेत, खेळात सहभाग व विजय

■ प्रेरणादायी प्रवक्ता म्हणून टीम मैनेजमेंट, व्यक्तीमत्व विकार, टाइम मैनेजमेंट, व्हिजन आणि गोल सेटिंग अशा विविध विषयावर International certified trainer म्हणून कार्यरत. Serial entrepreneur म्हणून शेती व जोडधंदा, बांधकाम व्यवसाय व इतर व्यवसायात गुंतवणूकदार म्हणून कार्यरत.

१९७४ : श्रीरामपूर तालुका काँग्रेस कमिटीस भेट

१९७४ :
ऑग्निकल्चर
कॉलेज
प्रोग्रैम

कोल्हापूर जिल्हा परिषदेतर्फे आयोजित कला, क्रीडा व साहित्य कृषी
क्षेत्रात कोल्हापूर जिल्ह्याची शान वाढविणाऱ्या गुणी कलावंतांचा
सन्मान समारंभ (२३/०३/१९७५) स्थळ: केशवराव भोसले

१९७५ महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, अहमदनगर येथे पाचवा पदवीदान
समारंभ (१८-१०-१९७५)

खो खो फेडरेशन ऑफ इंडिया राष्ट्रीय खो खो प्रतियोगता, बारामती
२७-१२-१९७२ ते ३०-१२-१९७२

१९७५ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ

सत्कार
समारंभ

१९७४ नेवासा तालुका लेब्ही दिन समारंभ

युवा कुस्तीगिरांसोबत श्री. शरद पवार

गीतरामायणाच्या रौप्यमहोत्सवानिमित्त कार्यक्रमात श्री. सुधीर फडके, प. भीमसेन जोशी आणि मा. अटलबिहारी वाजयेयी यांच्यासमवेत श्री. शरद पवार

क्रिकेटपटू श्री. कपिल देव आणि महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तिमत्त्व पु. ल. श्री. शरद पवार

देशपांडे आणि श्री. शरद पवार

कविश्रेष्ठ वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) यांना ज्ञानपीठ पुरस्कार अर्पण प्रसंगी
लोकसभेचे तत्कालीन सभापती बलराम जाखर आणि श्री. शरद पवार

गानसमाजी
लता
मंगेशकर
आणि
श्री. शरद पवार

विश्वविख्यात सतारवादक पं. रवी शंकर आणि श्री. शरद पवार

प्रसिद्ध अभिनेते दिलीपकुमार आणि श्री. शरद पवार

नाशिक येथील गोल्फ क्लब येथे विराट सभेत बोलताना श्री. शरद पवार

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या पुतळ्याच्या अनावरण समारंभासाठी जाताना

फलप्रक्रिया केंद्राची पाहणी करताना

बारामती येथील नेत्रशिविरात पाहणी करताना श्री. शरद पवार

बारामती येथील नागरी सत्कार समारंभ

सोलापूर येथील नागरी सत्कार समारंभ

विद्या प्रतिष्ठान, बारामती येथे श्री. गुजराल, श्री. फारुख अब्दुल्ला व श्री. प्रमोद नवलकर यांच्या सोबत उद्घाटन प्रसंगी २१-१२-१९९७

तख्त सचखंड श्री हुङ्गुर साहिब, नांदेड भेट

महात्मा जोतिराव
फुले यांच्या १२७
व्या पुण्यतिथी
निमित्ताने फुले
वाढा पुणे येथे

भावमुद्रा

श्रीमंत मालोजीराजे स्मृती पुरस्कार २०१७

संसदीय कारकिर्दीस ५० वर्ष पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने औरंगाबाद येथे नागरी सत्कार समिती व संपूर्ण मराठवाड्याच्या वतीने सत्कार करण्यात आला

स्वामी रामानंद
तीर्थ मराठवाडा
विद्यापीठाकडून
मानद डि.
लीट. पदवीने
मा. राज्यपाल
महोदयांच्या
शुभ्रहस्ते

बारामती तालुक्यातील तीन हजार मुर्लींना सायकल वाटप करण्याचा कार्यक्रम.
भारतीय महिला क्रिकेट संघातील खेळाडूही कार्यक्रमाला उपस्थित होत्या.

भारताच्या क्रिकेट कंट्रोल बोर्डाचा अध्यक्ष असताना भारतीय क्रिकेट संघाने
विश्वकप जिकल्यानंतर सन्मानचिन्ह प्रदान करताना

सायकल चालवा मोहिमेत श्री. शरद पवार

ज्येष्ठ समाजवादी नेते भाई वैद्य २२ जून रोजी ते १०व्या वर्षात पदार्पण करतायत.
हे निमित्त साधून महाराष्ट्र कला प्रसारिणी सभा आणि संवाद

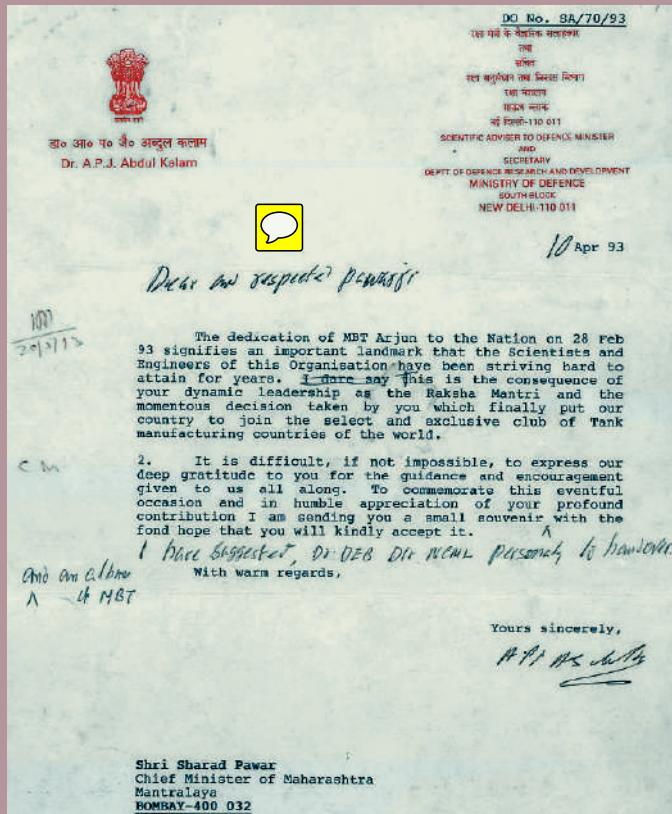
माझे निकटचे सहकारी आणि माजी विधानसभा अध्यक्ष अरुणभाई गुजराठी
यांच्या पंचाहत्तरीनिमित्त सत्कार सोहळा

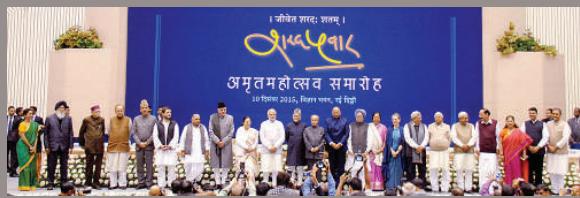
राष्ट्रपती भवन येथे
माननीय राष्ट्रपतींच्या
हस्ते पदाविभूषण
सन्मान प्राप्त झाला.

उत्कृष्ट संसद सदस्य पुरस्कार श्री. शरद पवार यांना सन २००३ संसद भवनात राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या हस्ते प्रदान केला गेला

डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम यांनी १० एप्रिल १९९३ रोजी संरक्षण मंत्रांचे वैज्ञानिक सल्लागार या नात्याने लिहिलेले हे पत्र

अमृत महोत्सव
॥ जीवेत शरदःशतम् ॥

अमृत महोत्सव
॥ जीवेत शरदःशतम् ॥

अमृत महोत्सव
॥ जीवेत शरदःशतम् ॥

१९८१ युवा कांग्रेसमध्ये असताना सहकाऱ्यांसमवेत

परिवार

